

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

**T.F.Əliyev
A.Ə.Namazov
R.Y.Qasimov**

MƏNTİQ

**MÜHAZİRƏLƏR
TOPLUSU**

(dinləyicilər üçün)

BAKI- 2014

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“MƏNTİQ”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dərs vəsaiti)

BAKI - 2014

Tərtib etdilər:	“İctimai elmlər” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, t.ü.f.d.	T.F.Əliyev
	“İctimai elmlər” kafedrasının baş müəllimi, polis kapitanı	A.Ə.Namazov
	“İctimai elmlər” kafedrasının baş müəllimi, polis leytenantı	R.Y.Qasımov
Elmi redaktor:	DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.ü.f.d	N.T.Əliyev
Rəyçilər:	DİN-in Polis Akademiyasının “Cinayət hüququ” kafedrasının rəisi, h.ü.f.d	İ.Məmmədli
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d	X.S.Qasımov
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əliyevşünaslıq” şöbəsinin baş elmi işçisi, t.ü.f.d.	A.M. Balayev
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsinin elmi işçisi, t.ü.f.d.	D.M. Əzimli

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

MÖVZU №1. Məntiqin predmeti və onun əhəmiyyəti.

MÖVZU №2: Məfhum.

MÖVZU №3: Hökm.

MÖVZU №4: Əqli nəticə.

MÖVZU №5: Sillogizmlər.

MÖVZU №6: Analogiya. Sübut və Təkzib.

MÖVZU №7: Hiporeza.

Əlavə ədəbiyyat siyahısı:

ÖN SÖZ

Dəqiq, xüsusilə humanitar elmlər sistemində məntiq elmi özünəməxsus yer tutur. Bazar iqtisadiyyatına keçdiyimiz dövrdə məntiqi biliklərə artan maraq günbəgün qloballaşan dünyamızda beynəlxalq kompyuter şəbəkəsinin daha sürətlə inkişaf etdirilməsi və qeyri-səlis idarəetmə sistemlərin genişlənməsi ilə bağlıdır. Məntiq elminin müasir elm sahəsi kimi ictimai elmlər sırasında öz yeri və rolu vardır. Onun ayrıca fənn olaraq digər ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi Polis Akademiyasında da tədris edilməsi ictimai elmlərə olan diqqətin bir təzahürüdür.

Məntiq insan tərəkkürünün qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu qanunauyğunluqların öyrənilməsi mülahizə prosesində fikrin düzgün qurulmasının vacib şərtidir. Məntiq elminin qanunauyğunluqlara istinad edərək öyrənilməsi onlardan şüurlu surətdə istifadə olunmasına və mülahizələrin təhlil edilməsinə kömək edir. Məntiq mülahizələrin düzgün və yaxud səhv olduğunu müəyyən edərək həqiqəti yanlışlıqdan ayırmağa imkan verir. Tərəkkürün qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, onlardan mülahizə prosesində şüurlu surətdə istifadə edilməsi daha ardıcılıqla, qeyri-ziddiyyətli, sübutlu düşüncə sərəştəsini yaratmaqla həm özünün, həm də özgənin fikirlərinə qarşı tənqidi münasibət qaydalarını yaradır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində də məntiqi biliklərin əhəmiyyəti böyükdür. Məntiqi biliklər fərziyyələrin qurulmasına, cinayətin açılması üçün əsas şərt olan təhqiqat planının tərtib olunmasına, əməliyyat hərəkətləri sisteminin təyin edilməsinə, rəsmi sənədlərin düzgün hazırlanmasına (bura qərar, mütəhhim barədə çıxarılan hökm, cinayət yerinin müayinəsi və mütəhhimi dindirmə protokolu, müqavilə, saziş, raport və s. aiddir) kömək edir. «Məntiq» fənni üzrə tərtib olunmuş «Mühazirələr toplusu» dinləyicilərin

tədris və imtahanlara hazırlıq prosesində istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuş “Məntiq” fənni üzrə mühazirələr toplusu tərtib edilərkən müvafiq fənn üzrə mövcud tədris proqramının tələbləri nəzərə alınmış, həmçinin digər ali tədris ocaqlarının da təcrübəsindən geniş istifadə olunmuşdur.

MÖVZU № 1

«Məntiqin predmeti və onun əhəmiyyəti.»

Mühazirənin planı:

1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti.
2. Məntiq elminin tarixi.
3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu.

Sual 1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti.

Məntiqin aktual problemlərinin bilavasitə şərhinə başlamaq, ilk növbədə onun predmetini, meydana gəlməsini və dövrümüzdə qədərki inkişaf yolunu izləmək məqsədilə ümumi təsəvvürə yiyələnmək zəruri bir işdir. Bu cür diqqət yönümündə məntiqin müasir idrak prosesində və insanların əməli fəaliyyətində prinsiplial əhəmiyyətini, tərərütat və xüsusiyyətlərini anlamaq olar.

Məntiq elmi və ümumiyyətlə, təfəkkür fenomeni (hadisəsi) haqqında elementar biliklərə yiyələnmədən məntiqi problemlərin seçilməsini, onların hər birinin idrak prosesində rolunu, qarşılıqlı əlaqəsini və evristik əhəmiyyətini bütövlükdə dərk etmək çətinidir.

Məntiq maraqlı, çətin, qədim və zəngin tarixi olan dünyəvi elmlərdəndir, bəşəriyyətin mənəvi həyatının mürəkkəb, çoxcəhətli fenomenidir. Buna görə də müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin bu elm haqqında söylədikləri cürbəcür fikirləri təbii hesab etmək lazımdır. Bir çox alimlər məntiqi «fikirlərin praktik silahı» adlandırırdılar. Bəzi mütəfəkkirlər məntiqi «fikirləşmək və mühakimə yürütmək sənəti» hesab edirlər. Bir qrup filosoflar isə məntiqə fikir fəaliyyətinin qaydalarının, sərəncam və normalarının məcmusu və külliyyatının «nizamlayıcısı» kimi yanaşırdı. İngilis alimi V.Zegetin fikrincə, məntiq əqlin «tibbisidir»,

başqa sözlə desək, düşüncənin yaxşılaşdırılması vasitəsidir.

Məntiq elmi latınca – logos sözündən götürülmüşdür ki, onun hərfi mənası, söz, zəka, fikir, qanunauyğunluq, nitq, əql deməkdir. Lakin, bu sözlər məntiq termininin elmi mənasını aşkara çıxarmır. Çağdaş dövrümüzdə «məntiq» termini aşağıdakı mənalarda işlədilirdi:

a) obyektiv gerçəklikdəki hadisə və proseslərin qarşılıqlı zəruri qanunauyğunluqlarını;

b) bu əlaqələrdə və fikirlərin inkişafındakı qanunauyğunluqları;

c) təfəkkürün məntiqinə aid müəyyən biliklər sistemini;

ç) insan fəaliyyətinin ardıcılığını bildirən bəşəri qaydaların məcmusunu ifadə edir.

«Əşyaların məntiqi», «faktların məntiqi», «tarixi inkişafın məntiqi», «sınıf mübarizənin məntiqi», «təfəkkürün məntiqi» və bu kimi ifadələr bu sözün nümunəvi variantlarıdır.

Əşyalar arasındakı əlaqələrdə və fikrin inkişafında təzahür edən qanunauyğunluqlar bilavasitə gerçəklikdəki əlaqələrin təfəkkürümüzdə inikasındır. Çox vaxt «məntiq» termini altında ancaq ənənəvi elm deyil, onun ayrı-ayrı bölmələri də (modal məntiq, qeyri-klassik məntiq) nəzərdə tutulur. Astronomiyada Qaliley kometasının əvvəlcədən hesablanmış trayektoriyasından kənara çıxması çoxdan məlum idi. Lakin bu hadisənin də öz obyektiv məntiqi vardır. Astronomun bu hadisənin nəticəsinin səbəbləri haqqında yürütdüyü mühakimə təfəkkürün məntiqini ifadə edir.

Təfəkkürü öyrənən elmlərdən biri fəlsəfədir. Onun əsas problemi şüurun, təfəkkürün varlığa münasibətidir. Fəlsəfənin əsas bölmələrindən biri idrak nəzəriyyəsidir, burada idrak prosesinin dialektikası, onun pillələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, bütövlükdə təfəkkür prosesi tədqiq olunur, fundamental fəlsəfi məsələlər həll edilir,

təfəkkürün obyektiv aləmə münasibəti araşdırılır və belə bir suala cavab verilir ki, insan əldə etdiyi biliklərin köməkliyi ilə real gerçəkliyin adekvat mənzərəsini verə bilər.

Psixologiya elmi insanın emosiyaları, hissləri, iradəsilə yanaşı, təfəkkürü psixi proses kimi öyrənir, insanın praktik və elmi fəaliyyətində psixi proseslə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarır, fikir fəaliyyətinin sövqedici məqamlarını təhlil edir, uşaqlarda, yaşlı və psixi cəhətdən normal adamlarda, həmçinin psixikası pozulmuş şəxslərdə təfəkkürün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Psixologiya təfəkkürü təbii proses kimi nəzərdən keçirir, müxtəlif kateqoriyadan olan adamlarda təfəkkürün tiplərini tədqiq edir və təfəkkürün ayrı-ayrı adamların psixi vəziyyətindən, maraq və yaddaşlarından asılılığını öyrənir.

İnsanın ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyasında baş beynin yarımkürələr qatında gedən maddi,

başqa sözlə desək, fizioloji proseslər aşkara çıxarılmaqla, onların qanunauyğunluqları və bu proseslərin fiziki-kimyəvi, bioloji mexanizmləri tədqiq olunur.

Kibernetika elmi canlı orqanizmlərdə, texniki qurğularda və təfəkkürdə, ilk növbədə onun idarə ediləcək fəaliyyəti ilə təmasda olan idarəetmə funksiyalarının, onların qarşılıqlı təsirinin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır.

Dilçilikdə dil və təfəkkürün vəhdəti, fərqli cəhətləri və bunların qarşılıqlı təsiri nəzəndən keçirilir. Dilçilik dil obyektlərinin (söz, cümlə və s.), dilin vasitələrinin köməkliyi ilə fikirlərin ifadə üsullarını üzə çıxarır.

Təfəkkürdən bəhs edən məntiq elminin özünəməxsusluğu, yuxarıda sadaladığımız elmlərdən fərqi ondadır ki, bir çox elmlər üçün ümumi olan təfəkkürün ümumbəşəri strukturunu, onun funksiyalarını nəzərdən keçirir və onların idrak prosesində, insanların əməli fəaliyyətində

rolu və əhəmiyyətini, bununla yanaşı, fikrin formalarını təşkil edən elementlərin əlaqə və nisbətini tədqiq edir ki, bu da məntiq elminin xüsusi predmetidir.

Məntiq elmi bir elm kimi bizim eradan əvvəl IV əsrdə qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Onun banisi yunan fəlsəfəsinin «Hegeli» adlandırılan Aristotel (bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamışdır) olmuşdur. Aristotel «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Analitika» (1-ci və 2-ci kitablar), «Topika», «Sofistik təkzibləri haqqında» və digər əsərlərində öz sələflərinin tədqiqatlarını sistemləşdirmiş, tərəkürün formalarını və üç qanununu (eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunları) elmə daxil etməklə, məntiqi daha da inkişaf etdirmişdir. Fundamental (əsaslı) məntiqi sistem yaratmış Aristotelin vaxtında artıq bu elm məntiqi biliklər sahəsini əhatə edən ilk

formalaşan müstəqil elmlərdən birinə çevrilmişdir.

Məntiqə adətən düzgün mühakimənin forma və qanunları haqqında elm kimi də tərif verirlər. Bəzən bu elmi formal məntiq də adlandırırlar. «Formal» terminini bir çox məntiqçilər arabir məzmunuz, formalizm mənasında şərh edirlər ki, bu da elmi baxımdan yanlış fikirdir, məntiqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu elm tərəkürün formalarını (strukturunu) dərindən öyrəndiyinə və aşkara çıxardığına görə belə adlanır. Faktır ki, bu formaların hər birinin (anlayışın, hökmün, əqli nəticənin) məntiqi məzmunu vardır və onların bir çox idraki proseslərin dərkində mühüm rolunu inkar etmək olmaz. Aristotelin əsərlərinin təhlilindən də aşkar olur ki, onun tərđiq etdiyi məntiqi problemlər dairəsi daha genişdir. Çünki Aristotelin əsərlərində məntiqi formalarla yanaşı, insanın dərkedici fəaliyyətinin bir çox vasitə və üsulları

təhlil olunur. İstər xarici ölkə alimlərinin əsərlərində, istərsə də dövrü mətbuatımızda məntiqə verilən müxtəlif tərifləri qarşılaşdırmaq fikrində deyilik, özlüyündə bunların hər birini nisbi həqiqət kimi qəbul etmək olar. Lakin yuxarıda söylənilən fikirləri yekunlaşdırmaqla və məntiqin müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla, sözün dar mənasında ona qısa bir tərif də vermək olar: məntiq həqiqətə apararı düzgün tərəkürün formaları, qanunları və bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir. Lakin məntiqin tədqiqat sahələrinin çoxluğunu düşündükdə, onun geniş və dəqiq tərifinə ehtiyac hiss olunur, biz də E.Voyşvillo və M.Deqtyarevin verdiyi tərfi daha münasib hesab edirik: «Məntiq mücərrəd tərəkür mərhələsində nəzəri idrakın formaları, üsulları, metodları və bu metodların əsasını təşkil edən qanunlar haqqında, həmçinin idrak vasitəsi

kimi dil haqqında ümumelmi xarakter daşıyan elmdir».

Məntiq elminə geniş aspektdən yanaşdıqda, onun məntiqi semiotika (idrak vasitəsi kimi dilin tədqiqi) və metodologiya (idrakın ümumelmi üsul və metodlarının öyrənilməsi) kimi sahələrinin də tədqiqinə zərurət vardır.

Hələlik belə bir məsələ maraq doğurur ki, insanın idrak fəaliyyətinin üsul və metodlarını öyrənən məntiq elmi ayrı-ayrı elm sahələrinin spesifik məzmunu ilə bağlı deyil, çünki konkret elmlərin hər birinin xüsusi tədqiqat predmeti vardır (təbiətin və ictimai həyatın bu və digər sahələrini öyrənir). Məntiq bunlardan fərqli olaraq müxtəlif elmlərdə fikirli-dərkedici fəaliyyətin necə həyata keçirilməsi üsullarını öyrənir.

Bundan başqa, məntiqdə hazır biliklərdən çıxarılan yeni nəticələrin, sübutların tədqiqi ilə yanaşı, biliyin ifadə formaları (anlayış, hökm, əqli nəticənin mümkün növləri və məntiqi strukturları)

və onların üzərində aparılan müxtəlif əməliyyatlar təhlil olunur.

Beləliklə, məntiqin predmeti təfəkkürün tarixən yaranmış forma və üsullardır ki, idrakın nəticələrinin həqiqiliyi də bunlardan asılıdır. Bu formaların, üsul və metodların özü isə insanların psixi xüsusiyyətləri, vərdişləri, meylləri ilə deyil, obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələrinin ümumi xassə və münasibətləri ilə təyin olunur. Son nəticədə təfəkkürün forma və metodları obyektiv aləmin xassə və münasibətlərinin bilavasitə beynimizdə inikasıdır.

Bu baxımdan məntiqi bu və digər məsələlərin həllində «insan necə fikirləşir?» sualı yox, «o necə fikirləşməlidir?» sualı maraqlandırır. İdrak prosesində məsələlərin bu cür həlli həqiqi nəticələrin alınmasına imkan yaradır. Lakin təfəkkürün təbii proseslərində bəzən tələsik ümumiləşdirmələrə meyl yaranır ki, bu da intuisiyalara və sözlərin işlənməsində qeyri-

müəyyənliklərə gətirib çıxarır, bunların aradan qaldırılmasında məntiqi qaydalar, göstərişlər insana daha çox kömək edir.

Sual 2. Məntiq elminin tarixi

Məntiq qədim və zəngin tarixi olan elmlərdəndir, onun yaranması bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə üzvi vəhdət təşkil edir. Qabaqcadan deyim ki, biz məntiqin tarixini geniş formada araşdırmaq fikrində olmasaq da, bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların müxtəlif əsərlərinin adlarını bilsək də, fəlsəfə ixtisası istisna olmaqla, digər ixtisas sahələrində məntiqin bir elm kimi inkişaf tarixinin öyrənilməsinə ciddi zərurət duyulmasa da, məntiqi problemlərin dərinə dərkini və ana dilində məntiq tarixinə aid heç bir vəsaitin olmadığını nəzərə alaraq, bu barədə bir qədər konkret danışmağı zəruri hesab edirik. Bir çox alimlər məntiqin tarixi inkişafı haqqında

danışmağı o qədər də düzgün hesab etmirlər. İ.Kant deyirdi ki, iki min il ərzində Aristotelin vaxtından indiyə qədər məntiq bir addım da qabağa getməmişdir. Rus alimi E.Bobrov belə bir fikir irəli sürürdü ki, o dövrdən diqqəti cəlb edən ancaq Aristotelin məntiqi sistemi yaranmışdır ki, bu da artıq köhnəlmişdir, onu əvəz edəcək heç bir şey yoxdur və gələcəkdə yeni məntiqi yaratmaq qarşımızda bir problem kimi durur.

Məntiq ilk başlanğıcdan hər şeyi əhatə edən, ayrı-ayrı elmlərə bölünməyən, küll halında inkişaf edən fəlsəfənin daxilində təşəkkül tapırdı və buna görə də ontoloji səciyyə daşıyırdı, başqa sözlə desək, anlayışların, ideyaların düzülüşünə deyil, əşyaların düzülüşünə aid edilirdi ki, bu da yanlış baxış idi. Məntiqin tarixi göstərir ki, təfəkkür fenomeni haqqındakı təlimin özü əksliklərin mübarizəsi formasında, başqa cür deyilsə, məntiqdə mütərəqqi və mürtəce cərəyanlar arasındakı mübarizədə həyata keçirilirdi. Məntiqin

tarixi cəmiyyətin tarixi inkişafının ümumi gedişilə yanaşı, istehsalın, texnikanın inkişafını, sinfi mübarizənin, o cümlədən fəlsəfənin və digər elmlərin (riyaziyyat, təbiətşünaslıq və s.) inkişafı ilə sıx əlaqəsini aydın göstərməlidir. Məntiqin inkişafında müəyyən inkişaf mərhələlərinin dəyişməsinə müəyyən etməklə, məntiqi təlimlərin inkişafındakı varislik əlaqəsini öyrənə bilərik.

Dünya məntiq elmi akademik A.Makovelskinin qeyd etdiyi kimi, xüsusiləşmiş və öz aralarında əlaqəsi olmayan iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlardan biri öz mənbəyini qədim yunan məntiqindən (xüsusilə Aristotel məntiqindən) götürmüşdür və bunun əsasında Qədim Romada, Bizansda, Zanafqaziya, ərəbdilli Yaxın Şərq ölkələrində, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində məntiqi təlimlər inkişaf etmişdir. Digər istiqamət öz mənbəyini qədim hind məntiqindən götürmüş, bunun əsasında Çində, İndoneziyada, Yaponiyada, Tibetdə,

Koreyada və digər yerlərdə məntiq elmi inkişaf etmişdir.

Biz bu iki istiqamət (cərəyan) haqqında ayrı-ayrılıqda izahat verməyəcəyik, buna ehtiyac da yoxdur, əsas söhbət Aristotel məntiqi ətrafında gedəcəkdir. Bu iki istiqamət arasında köklü fərqlər də azdır.

Bir elmi nəzəriyyə kimi məntiqin meydana gəlməsi tarixi minilliklərlə təfəkkür praktikasının dərinliklərinə gedib çıxır. İnsanların əmək, maddi-istehsal fəaliyyətinin inkişafı ilə onların fikri qabiliyyətləri də, xüsusilə də ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətləri tədricən inkişaf edir və təkmilləşir. Bu isə gec və tez təfəkkürün özünün, onun forma və qanunlarının xüsusi tədqiqat obyektini kimi nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarmalı idi.

Tarix sübut edir ki, məntiq müstəqil bir elm kimi 2,5 min il bundan əvvəl Qədim Hindistanda, Çində, sonralar isə Qədim Yunanıstan və

Romada geniş inkişaf etmişdir. Qədim Hindistanda məntiqin inkişafının ilkin mərhələsində əsas diqqət əqli nəticəyə verilir, bəzən də onu sübutla eyniləşdirirdilər. Hind məntiqində ilkin olaraq belə bir baxış var idi ki, sillogizm doqquz üzvdən (hökmdən) ibarətdir. Görkəmli hind məntiqçisi Hotama onun sayını beşə endirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. tezis;
2. əsas;
3. nümunə;
4. tətbiq;
5. yekun.

Hotamanın beş üzvlü sillogizm nəzəriyyəsi hind məntiqində əsas yer tutur. Məntiq müstəqil fundamental bir elmi sistem kimi Yunanıstanda geniş inkişaf etmişdir.

Məntiqin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmlərin, xüsusilə riyaziyyatın meydana gəlməsi və ilkin inkişafıdır. Bu proses

bizim eradan əvvəl VI əsrdə Qədim Yunanıstanda daha sürətlə gedirdi. Mifologiya və dinlə mübarizədə meydana gələn məntiq elmi-nəzəri təfəkkürə, xüsusilə də əqli nəticə və sübuta əsaslanırdı. Bu isə idrak formaları kimi təfəkkürün özünün tədqiqinin zəruriliyinə səbəb olur.

Digər mühüm səbəb – natiqlik sənətinin inkişafıdır, qədim yunan demokratiyasının çiçəkləndiyi bir şəraitdə məhkəmə işlərinin təkmilləşməsidir. Məntiqi bilmək xüsusilə hüquqşünaslar və natiqlər üçün daha faydalıdır. Böyük Roma natiqi və alimi Siseron natiqin qüdrəti haqqında danışarkən, natiqlik istedadının «ilahi vergi» olduğunu qeyd edirdi.

Natiqlik istedadının inkişafı xüsusilə məhkəmə işlərinin müxtəlifliyinə, onun təkmilləşməsinə səbəb olurdu. Yaxşı hazırlanmış məntiqi çıxışlarda dolaşq işlərin əsl mahiyyəti aşkara çıxarılırdı və nitqin ittihamedici qüvvəsinə

dinləyicilərdə dərin marağ yaranırdı, bu və ya digər məntiqi nəticələrin çıxarılmasına yol açılırdı. Məntiq də nitqin ittihamedici qüvvəsindəki «sirri» aşkara çıxarmaq cəhdi kimi meydana gəlmişdir. Məntiq göstərir ki, nitq hansı xassələrə malik olmalıdır, dinləyicilərin nə ilə razı olub-olmamalarını onlara inandırmalıdır, bir şeyin həqiqi və yaxud yalan olduğunu əsaslandırmalıdır. Sisonun sözləri ilə desək, Yunanıstan «həqiqətən natiqlik istedadı ilə ehtirasla alışıb yanırırdı və uzun dövr onunla şöhrətlənirdi». Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Qədim Yunanıstan məntiq elminin beşiyi olmuşdur.

Məntiqin banisi, bəzən də belə deyilir ki, onun «atası», məşhur qədim yunan filosofu, ensiklopedist alim, antik fəlsəfənin Hegeli adlandırılan Aristotel (384-322) olmuşdur. Lakin birinci dəfə məntiqi problemlərin kifayət qədər dolğun və sistemli təhlili qədim yunan alimi və

təbiətşünası Demokrit tərəfindən verilmişdir. Onun məntiqə aid fikirləri «Məntiqilik və yaxud kanonlar» (kanon – qayda, ölçü deməkdir) haqqında olan xüsusi traktatında toplanmışdır.

Demokrit öz məntiqini empirik əsasda qurmuşdur, ona görə də onu induktiv məntiqin banilərindən biri hesab etmək olar. Demokritin üç kitabdan ibarət olan həmin əsərində idrakın mahiyyəti, onun əsas formaları və həqiqətin meyarı araşdırılmaqla, idrakda məntiqi mühakimələrin mühüm rolu göstərilmiş, hökmlərin təsnifatı verilmiş, deduktiv əqli nəticələrin bəzi növlərinin ciddi tənqidi verilməklə, idrak prosesində induktiv metodun rolu məsələsinə də toxunulmuşdur. Atomist təlimin banisi Demokrit analogi əqli nəticənin, hipotezlərin, anlayışların tərifinin və digər məntiqi problemlərin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Təbiətin təcrübi yolla öyrənilməsini əsas götürən Demokrit ilk dəfə məntiq tarixində kafi əsas

qanununu da formulə etmiş, lakin o, bu qanunu ancaq təfəkkürlə deyil, bütün təbiətə aid ümumi prinsip kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, «heç bir əşya səbəbsiz meydana gəlmir, lakin hər şey bir əsasdan və zərurət gücündən yaranır».

Qədim yunan idealist filosoflarından Sokrat və Platon da məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Platonun saysız-hesabsız dialoqlarında məntiq məsələləri onun ideyalar haqqındakı metafizik və idealist təlimi ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Biz, hətta Platonda kateqoriyaların, onun sözləri ilə deyilsə, ideyaların ali cinslərinin təsnifatına, ayrı-ayrı məntiqi qanunların dürüst ifadə olunmasına da təsadüf edirik. Sokrat və Platon öz məntiqi təlimlərində fəlsəfədə və məntiqdə materialist xəttin əleyhinə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar.

Təəssüf ki, Demokritin traktatları və digər qədim yunan alimlərinin fikirləri zəmanəmizə

qədər gəlib çatmamışdır. Lakin, məntiqə aid antik dövr yunan alimlərinin mülahizələrinin Aristotelin nəhəng məntiqi sisteminin yaranmasında müsbət rolunu heç cür inkar etmək olmaz. Müasir klassik məntiqin başlanğıcı da Aristoteldən başlayır.

20 il Platonun şagirdi və sonralar Afinada özünün xüsusi məktəbini yaratmış antik fəlsəfənin «Makedoniyalı İsgəndəri» adlandırılan Aristotel məntiq problemləri ilə geniş və dərinləndən məşğul olmuşdur. Onun əsərləri haqlı olaraq antik fəlsəfənin inkişafının zirvəsi hesab olunur. Aristotel özünə qədərki elmdə olan nailiyyətləri, xüsusilə tərəkürün formaları haqqındakı dağınıq bilikləri nəzərdən keçirməklə, ümumiləşdirib öz əsərlərində məntiqin bütün problemlərini hərtərəfli və dərinləndən işləmişdir.

Aristotelin məntiqə aid bütün əsərlərini onun şərhçiləri sonralar «Orqanon» (bilyin silahı) adı altında birləşdirirlər. Onun «Kateqoriyalar», «Şərhələr haqqında», «Birinci və ikinci analitika»,

«Topika» və «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərləri «Orqanona» daxil edilir. Bundan başqa, Aristotelin məntiqi təliminin ünsürlərinə onun «Metafizika», «Fizika», «Ruh haqqında» üç kitabında və «Ritorika» traktatında da rast gəlirik.

Aristotelin «Kateqoriyalar»ında anlayışlar təliminin əsasları, «Şərhlər haqqında» əsərində isə hökm nəzəriyyəsinin təhlili verilir. «Birinci və ikinci analitika»da isə əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi müfəssəl surətdə işlənmişdir. «Topika» əsərində isə təfəkkürdə qəbul edilən əsas məntiqi kateqoriyaların və üsulların təsviri verilir. Onun «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərində səhv əqli nəticələrin və sübutun mənbələri məsələsi izah olunur və məntiqi səhvlərin aşkara çıxarılması vasitələri göstərilir. «Metafizika» əsərində Aristotel tərəfindən kəşf olunmuş əsas məntiqi qanunların - eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunlarının şərhə verilir.

Aristotel antik fəlsəfədə ilk dəfə insanın fikrini xüsusi və müfəssəl tədqiqat predmetinə çevirir. Ona görə məntiq sübut haqqında, həqiqətin əsaslandırmaq vasitələri haqqında elmdir. Onun məntiqi həqiqət və yalanın ciddi şəkildə fərqləndirilməsinə əsaslanırdı, anlayışların tərifinə isə materialistcəsinə yanaşırdı. Aristotelin yaratmış olduğu elm formal məntiq, bəzən də sxolastik məntiq kimi verilir, təfəkkür formalarının gerçək predmet və hadisələrə əlaqəsinə səthi yanaşılır. Aristotelin məntiqə aid əsərlərinin dərinədən təhlili bu fikrin əsassızlığını sübut edir. «Formal məntiq» terminini hərfi mənada anlamaq yanlış fikirdir, çünki bu elm təfəkkür formalarının tədqiqinə hərtərəfli yanaşdığına görə belə adlanır. Digər tərəfdən, klassik, ənənəvi məntiqi orta əsr sxolastik məntiqindən fərqləndirmirlər. Maraqlıdır ki, Aristotelin özünün elmi idrakın məntiqinə olan marağı və tələbi formal məntiqin hüdudlarından kənara çıxırdı. O, təfəkkürdə təkçə və ümuminin,

səbəb və nəticənin inkişaf dialektikasını irəli sürürdü. Aristotel elmlərin küll halında inkişaf etdiyi bir dövrdə təfəkkür formalarının həqiqi dialektikasını aşkara çıxarmağı bacarmasa da, elə elmi problemlərə toxunurdu ki, bunların qoyuluşunun və uzaqqörənliklə əvvəlcədən deyilməsinin böyük elmi və metodoloji əhəmiyyəti vardır. Onun idrak nəzəriyyəsi və məntiqi dialektik fikirlərlə zəngindir. «Aristotelin məntiqi sorğudur, axtarışdır, Hegelin məntiqinə yaxınlaşmaqdır». Bu fikirdən aydın olur ki, Aristotelin məntiqinin obyektivliyinə şübhə ola bilməz. Aristotel dialektik təfəkkürün artıq ən mühüm formalarını tədqiq etmişdi. O, məntiqi düzgün mühakimə yürütmək bacarığı, həqiqəti sübut etməyin vasitə və yolları haqqında elm adlandırır. Aristotələ görə, həqiqət fikrin gerçəkliyə uyğunluğudur, yalan isə gerçək predmet və hadisələrin fikirdə təhrifidir. Aristotelin fikrincə, mühakimə prosesində fikirlərin əlaqəsi

sərbəst, özbaşına deyil, cisim və hadisələrin özlərinin əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Buna görə də insanların şüur və iradəsindən asılı olmayan məntiqin qanun və qaydalarının gerçəkliyin özündəki əlaqələrdə obyektiv əsası vardır. Beləliklə, Aristotel məntiq elmini yaratmaqla, elmi biliyin əsas prinsiplərini sofistikadan və o dövrdəki sokratçılıq məktəblərindən qoruya bilmişdir.

Aristotelin bütün məntiqi düşüncələrinin mərkəzində duran əsas məsələ – deduktiv əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi idi. Bu problemlər elə dərindən və hərtərəfli işlənmişdir ki, yüzilliklər keçsə də, indiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, kateqoriyaların – ən ümumi anlayışların konkret təsnifatını vermişdir ki, bu da Demokrit tərəfindən hökmlərin verilmiş təsnifatına yaxındır. Aristotelin məntiqi təliminin əzəməti ondadır ki, burada sonrakı dövrlərdə yaranan məntiqin yeni bölmələrinin, cərəyanlarının

(istiqlamətlərinin) və növlərinin (induktiv, simvolik, modal, semantik, dialektik) rüşeymi verilmişdir. Doğrudur, Aristotelin özü bu elmi məntiq yox, analitika (idrakin təhlili) adlandırır. «Məntiq» termini elmi dövriyyəyə daha sonralar, təxminən bizim eradan əvvəl III əsrdə daxil olmuşdur. Məntiq yunan sözü olan logosdan (həm söz, həm də fikir mənasında işlənir) götürülmüşdür ki, bu da fikirləşmək sənətini – dialektikanı və mühakimə yürütmək sənəti adlandırılan ritorikanı (bəlağət elmi) birləşdirirdi. Elmi biliklərin tərəqqisi ilə bu termin xüsusi məntiqi problemləri bildirir, dialektika və ritorika isə müstəqil bilik sahələri kimi ayrılır.

Özündən əvvəlki təfəkkür praktikasının hərtərəfli ümumiləşdiricisi olan Aristotel məntiqi elmi idrakin sonrakı inkişafına güclü təsir etmişdir, bu elmin təsiri ilə Evklidin (b.e.ə. IV-III əsrlərdə) «Başlanğıc» əsəri meydana gəlmişdir. Bu əsərdə əvvəlki üç yüz il ərzindəki yunan

riyaziyyatının inkişafının əzəmətli nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş və ilk dəfə praktikada elmi nəzəriyyələrin qurulmasının deduktiv metodu meydana gəlmişdir. E.Eynşteyn məntiqin praktik tətbiqi kimi Evklidin əsərinin tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək, qeyd edirdi ki, bu son dərəcədə gözəl olan əsər insan ağına, onun gələcək fəaliyyəti üçün zəruri olan böyük bir inam və yəqinlik verir.

Aristotelin məntiqi natiqlik sənətinin, xüsusilə məhkəmə nitqlərinin inkişafına güclü təsir etmişdir. Natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən olan Hermator məntiq elminin təsiri ilə ellinizm dövründə natiqlik nəzəriyyəsinin yüksək nailiyyəti olan məşhur «yerləşmə sistemi» adlanan cədvəl yaratmışdır ki, burada məhkəmə «kazuclarının» (hallarının), hadisə və sərgüzəştlərinin bütün müxtəlifliyi, başqa cür deyilsə, qanun və nizamnamələrin növ və növ müxtəlifliyi vahid

sxemdə birləşdirilir ki, bundan da natiqlər öz nitqlərində geniş istifadə edirdilər.

Aristoteldən sonra məntiq elmi Yunanıstanın özündə, Qərb və Şərq ölkələrində daha da inkişaf etdirilirdi. Bu inkişaf bir tərəfdən tefəkkür praktikasının fasiləsiz təkmilləşməsinə, digər tərəfdən fikir proseslərinin mahiyyətinin dərinədən aşkara çıxarılmasına səbəb olur, bununla da bir çox məntiqi problemlərin dəqiq və tam şərhini vermək asanlaşır. Bu isə yeni problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Beləliklə də, məntiqin predmeti genişlənirdi. Bu proses özünü Aristotelin deduksiyanın ümumiləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində də göstərirdi. Sillogizm nəzəriyyəsinin daha səylə işlənməsi ilə yanaşı, yeni deduktiv nəticələrin qeyri-sillogistik formaları da tədqiq olunurdu.

Məntiq elminin inkişafında qədim stoiklər (Stoya – Afinada liman adındadır, burada bu məktəbin nümayəndələri toplaşaraq, məntiq,

fəlsəfə və digər elmlərdən söhbət aparırdılar) məktəbinin mühüm rolu vardır. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən Epikürün, Zenonun, Aristonun, Xrizippin və başqalarının adını çəkmək olar. Stoiklər əsas etibarlı ilə şərti və təqsimi sillogizmlər nəzəriyyəsinin işlənməsi ilə məşğul olurdular. Onlar fəlsəfəni məntiq, fizika və etikaya bölürdülər. Burada da ön yeri məntiq tuturdu. Stoiklərin fikrincə, məntiqin məqsədi, vəzifəsi insan zəkasını yanlışlıqlardan qorumaq, həqiqətin yollarını və meyarını tapmaqdır. Stoiklər məntiqin predmetini düzgün anlamadıqlarından, onu qrammatika və ritorika ilə eyniləşdirirdilər, məntiqi dialektika və ritorikaya ayırırdılar. Dialektikanı isə, özlüyündə qrammatika və idrak nəzəriyyəsinə bölürdülər. Buna görə də onlar yanlış olaraq məntiqə işarələr və onları ifadə edən elm kimi tərif verirdilər, başqa cür desək, stoiklərin fikrincə, məntiq təfəkkür formaları ilə yanaşı, söz və cümlə birləşmələrini də tədqiq etməlidir. Lakin,

stoiklərin tarixi xidməti ondadır ki, Aristotelin məntiqi ilə müqayisədə (Aristotel sillogizmi sadə hökmlərin daxilində anlayışlar arasındakı münasibətin tədqiqinə əsaslanırdı, anlayışlar S və P ilə ifadə olunurdu) sadə hökmlər təfəkkürün tərkib hissələrə ayrılmayan vahidləri kimi nəzərdən keçirilirdi və tədqiqatın mərkəzində hökmlər arasındakı əlaqələrin dəyişilməsinə yol verilirdi. Beləliklə, stoiklər məntiqində çıxış nöqtəsi kimi p və yaxud q tipli (müasir terminologiyada bu dizyuksiya adlanır) sxemlərin öyrənilməsi əsas götrülür, p və q dəyişkənliyi anlayışlara deyil, hökmlərə uyğun gəlir. Məntiqi nəzəriyyələrin gələcək inkişafında hər iki istiqamətin mühüm əhəmiyyəti vardır və bunlar məntiqdə predikatlar (siniflər) və mülahizələr (hökmlər) məntiqinin başlanğıcını qoymuşdur. Buradan aydın olur ki, stoiklərin məntiqi – mülahizələr məntiqidir. Onlar ilk dəfə təklif və tövsiyələrə əsaslanan hesablamaların, o

cümlədən aksiomatik metodun əsaslarını hazırlayırlar. Aristotel kimi, stoiklər də məntiqə gerçəkliyi dərk etməyin aləti, təfəkkür və nitqin həyata keçməsinin effektiv, təsirli vasitəsi kimi baxırdılar.

Stoiklər məktəbinin məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, ilk dəfə onlar «Məntiq» terminini təfəkkür fəaliyyətinin qanunlarını tədqiq edən bir anlayış kimi elmə daxil etmişlər. K.Marks və F.Engelsin «Alman ideologiyası»nda stoiklərin məntiqinə verdiyi yüksək qiymət daha önəmlidir: «Stoiklər Aristoteldən sonra formal məntiqin və ümumiyyətlə, sistematikanın başlıca baniləri idilər».

Qədim dövrün materialist filosoflarından Epikür də (b.e.ə. 341-270) məntiq problemləri ilə məşğul olmuşdur. İdealistlərin əksinə olaraq, Epikür və onun davamçıları təcrübi biliklərin məntiqinin işlənməsi problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Məntiq elmi orta əsrlərdə bir çox alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrdə məntiqin ərəbdilli banisi, Suriya riyaziyyatçı alimi əl-Fərabî (870-950) Aristotelin «Orqanon» əsərinin şərhini verir. Onun məntiqinin əsasını elmi təfəkkürün təhlili təşkil edirdi. O, məntiqdə iki pilləni fərqləndirirdi. Bunlardan biri təsəvvür və anlayışları, digəri isə hökmləri, əqli nəticələri və sübutu əhatə edir. Əl-Fərabinin məntiqi idrak nəzəriyyəsi və qrammatika ilə əlaqəlidir. Lakin əl-Fərabî doğru olaraq məntiqin qrammatikadan fərqi belə izah edirdi ki, qrammatika bu və ya digər xalqın dili sərhədlərindən kənara çıxmır, başqa sözlə desək, dil milli səciyyə daşıyır, məntiq isə ümumibəşəridir. Məntiq bütün insanlara təfəkkür dilində ifadə olunan ümumi qaydalar verir. Nitqin ən sadə elementlərindən daha mürəkkəbə – sözlərdən hökmə, oradan da mühakiməyə keçmək lazımdır.

Əl-Fərabî hesab edirdi ki, məntiqin xüsusi predmeti sübut haqqında təlimdir, lakin o, sübutun formal tərəfini deyil, həqiqətə çatmağın məqsədini də qeyd edirdi. Konkret desək, ərəbdilli fəlsəfədə məntiq düzgün təfəkkürün qaydalarını müəyyən edən praktik elm kimi başa düşülürdü. Bu dövrdə məntiqi inkişaf etdirən alimlərdən biri də tacik mütəfəkkiri İbn Sina (980-1037) idi. O, «Məntiq» əsərində Aristotel sillogizmini ümumiləşdirməklə, məntiqin bir çox problemlərinin şərhini vermiş, qəti və şərti hökmlər arasındakı asılılığı müəyyən etmişdi. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, İbn Sinanın «Böyük məntiq (müfəssəl)», «Orta və kiçik məntiq» adlı əsərləri olmuşdur. Təəssüf ki, bunlar zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Alman filosofu Hegelin bu əsərlərdən bəhrələnməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Yaxın Şərqi peripatetik fəlsəfəsi İbn Sinanın şəxsində ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır.

Onun məşhur «Tibbin kanonları» əsəri XVII əsrə qədər Qərbdə və Şərqdə tibb elminin əsasını təşkil etmişdir.

Aristotel məntiqinin bütün incəliklərini dərinlən öyrənmiş İbn Sinanın idrak nəzəriyyəsinin mütərəqqi cəhəti ondadır ki, o, idrakda hissi təcrübənin rolunun və ağılın qaydalarının vəhdətini qəbul edirdi. O, fəlsəfəni məntiqə, fizika və riyaziyyata bölürdü. Onun fikrincə, fəlsəfə mövcud olan hər şey haqqında və xüsusi elmlərin bütün prinsipləri barəsində elmdir. İbn Sinaya görə, varlıq ya cismani, ya mənəvi, ya da intellektual formada olur. Buradan da nəticə çıxarırdı ki, cismani varlığı fizika, mənəvini metafizika, intellektualı isə məntiq öyrənir.

İbn Sinaya görə məntiqlilik materiyadan abstraksiyadır, məntiq də riyaziyyatla oxşardır, hər ikisinin işi materiyanın abstraksiyasıdır. Deməli, məntiqi abstraksiya ağılda mövcuddur.

İbn Sinanın təliminə görə məntiq təfəkkürün formaları haqqında elmdir, bu fikirlə də İbn Sina məntiqi təlimində əl-Fərabiyə birləşir.

İbn Sinanın məntiqi sistemi müasir məntiqdə olduğu kimi:

a) anlayışlar;

b) hökmlər;

c) əqli nəticələr;

ç) sübut haqqında təlimdən ibarətdir.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələri məntiq elminin beşiyi sayılırdı. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər yunan filosoflarının bütün əsərlərini öz dillərinə tərcümə etməklə, onlara bir sıra şərhlər əlavə etmişlər. Bu illərdə Azərbaycanda məntiq elminin inkişafında xüsusi xidməti olan alimlərdən Siracəddin Ürməvinin və İbn Sinanın ən istedadlı tələbəsi olmuş Bəhmənyarın adını çəkmək olar. Bəhmənyar Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ən nəhəng filosoflarındanıdır. Onun «Metafizikanın

predmeti», «Varlığın pillələri» və «Məntiq» əsərləri orta əsr peripatetik fəlsəfəsinin gözəl incilərindəndir. Bu traktatların təhlili onu göstərir ki, Bəhmənyar Aristotelin təlimi ilə dərinləndən tanış olmuşdur. Onun «Məntiq» əsərində bu elmin elə bir problemi yoxdur ki, Bəhmənyar ona toxunmasın. O, çox vaxt məntiqi nəzəri sənət kimi başa düşürdü. Bəhmənyar doğru olaraq məntiqin faydasını məlum fikirdən naməlum keçid yollarını tapmaqda və təfəkkürdə baş verən məntiqi səhvləri aradan qaldırmaqda görürdü. Bəhmənyarın məntiqində söz və anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi, anlayışların tərifinin müxtəlifliyi, hökm nəzəriyyəsi, əqli nəticənin müxtəlif formaları və bunların məzmunca gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğu əsaslı surətdə araşdırılırdı. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, ərəbdilli məntiqdə əqli nəticənin beş növü:

1. sübut;
2. dialektika;

3. ritorika;
4. poetika;
5. sofistika bir-birindən fərqləndirilirdi.

Bəhmənyarın məntiqində təfəkkür qanunlarının şərhinə də toxunulur. O, təfəkkürün ziddiyyət qanununa maddi gerçəkliyin inikası kimi yox, mənəvi aləmdə öz əsası olan təmiz təfəkkürün qanunu kimi yanaşırdı, əşyalarda real ziddiyyətləri inkar edirdi. Buna görə də Bəhmənyarın məntiqində bu qanunlar metafizik və idealist planda verilir. Konkret desək, onun fəlsəfəsində ümumi istiqamət peripatetizmlə islam dinini yaxınlaşdırmaq idi.

Orta əsrlərdə məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olan Azərbaycan alimi Əfzələddin Xuncərin «Məntiqə dair cümlələr», «Məntiqə dair konspekt», «Fikirlərin qaranlıq yerlərində sirlərin açılması» və digər traktatlarının məntiq elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın təbiətşünas filosofu, məntiqçisi

Siracəddin Ürməvinin yaradıcılığı da Aristotelin və Şərq peripatetiklərinin təliminə əsaslanırdı. O, məntiqin vəzifəsini yeni biliyin alınması yollarını və şərtlərini müəyən etməkdə görürdü. Təfəkkür formaları və onların növ müxtəlifliklərini dərinlən araşdırmış S.Ürməvi eyni zamanda bu formaların gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğunu da nəzərdən keçirmişdir. Onun «Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları», «Hikmət incəlikləri», «Metodlar», «Dialektikaya dair traktatlar» və digər əsərlərində varlığa, idrak nəzəriyyəsinə və sosial həyata aid bir çox problemlərin hərtərəfli, geniş təhlili verilmişdir.

Bu dövrdə peripatetizmə, ümumiyyətlə bütün fəlsəfəyə qarşı mübarizə aparən əl-Qəzəli (1059-1111) Aristotelin məntiqindən bir silah kimi istifadə edirdi. O, Aristotel məntiqinin bütün müddəalarını riyaziyyatın aksiomları kimi sarsılmaz hesab edirdi. Onun əsas fəlsəfi əsəri «Filosofların məhvi» adlanır. Öz tənqidində

təfəkkürün ziddiyyət qanununa əsaslanan əl-Qəzəli allahın özünün də bu qanuna tabe olduğunu qeyd edirdi. Lakin əl-Qəzəli Aşari kimi təbiət hadisələrində səbəbiyyət əlaqələrini tamamilə təkzib edirdi. Onun gətirdiyi dəlillər səbəbiyyət əlaqələrini sonrakı dövrdə tənqid etmiş ingilis alimi D.Yumun gətirdiyi dəlillərə bənzəyir. D.Yumun təlimində də səbəbiyyət əlaqələri ideyasının heç bir obyektiv əsası yoxdur və Yum bunu təmiz subyektiv inam adlandırırdı. Hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini inkar edən Əl-Qəzəli də Aşari kimi hesab edirdi ki, bütün mövcudluğun və aləmdə baş verən hər şeyin vahid səbəbi Allahdır.

Yaxın Şərqi ölkələrində peripatetik fəlsəfənin tənəzzülünə baxmayaraq, ərəb Şərqiində elmi fikirlər daha da inkişaf edir. Buraya naturfəlsəfəyə və məntiqə aid əsərlər gətirilir, əl-Fərabî, İbn Sina və digər alimlərin əsərləri geniş yayılır.

XII əsr ispan alimi İbn Rüşdün (1126-1198) yaradıcılığında ərəbdilli peripatetik fəlsəfə artıq başa çatır. O, Aristotelin nəzəriyyəsini qüsursuz hesab edirdi və qeyd edirdi ki, Aristotelin təlimində heç bir mühüm dəyişiklik aparmaq mümkün olmadığı kimi, elmdə də heç bir yeni kəşf etmək mümkün deyildir.

Əl-Fərabî və İbn Sinanın əksinə olaraq, İbn Rüşd aləmi əbədi və zəruri proses kimi anlayırdı. O, maddi aləmin «mümkün olan» varlıq kimi dərk olunmasını təkzib edirdi və göstərirdi ki, materiya və forma bir-birindən ayrılıqda mövcud deyildir, onları ancaq fikirdə bir-birindən təcrid etmək olar. Lakin o, yanlış olaraq belə bir fikir irəli sürürdü ki, ilahi tefəkkür universalları yaradır, onlar ancaq ağılda mövcuddur, Allah dünyanın nizamlayıcısı, bütün əksliklərin birləşdiricisidir.

İbn Rüşdün fəlsəfəsindəki əsas ideyalar din əleyhinə aparılan mübarizəni ifadə edirdi ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. maddi aləmin əbədiliyi;
2. bütün hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrinin zəruriliyi;
3. fərdi olan hər bir canlının məhv olma təbiətinə malik olması;
4. insan ruhunun ölməzliyi ideyasının təkzibi.

Ərəbdilli fəlsəfədə məntiq problemləri ilə məşğul olan alimlərdən biri də İbn Xaldun olmuşdur. O, xüsusilə orta əsrlərdə sxolastik elmlərdə deduksiyadan sui-istifadə olunmasını kəskin tənqid edərək, qeyd edirdi ki, sxolastik elmlərin deduktiv nəticələri empirik faktlara uyğun gəlmir, çünki cisim və hadisələrin real aləmi ancaq müşahidə yolu ilə dərk olunur. O, məntiqi qaydaların sadə tətbiqi ilə həqiqətə nail olmağı kobud yanılma kimi səciyyələndirirdi. Şübhəsiz ki, İbn Xaldun burada həqiqi deduksiyanı deyil, boş, sxolastik deduktiv mühakimələri nəzərdə tuturdu. Lakin onun belə bir müddəası da maraqlıdır ki,

elmlərin əsas məsələsini təcrübi faktlar haqqında dərinləndirən düşünməkdə görürdü.

Beləliklə, akademik A.Makovelskinin fikrincə, feodalizm dövründə yaranan ərəbdilli məntiqi belə səciyyələndirmək olar:

1. bu məntiq o dövrdəki elmlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun idi, hətta bir çox sahələrdə elmlərin irəliyə doğru inkişafına təkan vermişdir;

2. orta əsrlərin ərəbdilli məntiqi Qərbi Avropa məntiqinin, xüsusilə F.Akvinskinin məntiqinə güclü təsir etmişdir;

3. ərəbdilli məntiq indiki dövrə qədər də keyfiyyətə islam ilahiyyat məntiqi kimi qalır. Axırncı fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki elmi məntiq ilahiyyatçı alimlərin sxolastik məntiqindən aydın surətdə fərqləndirilmir.

Sual 3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu

Reallıqdakı cisim və hadisələrin beynimizdə inikası idrak prosesi ilə baėlıdır. İdrakın mənbəyi ger eklikd ki predmet v  hadisələrdir, onlar arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlərdir. Obyektiv ger eklik, təbiət, fiziki olan şey ilkindir, əbədidir v  heç bir qüvvə tərəfindən yaranmamışdır.   ur, təfəkkür, psixi olan şey isə ikincidir, törəmədir, yüksək t  ekk rl  insan beyninin məhsuludur. İdrakın əsasında xarici aləmin varlıėı, onun insan beynində inikası durur. İdrak prosesində insan t f kk r  az bilikdən çox biliyə, sadədən mürəkkəbə, biliksizlikd n dəqiq biliklərə doėru inkişaf edir. Bu baxımdan idrak prosesinin  z  mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Hər bir idrak prosesi canlı seyrd n mücərrəd t f kk r , oradan da praktikaya doėru gedir ki, bu da həqiqəti dərk etməyin dialektik

yoludur, idrakın mahiyyətinin açılmasının xarakterik cəhətidir.

Buradan aşkar olur ki, hər bir idrak prosesi ikipilləlidir:

a) bilavasitə (canlı müşahidə və yaxud hissi idrak);

b) bilvasitə (əqli, məntiqi) idrak.

İnsan canlı müşahidənin köməyi ilə ətraf aləmi dərk edərkən, ona məxsus olan hiss üzvlərindən (görmə, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, lamisə orqanları) istifadə edir. Hissi idrak bütün biliklərimizin əsası və mənbəyidir, çünki canlı müşahidə prosesində insan obyektiv gersəkliliklə bilavasitə əlaqədə olur, bunsuz idrak prosesi yoxdur. Lakin, buna passiv proses kimi də baxmaq olmaz, burada insanın fəal idraki fəaliyyəti əsas yer tutur. Bilavasitə idrak duyğularla, qavrayışlarla, canlı müşahidə ilə əlaqədardır. Məsələn, biz havanın buludlu olması, havaya atılmış cismin yerə düşməsi,

qızılgülün ətirli olması, xörəyin duzlu olması və s. bu kimi hadisələri canlı müşahidə yolu ilə öyrənirik. Canlı müşahidəyə əsaslanan biliklərdə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin zahiri, səthi, üzdə olan xassələri, cəhətləri beynimizdə əks olunur. Hissi idrak üç əsas formada:

1. duyğu;

2. qavrayış;

3. təsəvvürlə həyata keçirilir ki, bu barədə konkret izahat vermək olar.

Duyğu – obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, tərəflərinin (cismin rəngi, forması, iyi, dadı, səsi, bərk və boşluğu və s.) beynimizdə inikasıdır. Duyğuların mənbəyini gerçəklikdəki cisim və hadisələr, onların müxtəlifliyi təşkil edir. Duyğu cisim və hadisələrin surətidir, şəklidir, obyektin subyektdə inikasıdır. Duyğuların fizioloji əsasını hiss üzvləri, mərkəzə qaçan sinir lifləri və baş beyin analizatorları təşkil edir.

Duyğu şüurun maddi aləmlə bilavasitə əlaqəsi, cisim və hadisələrin surəti, inikası olduğundan, onu simvollar və ieroqliflər nəzəriyyəsinin tərəfdarları kimi, simvola, şərti işarə, ieroqliflə eyniləşdirmək yanlış fikirdir və insanı aqnostisizmə (dünyanın dərk olunmasını inkar edən fəlsəfi cərəyan) aparıb çıxarır. Subyektiv idealistlərdən E.Max reallıqdakı cisim və hadisələri duyğu kompleksləri, Berkli isə duyğu kombinasiyaları adlandırmaqla, duyğuların mənbəyini cisim və hadisələrdən ayırırdılar ki, bu da solipsizmə (şəxsi duyğuları yeganə gerçəklik hesab etməklə, maddi aləmin varlığını inkar edən idealist cərəyan) gedib çıxmaqdır. Duyğular bütün biliklərimizin mənbəyi olsa da, cisim və hadisənin bütöv, tam formada dərki deyil. Buna görə də burada qavrayışlardan istifadə olunur. Qavrayış – cisim və hadisələrin bütün əlamət və tərəfləri ilə bütöv, tam şəkildə beynimizdə inikasıdır. Məsələn, divardakı saatın, bağçadakı

ağacın, əl çantasının və digər əşyaların canlı müşahidə yolu ilə qavranılması. Qavrayış duyğular əsasında yaransa da, o, nisbətən dərin, əhatəli prosesdir, burada ümumiləşdirmənin ünsürləri vardır, duyğularda əks olunmayan xassə və əlaqələr əks olunur. Qavrayışın yaranması insanın təcrübi fəaliyyəti ilə bağlıdır, duyğu analitik prosesdirsə, qavrayış sintetik prosesdir.

Hissi idrakın yüksək forması təsəvvürdür. Təsəvvür insanın istər keçmişdə, istərsə də indiki zamanda qavradığı cisim və hadisələrin müəyyən xassə və əlamətlərinin təfəkkürdə hissi bərpasıdır. Əgər duyğu və qavrayış cisim və hadisələrin insanın hiss orqanlarına birbaşa təsiri nəticəsində yaranırsa, təsəvvür bilavasitə təsirlərdən kənarında meydana gəlir. Məsələn, uşaqılıq və məktəb illərində dost olduğun adamın müəyyən xassələrinin təsəvvürü, səyahət zamanı müşahidə etdiyən gölün, meşənin, şəhərin, maddi

abidələrin və s. şeylərin təsviri. Lakin cisim və hadisələrin təsviri hər bir adamda fərdi səciyyə daşıyır. Bəzən belə də deyirlər ki, təsəvvür cisimsiz qavrayışdır.

Təsəvvür hissi idrakdan məntiqi idraka keçiddir, təfəkkürə yaxındır, lakin hərəkəti bütövlükdə qavraya bilmir. Bilirik ki, işıq saniyədə 300000 km. sürətlə yayılır, bunu ancaq təfəkkürlə qavramaq mümkündür. Təsəvvürlə qavrayış üzvi vəhdətdə olsa da, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır:

- a) cisim və hadisələrsiz qavrayış yoxdur;
- b) qavrayış aydın və konkretidir;
- c) bunlar bir-birindən nisbi sabitliyə görə də fərqlənir;
- ç) qavrayış dərin prosesdir, təsəvvür isə keçici səciyyə daşıyır;
- d) təsəvvürdə keçmişdə və indiki zamanda baş verən hadisə və proseslər də əks olunur;

e) təsəvvürdə cisim və hadisələrin daha səciyyəvi cəhətləri verilir. Məsələn, musiqiçi müxtəlif xalqlara aid olan musiqini, zərgər zinət əşyalarının zərifliyi haqqında aydın təsəvvürə malik olur.

Hissi idrak, canlı müşahidə – idrak prosesinin birinci, zəruri pilləsidir, insanın nail olduğu bütün biliklərə material verir, lakin elm heç vaxt zahiri, səthi biliklərlə kifayətlənmir. İnsan daim cəhd edir ki, hissi idrakın verdiyi məlumatları ümumiləşdirsin, əşyaların daxili təbiətini aşkara çıxarsın, təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərinlən dərk etsin. İdrakın məqsədi hadisələrin mahiyyətini, onun daxili əlaqələri və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqdır. Bilavasitə idrak heç vaxt suyun hidrogen və oksigendən ibarət olması haqqında bilik verə bilməz. Əgər biz hissi idrakın verdiyi biliklərlə kifayətlənsəydik, onda Günəş və Ayın tutulma səbəblərini, şimşək çaxması ilə göy

gurultusunun arasındakı səbəbiyyət əlaqəsini, cazibə qüvvəsinə əsasən cismin yerə düşməsi və b. kimi hadisələri heç cürə anlaya bilməzdik.

Duyğu, qavrayış idrak prosesinin zəruri momenti olsa da, canlı müşahidə bir sıra nöqsanlardan hali deyildir. Elə hadisə və proseslər vardır ki, onu bilavasitə qavramaq olmur. Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi biliklərin çoxu subyektiv səciyyə daşıyır. Bununla belə, hissi idrakın məhdudluğu ondadır ki, o, cisim və hadisələrdəki fərdini, ayrıcanı və zahiri xassələri əks etdirir. İdrakın əsas məqsədi isə hadisələrdə ümumini axtarıb tapmaq, dərin, daxili əlaqələri aşkara çıxarmaqdır. Bu funksiyanı həyata keçirən təfəkkür qabiliyyətidir. Buna görə də idrak canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə yüksəlir. İdrakın hər iki pilləsi dialektik əlaqədədir, bunları bir-birindən nə təcrid etmək, nə də birini digərinə qarşı qoymaq olmaz, onların əhəmiyyətini birtərəfli şişirtmək yanlış fikirdir.

Lakin fəlsəfə tarixində elə filosoflar vardır ki, idrakın bu və ya digər pilləsini birtərəfli olaraq şişirdirdilər. Empirizm məktəbinə daxil olan filosofların çoxu iqrar edirdilər ki, idrakın yeganə mənbəyi və vasitəsi duyğu və qavrayışlardır. Materialist empirizmin nümayəndələrindən Hobbs, Lokk, Kondilyak və başqaları hesab edirdi ki, şüurdan kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcud olan cisim və hadisələr bizim hiss orqanlarımıza təsir edərək, müəyyən duyğular yaradır ki, bunlardan da bütün biliklər təşkil olunur.

İdealist empirizmin nümayəndələrindən olan Berkli, Yum, Avenarius, Max, Boqdanov və b. fikrincə, bütün aləm duyğuların kombinasiyasından ibarətdir ki, bunlardan da idrak və bütün fiziki aləm yaranır.

İdrak prosesinin birinci pilləsinin rolunu şişirdən empirizmin əksinə olaraq, rəsonalizm cərəyanının tərəfdarları idrakın yeganə mənbəyini

təfəkkürdə, ağılda görürdülər. Bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndələri Dekart, Spinoza, Leybnits və b. idi. Onların zənnincə, gerçəkliyi dərk etməyin mənbəyi təfəkkürdür, duyğu, qavrayış bizi tez-tez aldadır və bunlara əsaslanan bilik mötəbər deyil, yanılmalardır. Lakin rasionalistlər təfəkkürün bilavasitə gerçəkliklə əlaqədə olmadığını anlasalar da, cisim və hadisələrin məlumatlarının ancaq duyğu və qavrayışların köməyi ilə əqlə çatdırılmasını inkar edirdilər. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, rasionalistlər əşyaların hiss orqanlarına təsirini qəbul etsələr də, duyğu və qavrayışları yalan hesab edirdilər. Lakin, bu fikri bütün rasionalistlər haqqında demək olmaz. Radikal rasionalizmin nümayəndəsi Dekartın fikrincə, duyğu yanılmanın səbəbidir. Spinozaya görə, duyğu «qarıışıq, dumanlı» təcrübədir, Leybnits isə əbədi həqiqətlərlə yanaşı, faktın həqiqiliyini qəbul edirdi. Həmin faktın həqiqiliyi isə duyğu və qavrayışlara əsaslanır. Son nəticədə

onlar hesab edirdilər ki, həqiqi bilik, cisim və hadisələrin mahiyyətini ifadə edən bilik, ancaq tefəkkürün, başqa sözlə, tamamilə təcrübənin məlumatlarından azad olan tefəkkürün vasitəsilə əldə edilən bilikdir.

Bu fikirdən tefəkkürlə gerçəklik arasındakı əlaqənin hansı yollarla həyata keçirilməsi məsələsi tamamilə qaranlıq qalır. Çünki gerçəkliyin dərkində real, həqiqi biliklərə nail olmaq üçün əgər biz duyğu və qavrayışların verdiyi məlumatları kənara qoysaq, onda boş söz olan təmiz tefəkkür qalır. Dil materialdan kənarda isə tefəkkür yoxdur. Deməli, təmiz tefəkkür mövcud olmayan tefəkkürdür.

Fəlsəfədən bildiyimiz kimi, Kant idrakda empirizm və rəasionalizmin birtərəfliliyini aradan qaldırmağa cəhd etmişdir. İdrak prosesində duyğu, qavrayış və tefəkkür iştirak edir. Lakin Kant metafizik olduğundan, idrak prosesində bu iki məqamın həqiqi qarşılıqlı əlaqəsini anlamırdı.

İdrakda hissilik və təfəkkür tarixən bir-birilə əlaqəlidir. Kant isə bu iki qabiliyyəti, momenti bir-birindən ayıraraq, birincini empirik, ikincini isə aprior mərhələ adlandırırdı. Buradan çıxış edərək, birincini süstlük, ikincini isə fəallıq kimi səciyyələndirirdi. Bununla da hissi idrakla təfəkkür arasında uçurum yaradırdı, bunların üzvi əlaqəsini görmürdü, empirizm və rasionlizmin birtərəfliliyinin kantsayağı aradan qaldırılmasının heç bir əsası yox idi. Bu məsələdə Kant prinsipcə öz sələflərinin nöqteyi-nəzərində dururdu. Bu məsələdə empirizmin, rasionlizmin və Kantın nəzəriyyəsinin əsas səhvi ondadır ki, canlı müşahidəni təfəkkürdən təcrid edirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Kantın ardıcılıları – yeni kantçılar Kantın idrak nəzəriyyəsinə materialist ünsürlərdən təmizləməklə, şey özündələri təkzib etməklə, belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ağıl özündən bütün

gerçəkliyi yaradır, buna görə də duyğuların verdiyi materiala tələbat qalmır.

Hissi qavrayışlar cisim və hadisələri mövcud olduğu kimi əks etdirir, lakin ümumi, qanun, hadisələr arasındakı daxili əlaqələr hissi idraka bilavasitə verilmir. Hissi idraka da hadisələrdəki ümumi xassələr, mahiyyət, qanun, müxtəlif əlaqələr birbaşa verilmir, burada nöqsan hadisələrin özü deyil, ancaq hissi idrakın müəyyən məhdudluğundadır. Təfəkkür özü əlaqələri, mahiyyəti, qanunları yaratmır, əksinə, hissi idrakın verdiyi material əsasında predmet və hadisələrdəki ümumi xassələri, onların mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını tapıb aşkara çıxarır, fərdidən ümumiyyə, hadisədən mahiyyətə keçir. Hadisə və proseslərin mahiyyətinin tam dərki məntiqi idrakla tamamlanır. İnsan heç vaxt təfəkkürsüz keçinə bilməz. Təfəkkür gerçəkliyin beynimizdə inikasnın ən ali, məntiqi formasıdır. Məntiqi idrakın formaları da təfəkkürdən başlayır.

Buna görə də məntiqin obyektı olan tƏfƏkkürün ümumi xarakteristikasını vermək və onun idrak prosesində rolunu izləmək nəcib və zəruri bir işdir.

TƏfƏkkür insanın ən yüksək mənəvi sərvətidir, onun əvəzolunmaz var-dövlətidir. TƏfƏkkürün meydana gəlməsinin bioloji ilkin zəminini hiss orqanlarının fəaliyyəti əsasında canlıların psixi qabiliyyətlərinin güclü inkişafı təşkil edir. TƏfƏkkür qabiliyyətinin yaranmasının obyektiv əsası insanın təbiətə uyğunlaşması, ona təsiri və yüksək fəaliyyət növü olan əməyə təsiri ilə bağlıdır. İnsanın özünü də əmək yaratmışdır. İnsanın məqsəyənlü əmək fəaliyyəti o halda uğurlu olur ki, bu fəaliyyət ancaq hissi idrakın materiallarına deyil, cisim və hadisələrin mahiyyətinə, daxili, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlərinə istinad edən biliklərə əsaslanır.

Təfəkkür – insanların praktik fəaliyyəti prosesində həyata keçirilən gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumiləşmiş, vasitəli, mücərrəd və məqsədəuyğun inikasıdır.

«Fikirlər aləmi, səltənəti» insan beynində öz-özünə yaranmır, özlüyündə mövcud deyildir, onun fasiləsiz ilkin şərti «cisimlər aləminin», real gerçəkliyin özüdür, fikirlərin həqiqiliyi də gerçəkliklə müəyyən olunur.

İkincisi, təfəkkürün gerçəklikdən asılılığının spesifik xarakteri mövcuddur. Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin, maddi əşyaların ideal, fikirlər formasında beynimizdə yenidən inikasıdır, hasil olmasıdır. Əgər gerçəkliyin özü sistemli səciyyə daşıyarsa, müxtəlif sonsuz sistemlər çoxluğundan ibarətdirsə, təfəkkürün özü xüsusi universal inikas sistemidir ki, onun da müəyyən tərzdə özü arasında əlaqəli olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir edən elementləri vardır.

Üçüncüsü, mövcud biliklər əsasında baş verən bilavasitə inikas üsulu mövcuddur. Burada ayrıca götürülmüş cisim və hadisəni deyil, bir çox əşyalar çoxluğunu əhatə edən ümumiləşmiş xarakter daşıyan inikasdən söhbət gedir.

Dördüncüsü, burada bilavasitə gerçəkliyin özü yox, onun insanların əmək fəaliyyəti prosesində inkişafı və yenidən dəyişməsi ifadə olunur.

İnsan, onu əhatə edən gerçəkliyi dərk edərkən, predmet və hadisələrin səbəblərini müəyyənləşdirməyə, mahiyyətini açmağa, təbiət və cəmiyyət qanunlarından praktik fəaliyyətində istifadə etməyə cəhd edir. Gerçəkliyin konkret məntiqi formalarla inikasına isə təfəkkürsüz nail olmaq mümkün deyil.

1. Təfəkkür gerçəkliyi ümumiləşmiş obrazlarla əks etdirir. Hissi idrakdan fərqli olaraq təfəkkür fərdidən, konkretdən ayrıcadan

uzaqlaşaraq, cisim və hadisələrdəki ümumi, təkrarolunmaz, zəruri və mühüm xassələri ayırır.

2. Təfəkkür – gerçəkliyin şüurumuzda vasitəli inikası prosesidir. Biz hiss orqanlarının köməyi ilə bilavasitə gerçəklikdəki cisim və hadisələri dərk edirik. Konkret halda təcrübəyə müraciət etmədən hazır biliklərdən alınan yekun, nəticə, onun alınması prosesinin özü isə nəticə çıxarma adlanır. Bu cür biliklərin elmi-nəzəri idrakda, insanın idraki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır.

3. Təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri də onun dillə, nitqlə üzvi vəhdətindədir. Dil materialından kənarında təmiz təfəkkür yoxdur. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında yaranır və mövcud olur. İnsanlar dilin köməyi ilə fikir fəaliyyətinin nəticələrini təfəkkürdə ifadə edir, möhkəmləndirir, fikirlərini mübadilə etməklə, qarşılıqlı anlaşmaya nail olurlar.

Gerçəkliyin bilvasitə inikası olan təfəkkür xüsusilə yüksək aktivliklə fərqlənir. Lakin aktivlik bütövlükdə bütün idrak prosesinə də aiddir. Təfəkkür prosesində insan ümumiləşdirməni, abstraksiyanı və digər fikir üsullarını tətbiq etməklə, gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqındakı bilikləri kökündən dəyişdirməklə, onları ancaq təbii dilin vasitələri ilə yox, müasir elmlərdə mühüm rol oynayan formalaşmış dilin simvolları ilə də ifadə edir. Təfəkkür insana onu əhatə edən gerçəklikdə öz yerini müəyyənləşdirməyə, hadisələrin dərkində düzgün istiqamət götürməyə və mürəkkəb proseslər labirintindən çıxış yolu tapmağa kömək edir. İnsanların maddi istehsaldakı əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn təfəkkür əməyin və istehsal prosesinin özünə güclü təsir edir. Bu qarşılıqlı təsir prosesində təfəkkür yenidən idealdan maddiyə çevrilir, mürəkkəb və müxtəlif əmək alətlərində, onunt yaratdığı saysız-

hesabsız maddi və mənəvi dəyərlər xəzinəsində təcəssüm olunur. İnsan şüur və tefəkkürün köməyi ilə «ikinci təbiət»i yaradır. Tefəkkür əşya və hadisələrdəki konkret xassələrdən uzaqlaşmaqla, eyni məntiqi sinfə daxil olan predmetlərdə ümumi, vacib əlamətləri ayırır, mühüm əlaqələri aşkara çıxarır. Yer üzünün əşrəfi sayılan insan köklü surətdə təbiətin mənzərəsini dəyişir, onun səthini öyrənməklə, kosmik ənginlikləri fəth edir, sualtı və yeraltı sərvətləri aşkara çıxarır və mənimsəyir ki, burada da həlledici rol tefəkkürə məxsusdur.

Tefəkkür hissini idrakdan təcrid etmək yanlış baxışdır. Real idrak prosesində bu pillələr ayrılmaz vəhdətdədir, hadisələrin dərkinin tərəf və momentləridir. Lakin, hissi idrakın formalarında da elə ümumiləşdirmə ünsürlərinə rast gəlinir ki, bunlar da məntiqi idraka keçidin müqəddəm, ilkin şərtlərini təşkil edir. İnsanın nail olduğu bütün biliklərin mənbəyi son nəticədə

duyğu, qavrayış və təsəvvür olsa da, o, tƏfƏkkürün rolunu əvƏz edƏ bilmƏz, çünki elementar hissəciklərin hƏrəkətini, təbiət və cəmiyyət qanunlarının mahiyyətini ancaq məntiqi tƏfƏkkürlə anlamaq olur.

ƏdƏbiyyat:

- 1.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
- 2.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
- 3.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
- 4.Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
- 5.İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti.
6. İsrafilov M.M. Məntiq (nəzəriyyə və praktika) Bakı, 2005

MÖVZU № 2 «MƏFHUM»

Mühazirənin planı:

- 1.Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti.
- 2.Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları.
3. Məfhumların növləri.

Sual 1. Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti

Məntiqin bir elm kimi səciyyəvi cəhətlərinin təhlilindən sonra bilavasitə onun problemlərinin şərhinə keçmək lazımdır. Məntiq təfəkkürün quruluşunu, onun forma və qanunlarını tədqiq etdiyindən bu strukturun sadə ünsürü (təfəkkürün «hüceyrəsi») hesab olunan məfhumların təhlilindən başlamaq vacibdir. Burada qoyulan məntiqi problemlər aşağıdakılardır:

1. məfhumların ümumi xarakteristikası;
2. məfhumların növləri;

3. məfhumlar arasında münasibət;

4. məfhumlar üzərində aparılan intellektual-nitqi əməliyyatlar.

Məfhumlar mövzusunun öyrənilməsinə ciddi zərurət insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərindən, onun anlayışlı xarakter kəsb etməsindən irəli gəlir. Bizi əhatə edən ucsuz-bucaqsız dünyanın mənzərəsini, əmək və məişətin gündəlik predmetlərini, uzaq kosmik cisimləri, kainatın dərin sirlərini məfhumların köməyi ilə dərk edə bilirik. Məfhumlarla əməliyyat aparmaq sənəti insana anadangəlmə verilmir. Bu intellektual-nitqi əməliyyat ancaq təfəkkür praktikasında formalaşır və inkişaf edir. Məntiqi bilmək bu mürəkkəb prosesi kortəbiillikdən şüurluluğa çevirməyə kömək edir, onu daha qısa, intensiv və əlverişli formaya salır.

Bizi əhatə edən aləmin müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi müxtəlif xassələrə malik və öz aralarında müəyyən əlaqələrdə olan ayrı-ayrı

maddi cisimlərin çoxluğunun mövcudluğu məfhumların məcmusunu şərtləndirir. Bu cisimlərin, hadisələrin təbiətinin dərk, onların mahiyyətinin aşkara çıxarılması və üzərində əməliyyat aparmaq, bu predmetləri əvəz edən və insan biliklərinin və elmlərin inkişaf instrumenti olan ideal vasitələrin olmasını tələb edir. Belə vasitələrdən biri məfhumdur.

Məfhum real gerçəkliyin dərkində əsas rol oynayır, insan onun vasitəsilə cisim və hadisələrin mahiyyətini aşkara çıxarır, gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklərə yiyələnir. Obyektiv gerçəkliyin özündə məfhum yoxdur, bunlar insan şüurunda meydana gəlir və gerçəkliyin predmetlərini, hadisə, proseslərini əvəz edir, insan təbii ünsiyyət dilinin və formalaşmış dillərin köməyi ilə əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirir, nəsil-dən-nəslə keçirir, inkişaf etdirir. Təfəkkür gerçəkliklə üzvi vəhdətdədirsə və öz ifadəsini bilavasitə dildə tapırsa, onda təfəkkür forması

kimi məfhumun ümumi xarakteristikasını vermək məqsədilə məntiq üçün əsas olan iki suala – məfhumun gerçəkliklə necə əlaqələndirilməsinə və onun dildə necə ifadə olunmasına cavab vermək zəruri bir işdir.

Məntiq tarixində məfhumlara münasibətdə iki cür ifratçılığa yol verilmişdir. Bir çox məntiqçilər məfhumları gerçəklikdən təcrid edərək, ona qarşı qoyurdular, gerçəkliklə məfhumların üzvi əlaqəsini izah edə bilmirdilər. Digər qrup alimlər isə məfhumlarla gerçəkliyi eyniləşdirirdilər (Hegel kimi), məfhumların dərin keyfiyyət fərqi, onun spesifikliyini anlamırdılar. Bu ifratçılıqdan qaçmaq məqsədilə əvvəlcə məfhumların genezisini (mənşəyini) və onun mahiyyətini açmaq lazımdır.

Məfhumların meydana gəlməsi – insan təfəkkürünün təşəkkül tapmasının və inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur, başqa cür desək, bu prosesin ilkin şərtləri, şəraiti və səbəbləridir. Təfəkkürümüzdə məfhumların meydana gəlməsi

və mövcudluğunun obyektiv əsasını bizi əhatə edən gerçəkliyin predmetli xarakter kəsb etməsidir, başqa cür desək, gerçəklikdə keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan ayrı-ayrı predmet və hadisələrin olmasıdır. Məsələn, bitki, canlı, Yer, Günəş, planetlər, kosmik səma, çaylar, dağlar və s. Əgər belə predmetlər olmasaydı, ona uyğun məfhumlar da yaranmazdı. Bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr rəngarəngdir, bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Cisimlərin hər cür xassəsi, əlaməti, vəziyyəti, münasibəti onu bir predmet kimi xarakterizə edir, digərlərindən ayırır, onun dərk olunmasına kömək edir. Bütün predmet və hadisələr az və ya çox dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyır, öz aralarında əlaqəli olan elementlərdən ibarətdir və bunlar bu və digər xassələrə malikdir. Bu xassələr digər predmetlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdə yerləşir. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir, başqa cür

desək, predmeti konkret predmet kimi səciyyələndirən, onu başqalarından ayıran cəhətlərdir (əlamət kimi predmetin göstəricisi, nişanəsi, cismin tanınma vasitəsi və s. xassələr götürülür). Biz çox vaxt həyatın, dövlətin, böhranın və digər hadisələrin əlamətləri haqqında mühakimələr yürüdürük. Hüquqi sferada cinayətin və cəzanın əlamətləri, canlı şəxsin və yaxud meyitin anatomik əlamətləri kimi fikirlərə tez-tez rast gəlirik.

Predmetin, hadisənin əlamətləri çoxdur və cürbəcür xarakter daşıyır. Əlamətlər ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi, təkçə və s. yerlərə bölünə bilər. Belə bölgünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki bir qrup predmetlər üçün ümumi olan əlamət onları digər predmetlərdən fərqləndirdiyinə görə fərqləndirici kimi çıxış edə bilər, bir münasibətdə mühüm olan əlamət digər münasibətdə qeyri-mühümə, bəzi əlaqələrdə zəruri olan digərində təsadüfiyə və

əksinə çevrilə bilər. Lakin, bu əlamətlərin fərqləndirilməsi bütövlükdə obyektiv mənə daşıyır. Əlamətlər cinsi və növü əlamətlərə də bölünə bilər. Məsələn, canlılıq, tənəffüs etmək və s. insan üçün cinsi əlamətdirsə, mühakimə yürütmək qabiliyyəti, nitqin olması insanın növü fərqləndirici əlamətidir. İnsanın həyatında ümumi, mühüm, zəruri əlamətlər başlıca rol oynayır. Məfhumların əsasını da təşkil edən əlamətlərdir. Hər cür predmet müxtəlif əlamətlər çoxluğuna malikdir. Cismin, hadisənin daxili təbiətini, onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər mühüm əlamətlər adlanır. Məsələn, «cinayət» məfhumunun mühüm əlamətləri insanın qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum olunması, şərəf və ləyaqətinin tapdalanması, böhtan, qanunsuz psixiatriya xəstəxanasına salınması və s.-dir. Cismin, hadisənin mahiyyətini ifadə etməyən əlamətlər isə qeyri-mühüm adlanır. Şəxsin ixtisası, cinayətin nəticələri, iştirakçıların

kəmiyyəti, əvvəlcədən danışıqların olması, silah tətbiq etmək qorxusu və s. «cinayət» məfhumunun mühüm olmayan əlamətləridir.

Sual oluna bilər ki, məfhumların yaranmasına zərurət nə ilə bağlıdır? Bu ehtiyac hər şeydən əvvəl, məfhumların əməklə, istehsalla ayrılmaz əlaqəsindən, başqa cür desək, insanların maddi-istehsal fəaliyyəti ilə üzvi əlaqəsindən irəli gəlir. Bu fəaliyyət prosesində insan gerçəkliyin ayrı-ayrı predmetinin sonsuz müxtəlifliyi ilə təbiətə səmərəli təsir etmək məqsədilə bu predmetlərin dərinə dərk olunması arasındakı labüd ziddiyyətlə qarşılaşır. Bu ziddiyyətlərin həllinin vasitəsi kimi məfhumlardan istifadə olunur. Bu baxımdan məfhumların yaranması – gerçəklikdəki cisim və hadisələrin güzgüdə olduğu kimi, sadə, bilavasitə inikası deyil, bu hər şeydən əvvəl, mürəkkəb dialektik prosesdir. Bu proses subyektin fəallığını nəzərdə tutur və məntiqi üsulların çoxluğunu

özündə birləşdirir. Belə məntiqi üsullardan analiz və sintezi, müqayisəni, mücərrədləşdirməni və ümumiləşdirməni göstərmək olar ki, biz bunların qısa, konkret şərhini verəcəyik.

Analiz – cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır.

Sintez – predmetin əlamətlərinin bir bütövde fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir.

Müqayisə – bir cisim və hadisəni başqaları ilə tutuşdurmaq, bu və digər münasibətdə aralarındakı oxşar və fərqli əlamətləri aşkarlamaqdır.

Mücərrədləşdirmə – (latınca abstractio – təcrid etmə) predmet və hadisələrin bir sıra əlamətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması yolu ilə fikrən sadələşdirilməsidir. Bu prosesin nəticəsi məfhumların sinonimi kimi abstraksiya adlanır.

Ümumiləşdirmə – bu və digər ümumi əlamətlər əsasında həmcins predmetlərin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsidir.

Bütün bu məntiqi üsullar öz aralarında sıx əlaqədə olmaqla vahid prosesi yaradır. Son nəticədə müxtəlif məzmun alan fikir prosesi dəyişməz eyni formanı – məfhumu yaradır. Məfhumların yaranması prosesində obrazlı deyilsə, müxtəlif predmet və hadisələr, onların xassələri «dərkedici ələk» vasitəsilə xəlbirlənir, bu və digər münasibətdə vacib və faydalı əlamətlər ayrılır, mühüm olmayan, təsadüfi xassə və tərəflər istisna olunur.

Məfhumların genezisi haqqındakı bilik bizə onların həqiqi təbiətini aşkarlamağa imkan verir. Məfhum – elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. Bu isə təfəkkür forması kimi məfhumların universallığını ifadə edir. Bu universallıq məfhumun gerçəkliyin

keyfiyyətə müxtəlifliyini və vəhdətini əks etdirmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məsələn, «meyvə» məfhumu dedikdə, hisslərlə qavradığımız konkret armud, şaftalı, gilə və s.-dən fərqli olaraq onların hamısına xas olan ümumi və mühüm əlamətləri düşünürük, yaxud «planet» məfhumu dedikdə, konkret Yeri, Marsı, Veneranı və b. deyil, onların hamısına xas olan öz oxu və Günəş ətrafında fırlanmaq, kürə formasında olmaq və digər ümumi və mühüm əlamətləri təfəkkürümüzə əks etdiririk.

Biz gerçəkliyin hərəkət və inkişafını məfhumlar, hökmlər, kateqoriyalar və qanunlar vasitəsilə beynimizdə əks etdiririk, öyrənirik. Bu mənada məfhumlar «donuq» hərəkətsiz deyildir, bunlar daim hərəkət edir, bir-birinə keçir, canlanır, bunsuz canlı həyatı anlamaq çətindir. Dialektik məntiq məfhumunun hərəkət və elastikliyinin mənbəyini gerçəkliyin çoxcəhətliliyində, onun inkişafında aşkara çıxarır.

Məfhumlar insanların maddi istehsaldakı fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, cilalanır, hadisə və prosesləri düzgün əks etdirmək səviyyəsinə qədər yüksəlir. Məfhumlar yüksək təşəkkül tapmış insan beyninin ali məhsuludur. Hər bir məfhumun inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

1. elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində yaranan məfhumlar dürüştləşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır.

2. köhnə məfhumlar dəyişdirilir, saf-çürük edilir, bununla da gerçəkliyin dəqiq, dolğun mənzərəsini əks etdirən yeni məfhumlar sistemi yaranır. Elmi məfhumların yaranması da idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. İdrakın gedişində predmet və hadisəyə aid olan təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlər atılır, konkret məntiqi sinfə aid olan predmetlərdəki ümumi, vacib, zəruri əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da məfhumların məzmununu təşkil edir. Məfhum

boş, məzmunuz abstraksiya deyil, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm, zəruri əlamətlərin inikasıdır. Məfhumların fərqləndirici xüsusiyyəti ümumilikdir, ümumilik mahiyyətin inikasıdır, mahiyyət isə varlığı əks etdirir.

Hər bir elmin məzmununu onun isnad etdiyi məfhumlar aparatı üzə çıxarır. Bunsuz ayrı-ayrı elmlərin məzmununu anlamaq mümkün olan iş deyildir. Bu mənada deyilir ki, məfhumlar fikir fəaliyyətinin «tikinti materialıdır», onun hüceyrəsidir. Məgər dilçiliyin mahiyyətini dil kateqoriyalarından kənarında, fəlsəfəni isə onun isnad etdiyi qanun və kateqoriyalardan xaricdə öyrənmək olarmı? Qətiyyən mümkün deyildir.

Predmeti gerçəkliyin inikası olan məfhumlar öz mövcudluğu ərzində nisbi müstəqilliklə xarakterizə olunur. Predmet aradan çıxıb bilər, lakin onun məfhumu saxlanılır, nəsil-dən-nəslə keçirilir. Məsələn, Varşava müqaviləsi, Sovet dövləti və b. kimi məfhumları qeyd etmək olar.

İdrakın dialektikası elədir ki, gerçəkliyin dəyişməsi və inkişafı ilə yeni məfhumlar yaranır. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsilə onun pozulması imkanı olan oğurluq və ondan müdafiə vasitəsi kimi hüquq məfhumu meydana gəlmişdir. Yeni məfhumların meydana gəlməsi idrakın özünün dərinləşməsi və inkişafı prosesilə əlaqəlidir, bununla da biz predmet və hadisələrdə yeni tərəfləri, xassələri, əlaqə-münasibətləri aşkara çıxarıyıq. Obyektiv gerçəkliyin dərin dialektikası məfhumların labüd dialektikasını şərtləndirir. İnsan idrak prosesində fikrin sadə, elementar abstraksiyalarından daha geniş, dərin, güclü abstraksiyalara doğru gedir ki, bununla da gerçəkliyin tam inikasını vermək mümkündür.

Gerçəkliyin məfhumlarda inikası abstraksiyadır. Məfhum şeylərin fikri inikasıdır. Məfhumda predmetin özü, xassələri, onlar arasındakı müxtəlif münasibətlər əks olunur. Hər üç halda məfhum əşyaların əlamətləri haqqında

fikridir, lakin hər cür fikir məfhumu ifadə etməyə də bilər. Bu baxımdan məfhumların hissi idrakın formalarından fərqli cəhətlərini də qeyd etmək olar.

1. əgər təsəvvür predmet və hadisələrin fərdi, konkret, əyani obrazıdırsa, məfhum onların ümumiləşmiş obrazıdır.

2. məfhum həmişə bəzi məntiqi əlaqələrin üzvi hissəsi kimi ya hökmün, ya da əqli nəticənin tərkibində meydana gəlir, təsəvvür isə belə məntiqi əlaqələrdən kənar yaranır, lakin təsəvvürlərdə olan ümumiləşdirmə və sintezləşdirmə bacarığını heç kim inkar edə bilməz.

3. təsəvvür fərdi səciyyə daşıyarsa, məfhum ümumi, sintetik xarakterə malikdir. Təsəvvür də predmetin əlamətləri haqqında fikir, lakin ola bilsin ki, məfhumu ifadə etməsin. Biz Bakı metrosunun «Nizami» stansiyasının daxili görünüşünü, Nizaminin əsərlərindən gətirilmiş

divardakı illüstrasiyaları, stansiyadakı gözəl ornamentli şəbəkələri, onun «Azad qadın» heykəlinin yanında yerləşməsini və digər əlamətləri hafizəmizdə canlandırma bilərik, lakin bunlar «stansiya» məfhumunun mühüm əlamətlərini əks etdirmir. Hər bir məfhumun obyektiv və subyektiv tərəfi vardır, bunlar dialektik vəhdət təşkil edir. Məfhumların obyektiv tərəfi onun real məzmunu ilə subyektiv tərəfinin məfhumlarının insanların məqsədəuyğun fəaliyyətini ifadə etməsidir. Bunları insanlar yaradır. Məfhumların obyektivlik və subyektivlik məsələləri onların mütləqlik və nisbilik problemləri ilə sıx bağlıdır. Mütləqlik məfhumlarında əks olunan predmetlərin gerçəkliyə, əşyaların həqiqi vəziyyətinə uyğunluğu ilə, nisbiliyi isə predmet və hadisələrin bütün xassə və əlaqələrini əks etdirə bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, «həqiqilik» məfhumu bütün dövrlər və hər cür şərait üçün mütləq ola

bilməz, şəraitin dəyişməsi ilə məfhumun məzmunu da dəyişir.

Sual 2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları

Məfhumların mahiyyətinin dərki onun idrak prosesində rolunu müəyyən edir. Predmet və hadisələrin daxili, mühüm əlaqə və münasibətlərinin öyrənilməsində məfhumları heç bir şey əvəz edə bilməz. Məfhumlar bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi, onun predmet və hadisələrinin praktiki cəhətdən mənən mənimsəməyin vacib üsullarındandır. Məfhumların yaranması gerçəklikdəki predmet və hadisələr şəbəkəsində insanın fikrən həmin şəbəkənin «bəndləri» ilə əlaqəsidir, bu əlaqə insana imkan verir ki, bütün şəbəkəni mənimsəyə bilsin.

Hər bir məfhumun iki tərəfi:

1. məzmun;

2. həcm vardır.

Bunların əlaqəsi məfhumların məntiqi strukturunu təşkil edir. Buna görə də məfhumlarda məzmun və həcmi fərqləndirmək vacib məsələdir.

Məzmun – məfhumda fikirləşilən cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləridir. Məsələn, «hüquq» məfhumunun məzmununa «insanların davranış normalarının məcmusu», bu normaların «dövlət tərəfindən müəyyən olunması və təsdiqi», onların «dövlət orqanları tərəfindən məcburi təminatı» və s., «su» məfhumun məzmununa mayelik, elastiklik kimi xassələr daxildir. Məzmun hər bir məfhumun zəruri xarakteristikasıdır, məzmunusuz məfhum yoxdur. Bəzən elə fikirlərə rast gəlirik ki, guya «məzmunusuz» məfhumlar da vardır, bununla da onu nəzərdə tuturlar ki, predmet və hadisələrin bütün mühüm və zəruri əlamətlərini əks etdirməyən məzmunu «sönük», «boş» olan

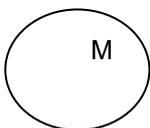
məfhumlar da vardır. Bu fikir reallığa uyğun deyildir. Digər tərəfdən, həcminə heç bir obyekt daxil olmayan boş həcmi məfhumların olduğunu heç kim inkar etmir.

Məfhumların məzmununu ümumi şəkildə belə göstərmək olar: $M(RQZ)$, M – hər cür məfhumu, RQZ isə ondakı predmetlərin əlamətlərini ifadə edir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məfhumda onun struktur elementləri arasındakı fərq – nisbi əlamətlərdir. Bu o deməkdir ki, bir məfhumla münasibətdə əlamət kimi çıxış edən nə isə bir şey digər halda öz əlamətləri olan müstəqil məfhumdur. Bu mənada demək olar ki, məfhumun məzmununun özü məfhumdan ibarət olur. Bu paradoks deyildir, dünyanın vəhdəti və obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən məfhumların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürüdür. Bunların fərqi onların strukturunun mürekkəbliyindədir. Belə bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki,

məfhumlarda fikrləşilən əlamətlər ayrı-ayrı deyil, bütöv sistem yaradaraq, bir-birilə ayrılmaz əlaqədədir. Bunun özü gerçəkliyin sistemli xarakter daşmasının təfəkkürdə inikasidir. Məfhumların məzmununu təşkil edən əlamətlər sistemində cinsi və növü əlamətləri də fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, «hüquq» məfhumu «insanların davranış normalarına münasibətdə növü bildirirsə, hüququn konkret növlərinə münasibətdə cinsi bildirir».

Məfhumların səciyyəvi cəhətlərindən biri də onların həcmə malik olmasıdır. Məfhumun həcmi dedikdə, onda əks olunan fikir cisimlərdir, yaxud onların məcmusudur, başqa cür desək, konkret məzmunu xidmət edən növ məfhumlarıdır. Məsələn, «tələbə» məfhumunun həcminə bütün tələbə fərdləri, «cinayət» məfhumuna cinayətin «bütün ünsürləri», bütün növləri daxildir. «Hüquq» məfhumunun həcminə isə keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə mümkün olacaq

hüquqi normaların bütün konkret toplumu aiddir. Məfhumların həcmi qrafik formada belə səciyyələndirmək olar:

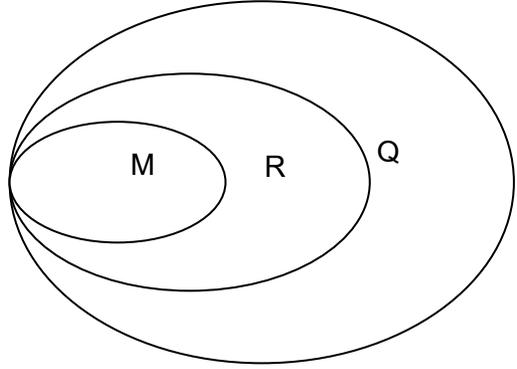
M – hər cür məfhumu bildirir.

Məfhumların məzmun və həcmi bir-biri ilə üzvi əlaqədədir. Bu əlaqə ondadır ki, məfhumun məzmununa uyğun həcmi, həcmə uyğun da məzmunu vardır. Lakin, onların qarşılıqlı münasibətində özünəməxsus qanunauyğunluq vardır: məfhumun həcmnin azalması ilə onun məzmunu artır, zənginləşir və əksinə, həcm genişlənməsi məzmunun azalmasına, əlamətlərin sayının əksilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, «tələbə» məfhumundan «azərbaycanlı tələbə» məfhumuna keçdikdə məzmun artır, həcm azalır, əksinə götürdükdə, məzmun azalır, həcm

genişlənir. Bu qanunauyğunluq məfhumun məzmun və həcmi arasında tətbiq edilən əks əlaqə (münasibət) qanunu adlanır. Məntiqi əməliyyatlarda tətbiq edilən bu qanun qeyri-əsas qanunlardandır. Məfhumlar üzərində məntiqi əməliyyat apararkən, anlaşılmazlıqdan qaçmaq məqsədilə nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, hər bir qanunauyğunluqlarda olduğu kimi, bu qanun da müəyyən şəraitdə fəaliyyət göstərir, başqa cür desək, bu qanun növ-cins məfhumları arasında tətbiq olunur. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasında sinif, yarım sinif və yaxud onun üsürləri arasındakı növi fərq məfhumlarında bu qanundan geniş istifadə olunur. Məsələn, «insan», «türk», «azəri türkü» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «İnsan» məfhumunun məzmununa bütün insan fərdlərinə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər daxildir. «Türk» anlayışının məzmunu əvvəlkinə nisbətən

daha zəngindir, çünki bütün insanlara xas olan ümumi əlamətlərlə yanaşı, bütün türklərə aid olan xüsusi əlamətlər (ruslardan, yaponlardan, gürcülərdən və digərlərindən fərqli olan) götürülür. Bu nümunədə məzmunun artması məfhumun həcmnin azalması ilə ayrılmaz əlaqədədir, burada bütün insanlar yox, onların bir hissəsi olan türklərdən söhbət gedir. «Azəri türkü» məfhumunun məzmunu isə daha zəngindir, çünki əvvəlki əlamətlərlə yanaşı (bütün insan və türklərə aid olan) azəri türklərinə aid spesifik xassələrdə (qazax, özbək, qaqauz və digər türk xalqlarından fərqli olan) buraya aid edilir. «Türk» məfhumunun həcminə uyğun olaraq, ona türk xalqlarından biri olan azəri türkləri daxil edilir.

Yuxarıdakı məfhumların qarşılıqlı əlaqəsini əyani şəkildə belə göstərmək olar:

burada M – azəri türkünü, R – türkü, Q – insan məfhumunu bildirir.

Məfhumların mahiyyətini, onların gerçəklikdəki predmet və hadisələrlə əlaqəsini bilmək – məfhumların təfəkkür praktikasında düzgün tətbiqinin mühüm zəminidir. Burada bir məqamı qeyd etmək daha zəruridir. Məfhumları fərdi və ümumi arasındakı əksliklərin vəhdəti kimi

nəzərdən keçirdikdə, onların məzmun və həcmnin əlaqəsi məsələsini düzgün həll etməyin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Formal məntiqdə məfhumlar əlamətlərin məcmusu kimi öyrənilir, burada ümumiləşdirmənin spesifik prinsiplərindən olan əks əlaqə qanunundan istifadə olunur. Bu qanuna isnad etməklə, fərdi məfhumları fəlsəfi kateqoriyalara qədər ümumiləşdirmək, geniş həcmli məfhumları isə fərdiyə qədər həcmi azaltmaq olur. Formal məntiqin bu qanunu fərdi, xüsusi və ümumi məfhumların fərqləndirilməsi prosesində tətbiq olunur. Lakin gerçəklikdəki hadisələrin mahiyyətinin dərinədən və hərtərəfli dərində aparılan elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdə öz funksiyasını itirir. Predmet və hadisələrin mahiyyətini əks etdirən daha ümumi məfhumlar məzmunca da zəngin olur, yəni formal məntiqdə olduğundan fərqli olaraq, həcmcə geniş məfhumlar məzmunca da

zəngin olur. Ancaq bəzi məntiqçilər, o cümlədən məşhur gürcü alimi K.Bakradze də bu fikri qəbul etmirdi. Onun fikrincə, dialektikada da həcmcə geniş məfhumların məzmunu az, məhdud olur. Burada belə bir cəhət vurğulanır ki, formal məntiqdə məzmun dedikdə, predmet və hadisələri xarakterizə edən əlamətlər başa düşülür. Biz bu fikri inkar etmirik. Lakin söhbət sözün daha geniş mənasında gerçəklikdəki predmet və hadisələrdən gedirsə, onların inikasını olan məfhumların məzmununda əşyaların mahiyyəti, onların qanunauyğun əlaqə və münasibətləri düşünülür. Burada aydın olur ki, məfhumların məzmunu ancaq əlamətlərin kəmiyyətindən asılı deyil, gerçəkliyin mahiyyət və qanunauyğunluqlarına nüfuz etməyin dərəcəsindən asılıdır. Obyektiv gerçəkliyin hadisə və proseslərinin tədrici inkişaf prosesinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə dərk edilən məfhumların məzmununu azaltmır, əksinə, daha da

zənginləşdirir. Belə olmasaydı, dialektikanın qanunları bütün bilik sahələrinin ümumi qanunları səviyyəsinə yüksəlməzdi. Bir çox alimlər çox vaxt məzmunlu ümumiləşdirmələrdən danışır. Bu fikri predmet və hadisələrin hərəkət və inkişafı baxımından qəbul etmək olar, çünki burada prosesin dialektliyi nəzərdə tutulur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün K.Marksın «Kapital»ından bir nümunə gətirək. «Əmtəə», «pula», «kapital» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «Pula» məfhumu əmtəəyə, kapital isə pula nisbətə daha ümumidir. Əmtəədən pula, puldan kapitala keçid inkar vasitəsilə baş versə də, bu elə bir inkardır ki, yenisinin əvəz olunması ilə məzmunca daha ümumiyyə məntiqi keçiddir. Əmtəədən pula keçiddə onun istehlak dəyəri inkar olunur, lakin bu elə dialektik prosesdir ki, istehlak dəyərinin özü mübadilə dəyərində ehtiva olunur. Pulun dövriyyəsi ekvivalent mübadilə şəraitində həyata keçirilir, bu isə kapital deyil, kapital puldan izafi

dəyərin alınmasıdır, bu prosesin özü isə ekvivalent mübadilənin inikasıdır. Puldan kapitalla keçid özünəməxsus inkişafdır. Bu misal məfhumların məzmunlu ümumiləşdirilməsinə aiddir. Bu cür ümumiləşdirmələrdə məfhumlar biri digərinə keçir, keçidlər isə təfəkkürün formalarıdır. Belə ümumiləşdirmələr məntiqi formaların zəruri əlaqəsi olmaqla, əşyaların dərk olunmasının idraki və məntiqi yoludur. Burada idraki və məntiqi üsullar qovuşur.

Məzmunlu ümumiləşdirmələrdə fikir sadədən mürəkkəbə doğru gedir, bu isə mücərrəddən konkret keçidin bariz nümunəsidir. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. K.Marks əməyin ikili xarakter daşması məsələsinin kəşfilə yanaşı, «izafi dəyər» məfhumunun onun xüsusi təzahür formalarından asılı olmayaraq, tədqiqini verir, bununla da kapitalın mahiyyətini, onun məzmununu aşkara çıxarır. Kapitalistcəsinə istismarın sirləri isə «ticarət gəliri», «renta»,

«faiz» və b. kimi məfhumlarda deyil, məhz izafi dəyərdə ifadə olunmuşdur. «Ticarət gəliri», «renta», «faiz» və b. kimi məfhumların məzmununu izafi dəyərdən kənarında aydınlaşdırmaq çətindir. Bu məfhumlar izafi dəyərdən həcmcə kiçik, məzmunca azdır, lakin bu dar həcmli məfhumlardan izafi dəyərə keçdikdə, onun həcmi də, məzmunu da artır, genişlənir, «izafi dəyər» məfhumu daha geniş hadisələr dairəsini, dəqiq desək, gəlirin bütün xüsusi formalarını özündə birləşdirir. Burada əlamətlər istisna olunmur, gəlirin bütün xüsusi formalarının mahiyyət və qanunauyğun əlaqələri sintezləşdirilir, bununla da «izafi dəyər» məfhumunun hər bir ayrıca forma ilə müqayisədə məzmunu da genişlənir, zənginləşir və dərinləşir. Buna görə də elmi-nəzəri ümumiləşdirmələri məntiqdə aparılan empirik ümumiləşdirmələrdən fərqləndirmək son dərəcə vacib məsələdir.

Məfhumların idrak prosesində rolu və əhəmiyyəti ilə yanaşı, müəyyən funksiyaları da vardır. Bunlardan ikisini qeyd etmək olar:

1. məfhumlar idraki funksiyadır. Məfhumlarda hər şeydən əvvəl, insanların dərkedici, mücərrədləşdirici fəaliyyəti nəticəsində qazandığı biliklər sistemi cəmləşir, əvvəlcə gələn idrak prosesinin nəticələri gələcəkdə predmet və hadisələrin dərindən, hərtərəfli öyrənilməsi vasitəsinə xidmət edir. Bu proseslər bir çox məntiqi əməliyyatlar əsasında həyata keçirilir. Bunlardan biri predmet və hadisənin məfhumu daxil edilməsi və onun vasitəsilə dərkidir. Məsələn, bərk cisimlərin, mayələrin və qazların ümumiləşdirilməsi yolu ilə «əşya» məfhumu yaradılmışdır, sonrakı inkişaf prosesində isə əşyanın yeni növü olan «plazma» məfhumu meydana gəlir. İnsanın əldə etdiyi empirik biliklər toplanaraq, sistemləşdirilir, aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilərək, gec-tez elmə çevrilir.

Məfhumlar ayrı-ayrı elmlərin hüceyrəsidir, məfhumşuz elm yoxdur. Elmsiz maddi və mənəvi istehsalın, eyni zamanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı mümkün deyildir. Biz kainatda sonsuz predmet, hadisələr və onlara uyğun məfhumlar içərisində yaşayırıq. Bu məfhumlardan gündəlik təfəkkür praktikasında geniş istifadə olunur. Hər bir elmin ciddi sistem yaradan məfhumlar aparatı yoxdur. Fəlsəfədə «varlıq», «şüur», «məkan və zaman», «qanun» və i.a.; iqtisadi nəzəriyyədə «əmtəə», «dəyər», «kapital», «izafi dəyər», «renta» və s.; ictimai elmlərdə «cəmiyyət», «istehsal», «dövlət», «bazis», «üstqurum» və i.a. məfhumları göstərmək olar. Elmi məfhumlar təbiət və cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirərək, insana onu əhatə edən aləmdə düzgün istiqamət götürməyə və məqsədəuyğun fəaliyyət göstərməsinə geniş imkan yaradır.

Hüquq elmləri də «hüquq», «cinayət», «qanunçuluq», «ədalət mühakiməsi», «cəza», «cinayət tərkibi» və s. məfhumlar üzərində əməliyyat aparır. Hüquqi məfhumların özünəməxsusluğu ondadır ki, onlarda hüquqla nizamlanan insanlar arasındakı münasibətlərin geniş sahələri əks olunur. Hüquqi qanunların köməyi ilə cəmiyyətdə insanların davranış normaları müəyyən olunur, nizama salınır, insanlar arasındakı münasibətlərin özü təkmilləşdirilir.

Məfhumların idraki funksiyası ilə sıx əlaqəli olan digər bir funksiyası – kommunikativ, başqa cür desək, ünsiyyət vasitəsi funksiyasıdır. İnsanlar öz biliklərini məfhumlar formasında möhkəmləndirərək, birgə fəaliyyət prosesində onları mübadilə edir və gələcək nəsillərə ötürürlər. Bununla da biliklərin sosial varisliyi həyata keçirilir, nəsillərin mənəvi vərəsəliyi təmin olunur.

Sual 3. Məfhumların növləri

İndiyə qədər söhbət məfhumlar, onların əlamətləri və funksiyaları haqqında gedirdi. Lakin təfəkkür praktikasında müxtəlif məfhumlar çoxluğundan istifadə olunur. Gerçəklikdəki müxtəlif predmet və hadisələrin beynimizdə inikasından asılı olaraq məfhumların növləri də çoxdur. Hər cür məfhumun iki fundamental xarakteristikasına (məzmun və həcm) uyğun olaraq onların ayrı-ayrı növlərini nəzərdən keçirmək olar. Fikir cisimləri arasındakı fərq öz inikasını məfhumların həcmi arasındakı fərqlərdə tapır. Məfhumların həcmə görə növləri onların kəmiyyət fərqiini səciyyələndirir. Buna uyğun olaraq məfhumları həcmə görə iki növə (fərdi və ümumi) ayırmaq olar. Əgər məfhumun həcminə ancaq bir fikir cismi, hadisəsi daxildirsə, bunlar fərdi məfhumlar adlanır. Məsələn, Mars planeti, Bakı, Xəzər dənizi, Möminəxatun türbəsi, 1514-

cü il Çaldıran döyüşü və i.a. Vahid bütöv kimi fikirləşilən, toplayıcı mənasında işlədilən və predmetlərin məcmusunu əhatə edən məfhumlar da fərdiyə daxildir (məsələn, Günəş sistemi, MDB, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunları haqqında kodeksi, AİB, əqli nəticənin ümumi qaydaları və s.). Bu cür məfhumlara fərdi sinif də deyilir.

Ümumi məfhumların həcminə predmetlər qrupu (ikidən çox predmet və hadisələr) daxildir. Əgər beynimizdə elementlərin çoxluğu fikirləşilirsə və bu qrupun elementləri ayrıca mənada işlədilirsə, onlara ümumi məfhumlar deyilir (məsələn, qanun, şəhər, canlı, dövlət, metal və s.). Çox vaxt bu cür məfhumlara universal sinif də deyilir. Burada incə bir məqamı qeyd etmək olar. Universal həcmli məfhumlarda nəzərdən keçirilən sahənin bütün elementləri fikirləşilir. Bu cür elementlər sinfi universal, yaxud universum adlanır. Məsələn, karbohidrogenlər

sınıfı, metallar sınıfı, qanunlar sınıfı, biliklər sınıfı və s. universum adlanır. Fərdi və universal siniflə yanaşı, məntiqdə sıfır həcmli məfhumlara da təsadüf edirik. Bu məfhumların həcmində mövcud olmayan predmetlər fikirləşilir, buna boş həcmli sinif də deyilir. Həcminə heç bir ünsür daxil deyildir (ölümsüz adam, qar qız, əbədi canlı, qanadlı at və s.). Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Həcmdə boş və boş olmayan məfhumlar mövcud olan və mövcud olmayan real fikir cisimlərinə aid olmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Kentavr, su pərisi, ideal qız və b. kimi sıfır həcmli məfhumlar boş sinifə aid edilir. Lakin elmi planda bu mütləq uydurma deyildir, belə ki, bu məfhumlardan bəziləri həqiqətən fantastik (mifoloji) xarakter daşıyır (cin-şəyatin, kentavr və s.). Lakin bəziləri isə (teplarod – istilik törədən çəkisiz maddə, flogiston, maqnit mayesi, həyat gücü, əbədi mühərrik və s.) elmi və texniki məfhumlar kimi təklif olunmuşdur. Lakin elmin və

texnikanın sonrakı inkişafında bunların əsassızlığı aşkara çıxmışdır. Müxtəlif elmlərdə əhəmiyyətli dərəcədə köməkçi rol oynayan ideallaşdırılmış obyektlər haqqındakı məfhumlar da (ideal qız, ideal dövlət, mütləq qara cisim) boş sinfə daxildir. Real mövcud olmayan, lakin mümkün olan (kommunist cəmiyyəti, qeyri-yer sivilizasiyası, planetdən kənar adam) boş məfhumlar sırasına daxildir.

Məfhumların boş və boş olmayanlara bölgüsü də nisbidir, çünki bu bölgü mövcud və mövcud olmayan, real və qeyri-real obyektlər arasındakı sərhədin dəyişkənliyindən asılıdır. Bəzi şəraitdə mövcud olmayan digərində ola bilər və yaxud əksinə. Məsələn, BVM-dən əvvəl Varşava müqaviləsi məfhumu yox idi, müharibədən sonra real oldu, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra mövcud deyildir, lakin tarixi xarakter daşıyan məfhum kimi qalır. Deməli, bir sistemdə boş olmayan məfhum (qiymətlər

cədvəli) digərlərində boş ola bilər. Məsələn, ilahi odun oğrusu Prometey məfumu mifologiyada mifoloji obrazlar kateqoriyasına daxildir, burada qətiyyən boş deyil. Elmi planda bu boş məfumin gerçəklikdə analoqu yoxdur.

Məfuminlərin fərdi və ümumiyyə bölünməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu nisbilik eyni məfumin bəzi şəraitdə fərdi, digərlərində isə ümumi kimi təzahür etməsində özünü göstərir. Məsələn, SSRİ prezidenti məfumu SSRİ dağılmasından əvvəl fərdi idi, onda ancaq bir şəxs fikirləşilirdi, lakin ittifaq dağıldıqdan sonra artıq bu məfum ümumiyyə çevrilir. Çünki keçmiş ittifaqa daxil olan respublikaların hamısında prezidentlər seçilir (Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və s.). Başqa bir nümunə götürək. Sovet hakimiyyətinin ilkin illərində siyasi partiya məfumu ümumi səciyyə daşıyırdısa, sonralar birpartiyalı siyasi sistemdə fərdiyyə çevrilir, indi isə çoxpartiyalılığın yenidən yüksəlişi və inkişafı ilə ümumiyyə çevrilir.

Ümumi məfhumların özləri qeydə alınan və qeydə alınmayanlara bölünür. Qeydə alınan elə məfhumlardır ki, onun həcminə sonlu elementlər çoxluğu daxildir, prinsipcə onları hesaba almaq mümkündür. Qeydə alınmayan məfhumların həcminə isə sonsuz elementlər çoxluğu daxildir. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Belorus BDU-nun 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi «Məntiq» dərsliyində gətirilən insan, müstəntiq, fərman, qasırğa və b. kimi məfhumları qeydə alınan kimi vermək, faktik və məntiqi cəhətdən yanlış fikirdir, çünki onların həcmi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Məfhumların həcmə görə bölünməsinə toplayıcı ümumi məfhumlar xüsusi bir qrup təşkil edir. Toplayıcı məfhumlar vahid bütövü təşkil edən elementlər toplusunu fikirdə inikasındır. Bu məfhumlar ümumi kimi elementlər çoxluğunu əks etdirir. Toplayıcı məfhumlar fikir prosesində işlədilməsindən asılı olaraq ümumi və fərdi ola

bilər. Mühakimə prosesində ayrıca və toplayıcı məfhumların düzgün işlədilməsinin idraki və məntiqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Əgər mülahizə məntiqi sinfin hər bir elementinə aiddirsə, məfhum ayrıca vəhdətdə götürülən sinfin hər bir elementinə aid edilsə, ayrılıqda hər bir elementə tətbiq olunmursa, onda toplayıcı mənada işlədilir. «M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun tələbələri dialektik məntiqi yaxşı bilmirlər» hökmündə BDU-nun tələbələri məfhumunu ayrıca mənada işlədirik, çünki bu müddəə universitetin hər bir tələbəsinə aid edilir. «Universitetin aspirantları elmi-nəzəri konfrans keçirdilər» hökmündə isə universitetin aspirantları məfhumu toplayıcı mənada işlədilir. Bu hökmə «hər bir» sözü tətbiq olunmur, fikir aspirantların hamısına aid edilir. Toplayıcı məfhumun məzmununu onun həcminə daxil olan hər bir ayrıca elementə aid etmək olmaz, bu məzmun elementlərin bütün məcmusuna daxildir.

Məsələn, kollektiv məfhumunun mühüm əlamətləri kollektivin ayrıca hər bir üzvünə aid edilir, fikir kollektivin birlikdə hamısına tətbiq olunur.

Məfhumlar məzmununa görə konkret və mücərrədə bölünür. Bu bölgünün əsasında məfhumun predmeti, predmetlər sinfini, onların xassə aralarındakı əlaqəni əks etdirmə xüsusiyyəti durur. Məfhum müstəqil mövcud olan predmet və yaxud predmetlərin məcmusunu əks etdirirsə, konkret olaraq onların xassə və aralarındakı əlaqəni bildirirsə, mücərrəd adlanır. Metal, ağac, vəkil, respublika, tələbə, konkret, igidlik, vətənpərvərlik, vicdan, eyniyyət, oxşarlıq, bərabərlik və s. mücərrəd məfhumlardır. Konkret və mücərrəd məfhumlar arasındakı fərq predmetlər, onların xassə və əlaqələri arasındakı ayrılıqlara əsaslanır. Mücərrəd məfhumlar predmetin müəyyən əlamətinin predmetin özündən təcrid olunması və mücərrədləşdirilməsi

nəticəsində yaranır və bu əlamətlər müstəqil fikir obyektləri kimi düşünülür. «Çirkinlik», «namusluluq» məfhumları bu əlamətlərə malik olan şəxslərdən təcrid edilməklə, fikir obyektini kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da mücərrəd məfhumlardır.

Bəzən konkret məfhumları fərdilə, mücərrədi ümumi ilə qarışdırırlar ki, bu da hadisə və proseslərin dərinə dərinə maneçilik törədir. Ümumi məfhumlar konkret və mücərrəd ola bilər, bunları yerində düzgün işlətmək vacib məsələdir. Konkret məfhum isə mücərrəd və fərdi ola bilər.

Konkret və mücərrəd məfhumların xüsusiyyətini bilməyin onların üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlarda mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi dillərdə, o cümlədən rus dilində konkret məfhumu ifadə edən söz qaydaya görə cəm halda işləyə bilər. Lakin, mücərrəd məfhumu ifadə edən sözlərin cəm halı yoxdur.

Konkret və mücərrəd məfhumların fərqləndirilməsinin nisbilyini də yaddan çıxarmaq olmaz. Predmetin xassəsini əks etdirən mücərrəd məfhum müəyyən hadisələrə və konkret şəraitə uyğun işlədilməsindən asılı olaraq konkretləşir, konkret məfhumla çevrilir. «Gözəllik» mücərrəd məfhumdur, «Maralgölün gözəlliyi» dedikdə, o, konkretə çevrilir. «Ləzzətlik» mücərrəddir, lakin bu xassəyə malik olan xörəklərə tətbiq etdikdə, «şərq xörəklərinin ləzzətliyi» adlanan konkret məfhum alınır. «Soyuqluq» mücərrəddir, «biləlin soyuqluğu» konkret məfhumdur. İnsan elə hallara da rast gəlir ki, eyni məfhum birdən-birə iki mənada – mücərrəd və konkret mənada işlənir. Məsələn, «Yeniliyin olmaması yaxşı yenilikdir». Bəzən mücərrəd məfhum daha çox mürəkkəb konkret məfhumların tərkibinə daxil olur və əksinə. Məsələn, «hüquqşünasın səlahiyyətsizliyi» mücərrəddir, lakin konkret «hüquqşünas» məfhumunun elementini özündə

birləşdirir. «Səlahiyyətsizliyin qurbanı» (hüquqşünas) konkretir, lakin «səlahiyyətsizlik» mücərrəd məfhumunu özündə ehtiva edir. Konkret və mücərrəd məfhumlardan hüquqşünaslıqda da geniş istifadə olunur. «Vətəndaş», «işçi», «əmək haqqı», «cinayət», «məhkəmə», «konkret cinayətkarlıq», «vətəndşlik», «günahsızlıq», «məhkəməyə düşmə» və s. məfhumlar isə mücərrəddir.

Məfhumların məzmun və həcmə görə növlərə ayrılmasının məntiqdə vacib əhəmiyyəti vardır. Bu bölgü elmlər tərəfindən və insanların gündəlik praktikasında toplanmış materiallara məfhumlu xarakter verməklə, bunları böyük və genişlənmiş qruplara bölməyə və bu qrupların xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə yiyələnməyə imkan verir. Məfhumların növlərini bilmək hər cür təfəkkürün dəqiq və aydınlığını təmin edən zəruri şərtlərdəndir. Bu bölgünün hüquqi nəzəriyyə və praktikada əhəmiyyəti daha

vacibdir, çünki məfhumlar üzərində düzgün əməliyyat aparmağın məfhumun məzmun və həcmi dəqiq bilməkdə və onun məntiqi xarakteristikasını verməkdə zəruri əhəmiyyəti vardır. Məsələn, qanun – konkret, müsbət, mütləq, ümumi, qeydə alınmayan məfhumdur və ayrıca mənada işlədilir.

Bununla belə, məfhumların müxtəlif növlərə bölgüsünün mühüm nöqsanları da vardır. Belə ki, məfhumların konkret və mücərrədə bölgüsünün özü şərti xarakter daşıyır. Əslində, hər bir məfhum eyni zamanda konkret və mücərrəddir. Məfhum o mənada konkretdir ki, bir məfhumu digərindən fərqləndirməyə imkan verən müəyyən məzmunu vardır. Eyni zamanda məfhum mücərrəddir, ona görə ki, o, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətlərin ayrılması onlardan təcrid olunmasının nəticəsidir. Məfhumların konkret və mücərrədə görə geniş yayılmış bölgüsünün nöqsanlarından biri də odur

ki, abstrakt məfhumların bəzi kateqoriyaları son dərəcə müxtəlif cinsi əşyalarla, yeni predmetlərin xassələrini və onların arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən məfhumlarla birləşdirilir. Bunlardan birincilər eyni xassəyə malik olan bir cisimdən, yaxud cisimlər qrupundan xassələrin təcrid olunması yolu ilə yaranır. İkincilərdə isə iki predmetdən, yaxud predmetlər qrupundan az olmayan əşyaları əks etdirən məfhumların özü arasındakı əlaqələrdən yaranır.

Dialektikada və dialektik məntiqdə fikir predmetlərinin əşyaya, onların xassələrinə, əlaqə və münasibətlərinə görə bölgüsündən çıxış etsək, onda məfhumları məzmunu görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. substansional məfhumlar (latınca substansia – əşyaların daha çox dərin mahiyyətinin ilk əsası), yaxud bu sözün məhdud,

xüsusi mənasında predmetlərin özlərinin məfhumu («insan»);

2. atributiv məfhumlar (latınca atributiv – əlavə edilmiş), yaxud xassə məfhumu (insanın şüurluluğu);

3. relyativ (nisbi) məfhumlar (lat. relativus – nisbi) (insanların bərabərliyi).

Bu cür bölgü hökmün məfhumlarla əlaqəsinin tam aşkar olunmasına və predikatın xarakterinə görə hökmlərin növlərini dərindən izah etməyə imkan verir. Lakin məfhumların konkret və mücərrədə formal-məntiqi bölgüsü onların az abstrakt və çox abstrakt, yaxud az konkret və çox konkret olmasını, eyni məfhumda konkret və abstraktın nisbətini izah etməyə imkan vermir. Bu suallara dialektik məntiq cavab verir. Dialektik məntiq göstərir ki, daha çox ümumi məfhumlar, eyni zamanda mücərrəddir və az konkretir. Az ümumi məfhumlar isə, eyni zamanda az abstrakt olmaqla, daha çox

konkretidir. Burada bu məfhumların ancaq abstrakt-ümumiliyi yox, onların fərqli cəhətləri də nəzərə alınır ki, bunun da elmlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dialektik məntiq məfhumları gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir, onları qarşılıqlı təsir, dəyişmə və inkişafda götürməklə, bir çox yeni problemlər qarşıya qoyur. Belə fundamental problemlərdən biri abstraktdan konkretə yüksəlmədir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, elmi materialın şərhində bu metodun köməkliliyi ilə daha çox mücərrəd və zəif məzmunlu ümumi məfhumlardan daha zəngin məzmunlu və konkret məfhumlara keçilir, bu keçid prosesində bir sıra məfhumlar digərindən çıxarılır və bu nəticə gerçəkliyin bu və digər sahəsində özünün bütövlüyünü tam ifadə etmir, çünki hər şey dəyişir və inkişaf edir. Buna baxmayaraq, bu metoddan fəlsəfədə, siyasi iqtisadda, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində uğurla istifadə olunur.

Məfhumlar predmet və hadisələrin məzmununa aid olan əlamətlərin varlığından və yoxluğundan asılı olaraq müsbət və mənfiyə bölünür. Fikrin predmetlərində hər hansı keyfiyyətin, xassənin varlığı əks olunursa, bunlara müsbət məfhumlar deyilir. Mənfi məfhumlarda isə fikir cisimlərində həmin əlamətlərin yoxluğu əks olunur, bunlar mənfi əlamətlərdir. Məfhumların keyfiyyətə müsbət və mənfi deyə iki növə ayrılmasının məntiqi əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu məfhumları əks etdirən fikir predmetlərinin faktiki dəyərində uyğunluğu ilə heç bir ümumiliyi yoxdur. Məsələn, günahkarlıq müsbət məfhumdur, lakin hadisə kimi inkaridir. Sərbəstlik inkari mənanı ifadə etsə də, bütövlükdə hadisə kimi müsbət məfhumdur. Müsbət və inkari məfhumlar arasında qarşılıqlı eynimənalı uyğun əlaqə vardır, başqa cür desək hər bir müsbət məfhum inkariyə uyğun gəlir və əksinə. Mənfi məfhumların məzmununu ona

uyğun gələn müsbət məfhumların məzmununu bilmədən müəyyən etmək olmaz. Belə ki, dindar adam məfhumunun məzmununu bilmədən qeyri-dindar adam məfhumunun məzmununu müəyyən etmək çətindir. Müsbət və mənfi məfhumların məntiqi və faktiki xarakteristikası üst-üstə düşə bilər. Məsələn, xoşbəxtlik – bu söz həm məfhumu bildirir, həm də müsbət hadisədir, bədbəxtlik – əksinə, inkari məfhumdur. Eyni zamanda, eyni xassə, keyfiyyət həm müsbət, həm də mənfi məfhumlarla ifadə oluna bilər. Məsələn, qeyri-metal - mineral, cansız – ölü, asılı olmamaq – müstəqillik, bərabərhüquqlu – qeyri-bərabər hüquqlu, tamhüquqlu – hüquqsuz, qanunauyğunluq – qanunauyğunsuzluq və s.

Məfhumlarda fikirləşilən predmetlərin mövcudluğunun ayrılıqda olmasından və yaxud digər predmetlərlə əlaqəsinin asılılığından ibarət olaraq nisbi və mütləq məfhumlara da rast gəlirik. Əgər fikrimizdə digər predmetlərin mövcudluğu

ilə əlaqəli predmet və hadisələr əks olunursa, bunlara nisbi məfhumlar deyilir, bunlar biri digərsiz fikirləşilmir. Bu məfhumlarda birinin mövcudluğu digərinin varlığını, başqa cür desək, digər predmetlərlə əlaqəsi olmayan əşyalar, hadisələr fikirləşilir.

Bu və digər məfhumun hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirmək, onun məntiqi xarakteristikasını vermək deməkdir. Hər bir məfhumun xarakteristikasını düzgün vermək təfəkkürün aydınlığı ilə bağlıdır. Məfhumların məntiqi xarakteristikası onların məzmun və həcmi aydınlaşdırmağa kömək edir, məfhumda ifadə olunan sözlərin daha dəqiq işlədilməsini nizama salır.

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999

3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq (nəzəriyyə və praktika) Bakı, 2005.
7. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.

MÖVZU № 3 «HÖKM»

Mühazirənin planı:

1. Hökmün ümumi səciyyəsi.
2. Sadə, qəti hökmlər.
3. Modal hökmlər, onların növləri.

Sual 1. Hökmün ümumi səciyyəsi

Məfhumlarla müqayisədə təfəkkürün mürəkkəb formalarından biri də hökmdür. Hökm məfhumlar üzərində yaranır, özündə məfhumları ehtiva etsə də, ona müncər olunmur, təfəkkür prosesində başqa funksiyaları yerinə yetirdiyindən, keyfiyyətcə təfəkkürün xüsusi formasıdır.

Bu formanın müfəssəl məntiqi təhlilini vermək məqsədilə əvvəlcə, ümumiyyətlə hökm nədir, onun təzahür formaları hansılardır? hökmlərin təsnifatına tələbat haradan irəli gəlir? hökmlər arasındakı əlaqələr hansılardır? və

nəhayət, hökmlər üzərində aparılan məntiqi əməliyyatların mahiyyətini necə aşkara çıxartmaq lazımdır? bu kimi suallara cavab vermək tələb olunur.

Hökmlərin təhlilinin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, bizim fikirlərimiz ayrıca təcrid olunmuş məfhumlardan deyil, anlamlı hökmlərdən (ən sadə, adi, gündəlik hökmlərdən tutmuş mürəkkəb, elmi və fəlsəfi hökmlərə qədər) ibarət olur. İnsan özünün maddi və mənəvi tələbatları, fəaliyyətinin maraqları, motivləri, ümumiyyətlə həyatda hər şey haqqında müxtəlif mühakimələr, mülahizə və təklifləri irəli sürür, onları qiymətləndirməyə çalışır. Bu baxımdan insanın bütün nitqi mahiyyətcə ya hökmlərdə ifadə olunur, ya da onlara əsaslanır. Hökmün təfəkkür forması kimi tədqiqinin mühümlüyü və əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

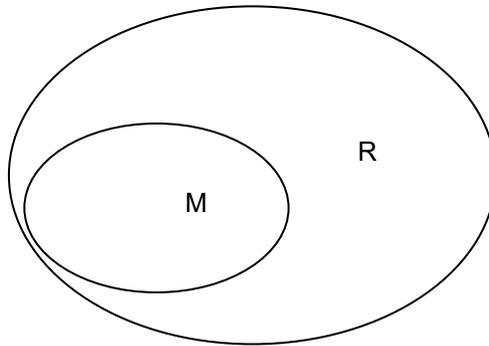
Məfhum kimi, hökm də gerçəkliklə dil arasında yerləşir. Bu problemin tədqiqinə iki mühüm aspektdən yanaşmaq olar:

1. inikas forması kimi hökmün gerçəkliyə münasibəti;

2. hökmün ifadə vasitəsi olan dilə, nitqə münasibəti.

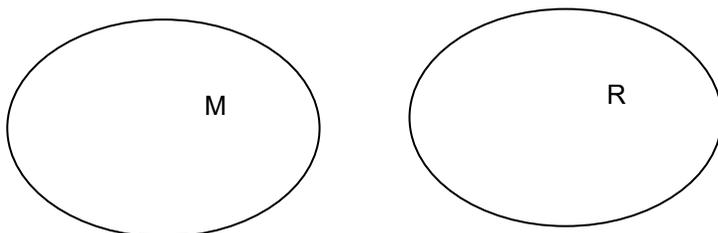
İnsan təfəkkürünün inkişafının məhsulu olan hökmün də mənşəyini, genezisini təşkil edən gerçəklikdəki müxtəlif predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərdir. Fikir predmetləri arasındakı əlaqə və münasibət müxtəlifdir, yəni iki ayrıca predmet, yaxud predmetlər və çoxlu predmetlər qrupu arasında ola bilər. Belə əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi öz inikasını hökmlərin müxtəlifliyində tapır. Hökmün məzmununun düzgün anlaşılması məqsədilə gerçəkliyin ən fundamental xüsusiyyətlərindən biri onun özünə məxsus olan «dağınıqlıqdır», müxtəlif predmet və hadisələr

bolluğudur; bu predmetlər mövcud, yaxud mövcud olmaya da bilər; bu və digər xassələr kəsb edə bilər, etməyə də, digər predmetlərlə bu və digər əlaqələrdə və münasibətlər də olub-olmaya da bilər. Bu fikir onu ifadə edir ki, hökmlərdə hər hansı əlamətin, xassənin varlığı, yaxud yoxluğu aşkara çıxarılır. Məsələn, alim mühakimə yürüdən və gerçəklikdə baş verən hadisələri qiymətləndirən canlı varlıqdır, dedikdə, artıq bu fikir hökm forması alır, burada predmetlərinin xassələri arasındakı əlaqə iqrar olunur. Biz bu əlaqəni qrafik üsulla belə təsəvvür edə bilərik:

Burada M – alim, R – mühakimə yürüdən və qiymətləndirmə xassələrinə malik predmetlər sinfini bildirir.

Belə də ola bilər ki, predmetin həmin xassə ilə əlaqəsi yoxdur. Belə bir hökm gətirək: «Heyvanın mühakimə yürütmək bacarığı yoxdur». Bunu dairələrlə göstərək.

Burada M – heyvan, R – mühakimə yürütmək bacarığı olan canlıları göstərir.

Başqa bir nümunə gətirək: «Azərbaycan unitar dövlətdir», yaxud «Azərbaycan federativ dövlət deyildir».

Biz hökmün məzmununun, onun növ müxtəlifliyinin təhlilinə keçməmişdən qabaq,

əvvəlcə mübahisəli bir məsələyə (məfhum, yoxsa hökm əvvəl yaranmışdır?) münasibətlərimizi bildirmək istərdik. Təfəkkürün bu formaları əyanilikdən məhrum olsa da, nitqlə, dillə üzvi əlaqədədir. Bu formalar bir-birindən öz strukturuna və funksiyalarına görə fərqlənir. Bu isə təfəkkürün özünün müxtəlif struktur səviyyələri ilə əlaqəlidir. Məfhum nisbi müstəqil fikir forması kimi hökmün, hökm əqli nəticənin, əqli nəticə sübutun tərkib hissəsinə daxildir. Maraqlıdır ki, bu formalar inkişaf prosesinin qanunauyğun pillələridir. Bu formaların özü varlığın struktur səviyyələrinə (elementar hissəciklərə, atomlara, molekullara, cismə) oxşardır, lakin bu fikir onu ifadə etmir ki, təfəkkür prosesində əvvəlcə məfhum, sonra hökm, daha sonra isə əqli nəticə və sübut gəlir. Bu formaların hansının əvvəl yaranmasını iqrar etmək paradoksal fikirdir, çünki bunların hamısı zənnimizcə, təfəkkür prosesində eyni vaxtda

yanarır. Lakin bu problemin həllində yekdil fikir yoxdur. Burada geniş yayılmış iki nöqtəyi-nəzəri təhlil etmək olar:

1. bir çox məntiqçilərə görə məfhum hökmlərin köməkliyi ilə yarandığından ilkin təfəkkür forması hökmdür;

2. bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bütün hökmlər məfhumlardan təşkil olunduğundan, onun strukturunu ifadə etdiyindən, ilkin təfəkkür forması məfhumlardır. Bunların nisbəti bir çox filosofları dərinlən düşündürsə də, antinomiya səciyyəsi daşıyır. Burada məşhur toyuq və yumurta problemi ilə analogiya yada düşür. Əgər bunlar hazır halda nəzərdən keçirilsə, məlumdur ki, həllolunmaz məsələdir. Əgər bu məsələyə inkişaf nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılsa, aşkar olur ki, hər ikisi eyni vaxtda meydana gəlir, çünki üzvi aləmin təcrici təkamül prosesində toyuq yumurta qoymaqla toyuq olur. Eynilə, məfhum, yoxsa hökm əvvəldir? sualı da bu

cürdür, burada da qəti və birmənalı cavab vermək çətindir. Əslində, bunların bu və ya digəri ayrılıqda deyil, təfəkkürün təşəkkülü prosesində birgə meydana gəlir. Sadə məfhumların yaranması hökmlərin təşəkkülünə, hökmlərin yaranması mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumların formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, bu kitabxanadır, kitabxana kiçikdir, kitabxana kərpicdən tikilmişdir, kitabxanada texniki və elmi əsərlər toplanmışdır və s. Misallardan aydın olur ki, gerçəklik necədirsə, məfhum, hökm də onu düzgün əks etdirməlidir. Demək olmaz ki, əvvəlcə predmetlər, onların xassələri, yaxud aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər birincidir. Bunların xassə və tərəfləri, aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər onların dərki prosesində eyni vaxtda meydana çıxır. Məfhum və hökmün qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən, bəzi filosoflar ağlabatan belə bir fikir irəli sürürlər ki, sadə empirik məfhumlardan söhbət getdikdə,

məfhumu, mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumlardan danışdıqda, hökmü ilkin təfəkkür forması adlandırmaq olar, çünki elmi-nəzəri məfhumların mahiyyətinin açılmasında bir sıra hökmlərdən istifadə olunur. Bir çox məntiqçi filosoflar isə hökmü ilkin təfəkkür forması hesab edir və əsas da gətirirlər ki, insanın bütün bilikləri hökm formasında ifadə olunur. İ.Kant, X.Ziqvart, V.Vvedenski və başqaları bu mövqedən çıxış edirdi. İ.Kant məfhumu müxtəlif hökmlərin və əqli nəticələrin yekunu kimi nəzərdən keçirdiyindən bunların hesabına hökmün rolunu birtərəfli şişirdirdi, lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu formaların hər birinin elmi-nəzəri təfəkkürdə öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu məsələnin şərhində İ.Kant və X.Ziqvartın fikri üst-üstə düşür. X.Ziqvartın fikrincə, bütün biliklərimiz hökmlərdə cəmləşir, bunlar isə hər cür təfəkkür prosesinin ilkin və yekun mərhələsini ifadə etməklə, təfəkkürün mahiyyətini təşkil edir, təfəkkür isə

(istər daxili, istərsə də zahiri formada olsun) cümlələrlə başa çatır. Məqsəd və vasitələr haqqında hər bir praktiki mühakimələrimiz hökmlərdə tamamlanır, hər cür idrak, hər cür əqidə hökmlərlə qurtarır. Digər funksiyaların hamısı hökmdə şərt və hazırlıq kimi əhəmiyyətə malikdir.

A.Vetrovun «Hökm haqqında dialektik materialist təlim» adlı məqaləsində də maraqlı mülahizələrə rast gəlirik. Onun fikrincə, məfhumun tərif verilərkən, onların sintezi, əlaqəsi iqrar olunur ki, bununla da hökm formula olunur. İnsan, hər hansı bir tədqiqatçı hökmsüz predmet, hadisə haqqında məfhum yarada bilməz. Hökm öz tərkibində subyekt və predmet məfhumlarını birləşdirir və bunlar hökmdən əvvəl verilir. Əgər bunlar hökmdə olmasaydı, onda bu təfəkkür aktından, formasından söhbət gedə bilməzdi. Bu baxımdan məfhumu təfəkkürün ilkin forması hesab edirlər. Biz bu mülahizələrdə olan həqiqi

məqamları inkar etmək fikrində deyilik. A.Vetrov «Hökm-məfhum» antitomiyasından çıxmaq yollarını axtarır və psixologiyanın materiallarına isnad olunmasını tövsiyə edir və bundan çıxış yolu kimi təsəvvürü bura daxil edir. Beləliklə, onun fikrincə, təsəvvür məfhumun yaranma momentidir. Onda belə bir ardıcılıq yaranır: təsəvvür, məfhum, hökm. Bu fikirləri həqiqət kimi qəbul etmək çətinidir, hökmün tərkib hissələrini təsəvvürlər yox, konkret məfhumlar təşkil edir. Digər tərəfdən, təsəvvür hissi idraka daxildir, hökmdə isə predmet və hadisələrin iqrar və inkarlığı ifadə olunur, məfhum öz-özlüyündə bilavasitə hissi idrakdan yarana bilməz. İ.Kantın özü də ilkin hökmlərin təsəvvür əsasında yarandığını qeyd edirdi. Burada müsbət məqamları da unutmaq olmaz, çünki elə hallar vardır ki, hökm hissi idrakdan da meydana gələ bilər. Biz öz şüurumuzda təsəvvürü hökmdə əlaqələndiririk, lakin bu təmiz hiss deyil, fikir

aktıdır, çünki təsəvvürün özünün əlaqəsi ancaq təfəkkür prosesində həyata keçirilə bilər. Elə hallar olur ki, hökmün tərkibinə formalaşmış, mükəmməl məfhumlar deyil, təsəvvür də daxil olur. Sadə-empirik hökmlərin çoxu (elmi-nəzəri hökmlər nəzərdə tutulmur) təsəvvür vasitəsilə yaranır. Bu mənada bu ehtimallar doğrudur, lakin buradan o nəticə çıxmır ki, hökm təfəkkürün başlıca və müəyyənedici formasıdır.

Predmetlərin dərkində təsəvvürün məna və rolunu inkar etmək olmaz, hissi obrazlar amilindən uzaqlaşsaq, fikir formalarının yaranmasında hadisələrin mənasının həqiqi rolunu anlaya bilmərik.

A.Leontyevin yazdığı kimi, «insanda hissi obrazlar yeni keyfiyyət alır. Baxmayaraq ki, mənanın daşıyıcısı dildir, lakin dil mənanın demiurqu (yaradıcısı) deyildir. Dil mənalrı arxasında fəaliyyətin ümumi təkmilləşmiş üsulları (əməliyyatları) gizlənir». Əgər təsəvvür dilin

məntiqi sabitliyini ifadə edən var, deyil, bəzi, əgər və b. kimi sözlərlə birləşərsə, hökm formula olunur. Adətən, elmi ədəbiyyatlarda təsəvvürün iki növünü fərqləndirirlər:

1. obrazların;
2. sxemlərin.

Sxemin təsəvvür hissi obrazdan təfəkkürün məntiqi formasına keçiddir. Bu keçid prosesində təsəvvür bir tərəfdən obrazın əlamətlərini (əyaniliyini), digər tərəfdən məfhumu (obrazın xassələri olan fərdi və təsadüfi əlamətlərin olmadığını) özündə birləşdirir. Sxemlərin yaranması artıq hökmü nəzərdə tutur. Professor F.Kumpf və Z.Orucovun yazdığı kimi, hökm bir təsəvvürü digəri ilə, dəqiq desək, təsəvvürü bildirən bir işarənin (simvolun) üçüncünün vasitəsilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də adi bilik səviyyəsində hökm təfəkkürün birinci formasıdır. Bu fikirlə biz də razıyıq, çünki təsəvvür vasitəsilə yaranan

hökmlər çoxdur. Desək ki, «Siyəzən rayonunun Dəhnə kəndindən yuxarıda çayın sahilində çıxan isti su öz tərkibinə görə Qalaaltı suyuna bənzərdir» - bu hökm hissi idrakın materiallarına söykənir.

Bir qrup müəlliflər (Hegel, Z.Kassirer, İ.Herbert və b.) isə hesab edirlər ki, hökm yox, məfhumlar təfəkkürdə öz mənşəyinə və əhəmiyyətinə görə mühüm rol oynadığından və təfəkkürün bütün formalarını özündə ehtiva etdiyindən, fikrin ilkin və əsas formasıdır. Hegelin fikri ilə, kateqoriyalar, yaxud təmiz məfhumlar digər təfəkkür formalarından tarixən əvvəl yaranmışdır. Qısaca desək, bəşər praktikasız sübut etmişdir ki, tədricən empirik, bundan sonra elmi-nəzəri məfhumların formalaşması prosesi baş vermişdir.

Təfəkkürün forması olan hökm məfhumlarla dialektik əlaqədədir. Bu əlaqə onunla səciyyələnir ki, əvvəla, hər bir hökmün tərkibi məfhumlardan

ibarətdir (S və P terminləri). Məsələn, heç bir heyvanın nitqi yoxdur, hökmü o vaxt mənasız olardı ki, bu məfhumlar arasında fərq olmasın. İkincisi, heç bir məfhumu hökmlərin köməkliyi olmadan formula etmək olmur, çünki predmetdə mühüm, zəruri xassələrin olub-olmadığını hökmün köməkliyi ilə fikirdə ifadə edirik. Üçüncüsü, məfhumun məzmununu da hökmlərin vasitəsilə açıyıq. Təfəkkür formalarının qarşılıqlı asılılığı o qədər əhəmiyyətlidir ki, hətta fəlsəfədə məfhumu hökmə eyniləşdirmək cəhdlərinə də təsadüf edirik. Bəzi müəlliflər məfhumu hökmün xüsusi növü kimi, yaxud predmetin mühüm əlamətlərini göstərən hökm kimi şərh edirdilər. Burada predmet və hadisələr arasında sadəcə əlaqəni yox, bir-birinə daim dialektik keçidləri nəzərə almaq çox vaxt məsələdir. Bu cəhətdən görkəmli rus alimi K.Uşinski məfhum və hökmün üzvi əlaqəsini gözəl ifadə etmişdir: «Hökm də məfhumdur, lakin hələ özünün yaranma

prosesində olan məfhumdur. Tamamlanmış hökm məfhuma çevrilir. Məfhumdan və xüsusi təsəvvürdən, yaxud iki və daha çox məfhumdan yenə də hökm çıxarmaq olar, lakin tamamlanmış hökm yenə də məfhuma çevrilir və bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, bir heyvanın haça dırnağı, alnında buynuzu vardır, o çeynəməni geri qaytarır və s. Bütün bu hökmlər birə qovuşaraq, «iki dırnaqlı və gövşəyən heyvan» məfhumunu yaradır. Biz hər bir məfhumu onu təşkil edən hökmlərə, hər bir hökmü də yenə də məfhumlara, məfhumları yenə də hökmlərə və s. yerlərə bölə bilərik.

Sadə bir nümunə gətirmək olar. Kvadrat məfhumunu yaradaq. Bu məqsədlə onu digər həndəsi fiqurlarla tutuşduraraq, bir sıra hökmü ifadə edirik: kvadrat fiqurdur, kvadrat düzbucaqlı fiqurdur, kvadrat dördtərəflidir, kvadratın bütün bucaqları bərabərdir və i.a. Bu hökmlərdə kvadratın mühüm əlamətləri ayrı-ayrılıqda

göstərilir, bunların tam məcmusu isə onun tərifiində ifadə olunur: kvadrat – düzbücaqlı və bərabərtərəfli dördbucaqlı fiqurdur. Bu tərifi hökmü ifadə edir. Hegel bu mənada çox sərrast ifadə etmişdir ki, məfhum «bükülmüş», genişlənmiş formada olan hökmdür, lakin tərifi məfhumun formalaşması vasitəsi olsa da, onun özü deyil. Məfhum və hökm arasındakı qarşılıqlı əlaqə ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Spesifik xüsusiyyətləri olan məfhum və hökm öz nisbi müstəqilliyini saxlamaqla, dialektik vəhdətdədir, biri digərinə çevrilir. Bu dialektikani nəzərə almadan elmi-nəzəri biliyin real mənzərəsini təsəvvürə gətirmək olmaz.

Hökm insanın praktiki fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanlar soxəsrlik maddi-istehsal fəaliyyətində təbiətə təsir etməklə, bu və ya digər predmetləri başqalarından ayırmış, onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmiş, bunun nəticəsində təbiətə daha səmərəli təsir göstərə bilmişlər.

Hökmə tələbat, onun mahiyyətinin açılmasına zərurət də buradan irəli gəlir. Hökm elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmetlər arasındakı hər hansı bir əlaqənin, münasibətin olmasının, yaxud yoxluğunun təfəkkürümüzdə iqrar və inkar olunmasıdır ki, bu da həqiqi və ya yalan ola bilər. Buradan aşkar olur ki, hökmün səciyyəvi cəhətlərindən biri nəsə bir şey haqqında iqrar, yaxud inkar etməkdir, digəri isə iqrar və inkarlığın özünün doğru və yalanlığıdır. Məfhumlarda mahiyyətə heç nə iqrar, inkar olunmur, burada sadəcə fikrin predmeti ayrılır. Məsələn, dəmir, insan, dərc olunmuş qanun, Azərbaycan, unitar dövlət və bu kimi məfhumlar ayrı-ayrılıqda hökmü ifadə etmir. Hökmdə isə hər hansı fikir cisimləri arasındakı əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin məfhumları hökmdə ifadə edək: dəmir metaldır, insan canlıdır, dərc olunmuş qanun qüvvəyə mindi, Azərbaycan unitar dövlətdir və s.

Gerçəkliyin inikası olan hökmlər eyni zamanda nisbi müstəqilliyə malikdir, bunlar öz məzmununa görə həqiqi, yaxud yalan ola bilər. O, hökmlər həqiqidir ki, gerçəkliyə uyğundur, hadisə və prosesləri doğru əks etdirir. Azərbaycan unitar dövlətdir, metallar elektrik keçirəndir, Bakıda neft müqavilələri haqqında 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsi bağlanmışdır, SSRİ 1991-ci ildən dağılmağa başladı və s. O hökmlər yalandır ki, gerçəkliyə uyğun gəlmir, onu təhrif edir. Məsələn, Azərbaycan federativ dövlətdir, bu gün Azərbaycan dünyanın ən inkişaf etmiş sivil dövlətləri səviyyəsinə çatmışdır, Azərbaycanda təhsilin səviyyəsi dünya standartlarına uyğundur, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur və s.

Həqiqilik və yalanlıq hökmün vacib xarakteristikası olmaqla, onu məfhumlardan fərqləndirir. Məfhumlarda iqrar və inkarlıq olmadığına görə, özlüyündə nə həqiqi, nə də

yalan ola bilməz. Əbədi mühərrik məfhumunu yada salmaq, bu nə həqiqi, nə də yalandır, boşdur. Əbədi mühərrik yoxdur – həqiqi hökmdür. Əbədi mühərrik vardır – bu isə yalan hökmdür. Hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı bizim onlara münasibətlərimizdən asılı deyil, gerçək hadisə və proseslərin özlərinə münasibətlə müəyyən olunur və bu obyektiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, həqiqi və yalan hökmlərin fərqləndirilməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Hava günəşlidir hökmü o vaxt həqiqi olur ki, hər yerdə günəş şüaları parlayır və o vaxt yalan olur ki, bu anda yağış yağmağa başlayır. Sadə hadisələrdə hökmlərin həqiqi və yalanlığını müəyyən etmək o qədər də çətinlik yaratmır. Hava buludludur, aylı gecədir, yağışlı havadır və buna bənzər hökmlərin həqiqi və yalanlığını müşahidə etməklə bilmək olur. Elmi-nəzəri idrakda isə hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı uzun sürən tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunur.

Məsələn, minillər ərzində kainat stansionardır (dayanıqlıdır) hökmünü həqiqi hesab edirdilər, lakin XX əsrin əvvəlində bu hökmün yalanlığı aşkara çıxır və kainat qeyri-stansionardır həqiqi hökmü müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, həyatda hər şey təkamülə məruz qalır, ilkin başlanğıc halından başqasına doğru inkişaf edir (qalaktikaların dağılması)

Hüquqi praktikada hər hansı mürəkkəb bir cinayət işinin həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının açılması bəzən uzun davam edən və əzəmətli bir prosesə çevrilir. Özbəkistanda Qıdılyanın işini, QKÇ-nin fəaliyyətini buna misal gətirmək olar. QKÇP-nin fəaliyyətinin tədqiqində onun üzvlərindən kimin günahkar olub-olmaması kimi bu dolaşiq işin açılmasına nə qədər vaxt sərf olunsa da, qaranlıq məqamlar tam aşkar olunmadı və onlara 1993-cü ildə amnistiya verildi, birdən-birə düyün nöqtəsi parçalandı. Lakin bu işin öz spesifikliyi vardır. Əvvəla, iş üzrə obyektiv

həqiqətin hüquqi izahında cinayət, yaxud vətəndaş hüququ normalarının dəqiq gözlənilməsinin mütləq şəraiti təklif olunur. İkincisi, həqiqət və yalan məfhumları və onlar üçün doğruluq və yalanlıq hamı üçün əhəmiyyətli, bərabərmənali məfhumlar kimi götürülür, xüsusilə məlum yalan və vicdanlı yanılma kimi spesifik hüquqi məfhum seçilir. Bu məlum yalan şahidlərin yalan ifadəsindən, yaxud tələsiklikdən, ekspertin yalan nəticəsindən və digər hallardan irəli gələ bilər.

Sual 2. Sadə, qəti hökmlər

Hökmdə iki məfhum arasındakı əlaqə və bağlılıq beynimizdə əks olunursa, sadə hökmlər adlanır. Sadə hökmlər bir subyekt və predikatdan əmələ gəlir. Məsələn, mübtəda cümlənin baş üzvüdür, «Dövlət və inqilab» əsəri 1917-ci ildə yazılmışdır, fəlsəfə elmdir və s.

Sadə hökmlər üç növə ayrılır:

1. Atributiv hökmlər;
2. nisbət (münasibət) hökmləri;
3. mövcudluq (ekstensial) hökmləri;

1. Atributiv (lat. *atributio* - əlamət, xassə deməkdir). Hökmlərdə əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olması və yaxud cismin sinfə aidiyyəti beynimizdə əks olunur. Atributiv hökmlər cismin əlamətlərinin, əlaqələrinin iqrar və inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, Bakı şəhəri «qara qızıl» diyarıdır, insan şüurludur, Kuba sosialist dövlətidir, hüquqi və əxlaq normalarını pozmayan heç bir adam günahkar deyil və s.

Atributiv hökmlərin formulu belədir: S – P-dir.

S hökmün subyektini, yəni hökmün predmeti haqqındakı məfhumu, P – isə hökmün predikatını, yəni hökmün predmetinin əlaməti haqqındakı məfhumu ifadə edir.

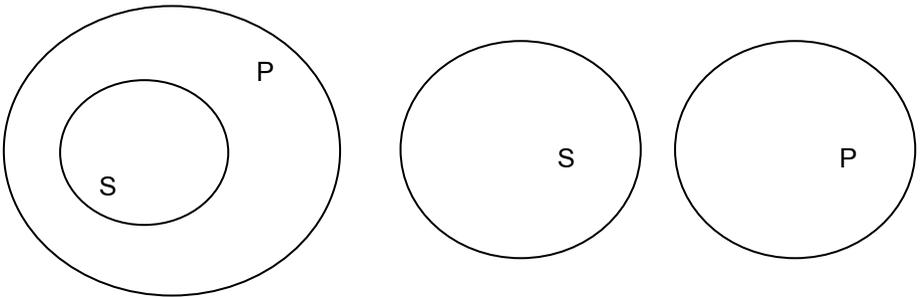
Subyekt və predikat hökmün terminləri adlanır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm rolu vardır. Hökmün subyektə hökmün

predmeti haqqındakı bilikdir, bu bilik çıxış (başlanğıc) biliyini özündə ehtiva edir. Hökmün predikatında isə cismin, hadisənin əlaməti, xassəsi əks olunur. Bu xassə, əlamət hökm haqqında yeni bilikdir.

Subyekt və predikat məfhumları bağlayıcının vasitəsilə hökmü yaradır. Bağlayıcı əlamətin cismə, prosesə aidiyyətini və yaxud aid olmadığını müəyyən edərək, hökmün terminlərini sistem halında birləşdirir.

Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılan bəzi dərslik və kitablarda hökm və cümlənin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, hökmün iki ünsürdən (subyekt və predikat) ibarət olduğunu qeyd edirlər, bağlayıcının idrak prosesində rolu məsələsinə səthi toxunulur. Buna bənzər fikirləri həqiqət hesab etmək olmaz. Çünki, bağlayıcısız hökm yoxdur, bağlayıcı hökmün vacib və zəruri elementidir.

Atributiv hökmlərdə həcmnin təfsiri də verilə bilər. Belə halda həmin hökmlərdə, cismlə onun əlamətləri arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilmir, fərdi məfhumun növ və yaxud cinsi məfhumu daxil olması, yaxud növ və cinsdən istisna olunması beynimizdə əks olunur. Məsələn, hökm (S) təfəkkür formasıdır (P), qarğa (S) qanadlıdır (P). Bu hökmlərdə fərdi məfhum daha ümumi məfhumu, təfəkkür formalarına daxil edilir və yaxud qarğa tək cəmi, fərdini, qanadlı məfhumu isə ümumini, cinsi ifadə edir. Cümlə (S) məntiqi kateqoriya deyil (P) hökmündə isə fərdinin ümumiyyə (cinsə) daxil olmadığı beynimizdə əks olunur. Bu fikirləri dairəvi sxemlərlə göstərək:

2. Nisbət hökmləri. Nisbət hökmlərində obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər əks olunur. Bu münasibətlər ola bilər ki, bərabərlik, qohumluq, məkan-zaman, səbəb-nəticə, böyüklük, kiçiklik, sahə və s. əlaqələri əks etdirsin. Məsələn, Faiq Müşfiqin qardaşıdır, Hegel Aristoteldən sonrakı dövrlərdə yaşamışdır, Bakı Xəzər sahilində yerləşir, 8 2-dən böyükdür, sənədlərin saxtalaşdırılması vəzifə cinayətidir, evdə ocaq yaxşı yanarsa, ev isti olar və s.

Nisbət hökmlərini simvolik işarələrlə belə ifadə etmək olar: ARB . Bu formulada A və B nisbət üzvlərini, yəni cisim və hadisələr haqqındakı məfhumu, R isə məfhumlar arasındakı əlaqəni ifadə edir (R – latın sözü olan relavitus – nisbi sözüdür ki, bunun baş hərfi götürülür). Bu formulu belə oxumaq olar: AR -in B -yə münasibətindədir. İnkari nisbət hökmü isə

belə ifadə olunur: ARB (AR-in B-yə münasibətini ifadə etmir).

Nisbət hökmlərinin strukturu atributiv hökmlərin strukturundan fərqlənir, bəzən də bu hökmlərin strukturu bir-birindən seçilmir. Məsələn, Ü.Hacıbəyov (S) Azərbaycan professional musiqisinin atasıdır (P) hökmündə professional musiqinin atası Ü.Hacıbəyovun əlamətidir.

3. Mövcudluq (ekstensial) hökmləri. Bu hökmlərdə hökmün predmetinin varlığı və yaxud yoxluğu faktı beynimizdə əks olunur. Mövcudluq hökmlərinin iki növü vardır:

- iqrari;
- inkari.

Materiya sonsuz və tükənməzdir, sözsüz məfhum ola bilməz, əbədi mühərrik yoxdur və s. Bu hökmlərin predikatları cismin olub-olmamasıdır, bağlayıcı isə dildə ifadə olunmur, özlüyündə düşünülür.

İndiyə qədər nəzərdən keçirilən hökmlərdə subyekt bir cismi, yaxud cisimlər sinfini əks etdirirdi. Lakin bəzən mühakimələrdə iki və daha çox cisimlərin, yaxud cisimlər sinfinin əlamətlərinin ümumiliyi təfəkkürümüzdə inikas olunur. Belə hökmlərdə predikat bir yox, bir neçə subyektə aid edilir. Bu cür hökmlərə məntiqdə mürəkkəb hökmlər deyilir. Məsələn, təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət və kafi əsas qanunu təfəkkür aktlarında fəaliyyət göstərir. Bu hökm ayrı-ayrılıqda üç hökmün birləşməsindən yaranmışdır. Bu hökmü qısaca olaraq belə ifadə etmək olar:

S – P-dir, S₂ – P-dir, S₃ – P-dir.

Bəzən də belə olur ki, hökmlərdə cismə bir neçə əlamətin aid olub-olmadığı əks olunur. Məsələn, ümumxalq socialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə və zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkanlar yaradır (P). Bu hökm də iki sadə hökmün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb hökmdür.

Ümumxalq socialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə imkan yaradır (P) və ümumxalq socialist dövləti (S) zəşmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkan yaradır (P). Bu hökmü düsturla göstərək:

$S - P_1 \text{ və } P_2\text{-dir.}$

Hökmələrin növlərindən biri də qəti hökmlərdir. Qəti hökmlər əlamətin, xassənin cinsə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığını qeyd-şərtsiz olaraq təfəkkürümüzdə iqrar və yaxud inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, sərxoş vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur və s.

Qəti hökmlər kəmiyyət və keyfiyyət hökmlərinə bölünür.

Hökmələrin kəmiyyətə (həcmə) görə bölgüsü. Hökmdə bu və digər müəyyən cismlər dairəsinin əks olunmasına hökmün kəmiyyəti deyilir.

Hökmdə subyektin maddi gerçəklikdəki olan bir cismi, hadisəni, bəzi cism və hadisələri və

yaxud bəzi sinfə aid olan bütün cismləri əks etdirməsindən asılı olaraq, hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə:

- a) fərdi;
- b) xüsusi;
- c) ümumiyyə bölünür.

Bəzi məntiq kitablarında hökmlərin kəmiyyətə görə bölgüsündən bəhs edilərkən, qeyd olunur ki, hökmlərin kəmiyyət üzrə bölgüsünün əsasında subyektin bölünmə xüsusiyyəti dayanır.

Əvvəla, subyektin bölünmə xüsusiyyəti məfhumu dolaşiq və qeyri-müəyyən fikirdir. İkincisi, subyekt hər hansı müəyyən məfhumu ifadə edir, bu məfhumun bölgüsü ola bilər ki, hökmü ifadə etməsin. Üçüncüsü, iqrar və inkarlıq olmalıdır, bu iqrar və inkarlığın köməkliyi ilə cisim və hadisələr zümərəsinə beynimizdə əks etdiririk.

1. fərdi (sinqulyar) hökmlərdə hər hansı bir xassənin, əlamətin bir cismə, hadisəyə, prosesə

aid olub-olmadığı şüurumuzda iqrar və yaxud inkar olunur. Məsələn, Aristotel məntiq elminin banisidir, F.Əmirov Azərbaycan bəstəkarıdır, «Gülüstani-İrəm» A.Bakıxanovun tarixi səpkidə yazılmış ən gözəl əsərlərindən biridir, Çaldıran döyüşü 1510-cu ildə olmuşdur və s. Fərdi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: S – P-dir, S – P deyil.

2. Xüsusi (partikulyar) hökmlərdə xassə və əlamətin müəyyən sinfə daxil olan cisim və hadisələrin bir qisminə aid olması iqrar və yaxud inkar olunur. Xüsusi hökmlərdə bəzi, bir çox, bir qədər, əksəriyyət, azlıq, hissə, yarısı və bu kimi sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, bəzi təhsil alanlar azərbaycanlıdırlar, bir qrup filosoflar aqnostisizm mövqeyində dururlar, Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda fəaliyyət göstərən filosofların əksəriyyəti BDU-nu bitirmişlər, universitet müəllimlərinin bir qismi

obyektivdir və s. Xüsusi hökmlərin formulu belədir: bəzi S-lər P-dir və bəzi S-lər P deyil.

Xüsusi hökmlərin özü də iki qrupa bölünür:

1. müəyyən xüsusi hökmlər;
2. qeyri-müəyyən xüsusi hökmlər.

Bu bölgünün əsasını «bəzi» sözünün iki mənada işlənməsi təşkil edir.

Adətən, «bəzi» sözü ilə bu və ya digər cismlər sinfinin az bir hissəsi, ancaq bəzisi başa düşülür. Məsələn, əgər bizə məlum olsa ki, ADU-nun aspirantlarından bəzisi fəlsəfədən referat təqdim edib, bəzisinin isə işi hələ hazır deyildir, onda müəyyən xüsusi hökm aspirantların hər iki hissəsi haqqında bizə məlumat verir ki, bu məlumatı mürəkkəb hökm formasında ifadə edə bilərik: bəzi aspirantlar fəlsəfədən referat təqdim edib, bəziləri isə hələlik referat təqdim etməyiblər. Müəyyən xüsusi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir və ancaq bəzi S-lər P deyil.

Müəyyən xüsusi hökmlərin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Məsələn, ancaq bəzi dövlətlər kapitalist dövlətləridir və s.

Deməli, xüsusi hökmlərdə hər hansı bir sinfə aid olan cism və hadisələrin ancaq bəzi qismi, müəyyən hissələri şüurumuzda iqrar və ya inkar edilirsə, buna müəyyən xüsusi hökmlər deyilir.

Xüsusi hökmlər bir neçə cismin xassələri arasındakı əlaqəni aşkara çıxarır, lakin xüsusi hökmlərin özündə qeyri-müəyyənlik vardır. Əgər müəyyən xassənin cismlər sinfinin hamısına aid olub-olmaması məsələsini həll etmək tələb olunursa, onda cismlər sinfinin hansı hissəsinin həmin xassəyə malik olması məlum olmur. Qeyri-müəyyən hökmlərdə bəzi sözünün cismlər sinfinin hansı hissəsinə aid olması müəyyən olmur, bəzən də bu xassə, əlamət ola bilsin ki, bütün cismlərə aiddir. Məsələn, bəzi tələbələr əlaqədir, bəzi təhsil alanlar partiya üzvləridir.

Xüsusi hökmlərdə müəyyən sinfə daxil olan cismlər qrupunun bir hissəsi haqqında nə isə iqrar, inkar edilirsə, digər hissəsi haqqında heç bir şey iqrar və yaxud inkar olunmursa, belə hökmlər qeyri-müəyyən hökmlər adlanır.

Qeyri-müəyyən hökmlərin formulu belədir: bəzən S-lər P-dir, ola bilər ki, bütün S-lər P-dir.

3. Ümumi (universal) hökmlər. Ümumi hökmlərdə xassə və əlamət bəzi sinfə daxil olan cismlərin hamısı haqqında iqrar və ya inkar olunur.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

- bütün təhsil alanlar şüurludur;
- heç bir məfhum söz və söz birləşmələrindən kənar yaranmır və s.

Buna bənzər bütün hökmlərin strukturu eyni cürdür və aşağıdakı formula ilə göstərilir:

- bütün S-lər P-dir;
- heç bir S – P deyil.

Çox vaxt universal hökmlərdə «bütün» sözü deyilmir, ancaq fikirdə tutulur. Məsələn, insan şüurludur, tələbələr canlıdır.

Ümumi hökmlərin özlərini də iki qrupa bölmək olar:

- a) qeydə alınan;
- b) qeydə alınmayan ümumi hökmlər.

Əgər sinif haqqında iqrar və inkar edilən hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfə daxil olan cismlərin müəyyən, məhdud sayını əks etdirirsə, buna qeydə alınan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, bütün kapitalist ölkələrində istehsal və alət vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətdir; günəş sisteminə daxil olan bütün planetlər günəş ətrafında fırlanır və s.

Əgər sinif haqqında iqrar və yaxud inkar olunan əlamət, xassə həmin sinfə aid olan sonsuz və qeyri-müəyyən cismlər çoxluğunu əks etdirərsə, buna qeydə alınmayan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, heç bir canlı susuz və havasız

yaşaya bilməz, bütün canlılar tənəffüs edəndir, bütün ulduzlar səma cisimləridir və s.

Hökmün strukturunun təhlili göstərir ki, hökmlərdə cismlər və onların hissələri arasındakı obyektiv əlaqə və münasibətlər əks olunur. İnsan obyektiv gerçəkliyi beynində əks etdirərkən, təfəkkür prosesində sadə hökmlərdən mürəkkəb hökmlərə keçir və gerçəkliyi dərinə dərk edir. F.Engels bu mənada hökmü təfəkkürün hərəkətinin forması adlandırmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hökmlərin hər birinin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında müəyyən rolu vardır. Fərdi hökm formasında ayrı-ayrı cismlər, hadisələr haqqında bilik ifadə olunur. Belə biliklərin tarixi hadisələrin şəxsiyyətlərin təsvirində, cinayət işlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Cismi onun ayrı-ayrı xassələrini, tərəflərini öyrənmədən dərk etmək olmaz. Hər bir fərdi hökm gerçəkliyi doğru əks etdirirsə, onda cismin, hadisənin mahiyyətinin

dərk olunmasına yaxınlaşdırır. Məsələn, «bu polk qvardiya polkudur» hökmü fərdi hökmdür, bu hökm həmin hərbi hissə haqqında biliyimizi artırır, lakin fərdi hökmlər fərdi cism və hadisələr çərçivəsindən uzağa getmir. Buna görə də hökmün digər növlərindən istifadə olunur.

Xüsusi hökmlərdə, fərdidən fərqli olaraq, ümumiləşmiş biliklər əks olunur. Lakin bu biliklər qeyri-müəyyən olur, sinfə daxil olan cismlərin hansı hissəsinə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı qaranlıq qalır.

Ümumi hökmlərin fikir fəaliyyətində əhəmiyyəti çoxdur, çünki təbiət və cəmiyyət qanunları ancaq ümumi hökm formasında ifadə olunur. Ümumi hökmlərdə ifadə olunan bilik müəyyən ümumiliklə xarakterizə olunur.

Elm ümumi hökmləri ifadə edərək, ayrı-ayrı əşyaların, hadisələrin, proseslərin böyük çoxluğunu təsdiq edir, oxşar cəhətlərini üzə çıxarır və ümumiləşdirir. Elmi idrak ayrı-ayrı cism

və hadisələrin dərk olunmasından müəyyən çoxluğun bir qismi haqqındakı biliyə keçir, sonra isə, bu çoxluğun bütün cismləri haqqında bilik əldə edilir. Ümumi hökmlər fərdi və xüsusi hökmlər əsasında yaranır.

Buradan belə nəticə də çıxartmaq olmaz ki, fərdi hökmlərin minimum, xüsusi hökmlərin isə böyük əhəmiyyəti vardır və təfəkkürdə əsas rol isə ümumi hökmlər oynayır. Hökmün ayrı-ayrı növlərinin bu cür qiymətləndirilməsi kobud səhvdir. Bu hökmlərin hər birinin müəyyən şəraitdə, müəyyən yerdə və müəyyən vaxtda öz funksiyası vardır. Bu hökmlər gerçəklikdəki fərdi, xüsusi və ən ümumi cism və hadisələrin inkişaf dialektikasının beynimizdə inikasıdır.

Kəmiyyətə görə hökmün növlərindən danışarkən, qısaca olaraq bir məsələyə toxunaq.

Doğrudur, klassik məntiqdə hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə bölünür. F.Engels də «Təbiətin dialektikası» əsərində hökmləri fərdi,

xüsusi və ümumiyyə ayırır. F.Engels tərəfindən aparılan təsnifat formaca formal məntiqdəki bölgünü xatırladır. Lakin, bu iki bölgünü eyniləşdirmək doğru deyildir, çünki formal məntiqdə bölgü subyetin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətinə əsaslanır, onların çoxluğuna istinad edir. F.Engelsin təsnifatında isə hökmlərin fərdi, xüsusi və ən ümumiyyə bölgüsünün əsasını cism və hadisələrin kəmiyyəti deyil, onların məzmunu təşkil edir.

Bundan başqa, F.Engelsin bölgüsü insan biliklərinin tarixi inkişafını və mükəmməlləşməsini ifadə edir, bu və ya digər hadisənin dərk edilməsində idrakın inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu bölgülər biri digərini istisna edir, aradan qaldırır. Bunların hər birinin təfəkkür prosesində müəyyən rol və əhəmiyyəti vardır.

F.Engels insan biliklərinin sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyyə getməsini, bu

biliklərin onlara uyğun gələn hökmlər vasitəsilə möhkəmləndirilməsini göstərməklə, hökmlərin aşağıdakı təsnifatını vermişdir:

1. fərdi hökm (təklilik mühakiməsi), məsələn, sürtünmə istiliyin mənbəyidir;

2. xüsusi hökm (xüsusilik mühakiməsi), məsələn, hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyə çevrilir;

3. ən ümumi hökm (ümumilik mühakiməsi), məsələn, hərəkətin hər bir forması başqa hərəkət formasına çevrilməyə qadirdir.

Hökmlərin təsnifatında ayırıcı və istinadedici hökmlər də xüsusi yer tutur və bunların fikir prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, onunla izah olunur ki, hökmlərin kəmiyyət xarakteristikası suyektin həcmi qaydaya salır, predikatın həcmi isə qeyri-müəyyən qalır.

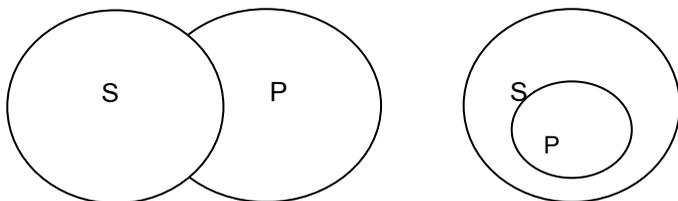
Ayırıcı hökmlər bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır və belə bir faktı əks etdirir ki, predikatda

əks olunan əlamət həmin cismə aiddir və yaxud aid deyil.

Əlamətin, xassənin müəyyən cismə aidiyyətini əks etdirən hökmlərə ayırıcı hökmlər deyilir. «Azərbaycanın bəzi şəhərləri sənaye şəhərləridir», «bəzi qanunlar təfəkkür qanunlarıdır» və s. kimi hökmlər ayırıcı xüsusi hökmlərdir. Ayırıcı xüsusi hökmlərin formulu belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir.

Xüsusi ayırıcı hökmləri müəyyən xüsusi hökmlərlə qarışdırmaq olmaz. Müəyyən xüsusi hökmlərdə ancaq subyektin həcmi, xüsusi ayırıcı hökmlərdə isə subyekt və predikatın həcmi dəqiqləşdirilir. «Ancaq bəzi şahidlər ifadə verdilər» hökmündə predikatın subyektə münasibəti qeyri-müəyyən qalır, ona görə ki, ifadəni ancaq şahidlər yox, mühakimə olunan, zərər çəkən şəxslər də verir. Xüsusi ayırıcı hökmlərdə isə subyektin predikata, predikatın isə subyektə münasibəti müəyyən olunur. Bu

hökmləri dairələrlə əyani şəkildə belə göstərmək olar:

Ayırıcı hökmlər ümumi də olur. Ayırıcı ümumi hökmlərdə subyekt və predikatın həcmi tamamilə bir-birinə uyğun gəlir: ancaq bütün insanlar mücərrəd tefəkkürə sahibdir və s.

Hökmlərin növlərindən biri də istinadedici hökmlərdir.

İstinadedici hökmlərdə əlamətin, xassənin cismlər zümrəsinin bəzi hissəsi istisna olmaqla, bütün cismlərə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı beyində əks olunur. Məsələn, «Qurban istisna olmaqla, bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır», «Abdullanı nəzərə almasaq, bu

günki müzakirədə kafedramızın bütün üzvləri öz fikirlərini bildirdilər» və s.

Ayrırcı və istinadedici hökmlər mahiyyətçə iki hökmdən ibarətdir. «Ancaq məhkəmənin bəzi hökmləri ittiamedicidir» hökmü iki fikri özündə birləşdirir: «Məhkəmənin bəzi hökmləri ittiamedici deyildir» və yaxud «Bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır, lakin Qurban səmimi adam deyil».

Ayrırcı və istinadedici hökmlərin əhəmiyyəti ondadır ki, bunlarda əks olunan fikirlərdə çoxmənalılığa, dolaşıqlığa yol verilmir. Buna görə də bir çox elmi müddəalar, dövlət qanunları, Cinayət məcəllələri, Cinayət-Prosessual və digər məcəllələr ayrırcı və yaxud istinadedici hökmlər formasında ifadə olunur.

Sual 3. Modal hökmlər, onların növləri

Modal hökmlərdə (lat. modus – növ, üsul, ölçü, qrammatikada fel forması deməkdir) əlamətin, xassənin müəyyən fikir cisminə aid olmasının mühümlüyü beynimizdə əks olunur. Başqa cür desək, hökmlərdə əks olunan cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətin xarakteri müəyyən olunur. Bu əlaqə və münasibətlərin ehtimali, gerçək və zəruri xarakter daşımından asılı olaraq, modal hökmlər üç növə ayrılır:

1. ehtimal (problematik) hökmləri;
2. gerçəklik (assertorik) hökmləri;
3. zərurət (apodiktik) hökmləri.

Hələ XIII əsrin ortalarında U.Şervud modal məntiqin bir sıra problemləri ilə məşğul olaraq, modal hökmləri altı növə (həqiqi, yalan, ehtimal, qeyri-ehtimal, təsadüfi, zəruri) ayırırdı.

Klassik məntiqdə hökmlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi üç yerə bölünür. Müasir dövrdə də həmin bölgüdən elmin bir çox sahələrində istifadə olunur.

Təfəkkürün məntiqi forması olan hökmün əsas informativ funksiyası cism və hadisələr, onların əlamətləri, tərəfləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin təfəkkürümüzdə iqrar və inkar formasında inikasıdır. Hökmlərdə əks olunan əlaqə və münasibətlərin xarakteri və tipi haqqında da əlavə informasiya alınır. Bəzən bu informasiya hökmün digər hökmdən asılılığını xarakterizə edir, qismən də hökmdə əks olunan biliyin əsaslandırılma dərəcəsi göstərilir. Az hallarda hökmlərdə hadisələr arasındakı zaman, məkan və yaxud digər asılılıq əks olunur. İnsan müxtəlif hökmlərin vasitəsilə aldığı informasiyadan hökmlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin qiymətləndirilməsində istifadə edir, əlaqə və münasibətləri qaydaya salır. Əlavə

informasiyanın belə cinsi və bu informasiyaya daxil olan hökmlər modal hökmlər adlanır.

Hökmlərin modallığı – cisimlər və onların əlamətləri, xassələri arasındakı obyektiv münasibətləri əks etdirən hökmlərin, yaxud subyekt-predikat arasındakı asılılıq tipinin əsaslandırılmasının xarakteri haqqında hökmdə əks olunan aşkar və ya aşkar olmayan formada əlavə informasiya verməkdir.

Modallığı ümumi formada modal operatorun (m-in) köməkliyi ilə belə ifadə etmək olar: M və yaxud M (P-dir).

Məntiqdə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir kimi qrup məfhumlarının köməyi ilə hökmlərin əlavə xarakteristikasının öyrənilməsinə modal kateqoriyalar deyilir. Ayrı-ayrı modallıqların sistemə tətbiqi məntiq elminin müstəqil sahələrini və ya bölmələrini təşkil edir. Çox vaxt bu sahələri şərti olaraq, normalar məntiqi,

mülhizələr məntiqi, vaxt məntiqi, rəylər məntiqi və s. məfhumlarla adlandırılırlar.

Modallığa görə hökmlərin üç növü vardır. Bunların üzərində qısaca dayanmaq olar.

1. problematik hökmlərdə müəyyən hadisənin ehtimallığı əks olunur, başqa sözlə desək, bu hökmlərdə cisimdə, hadisədə əlamətin olması və ya yoxluğu ehtimal formasında beynimizdə əks olunur.

Ehtimal hökmləri pozitiv və neqativ formada da ola bilər. Bu vaxt ehtimal operatoru (əməliyyatı) müəyyən əlaqələrin təsdiqinə aid olur. Məsələn, ehtimal ki, sabah elmi konfransda çıxış edəcəyəm.

2. gerçəklik hökmlərində müəyyən hadisədə faktın varlığı, yaxud yoxluğu üzə çıxır. Bu hökmlərdə hadisənin reallıqda baş verməsi olduğu kimi təfəkkürümüzdə əks olunur. Belə hökmlər biliklərimizin kəmiyyətə artmasına kömək edir.

Gerçək h kmlerində çox vaxt bu və digər əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olub-olmadıęı qeyd olunur. Bəzən gerçəklik h kmlerinə epistematik hökmlər də deyilir. Yunanca epistema sözü həqiqi, şübhəsiz biliklərin yüksək tipini ifadə edir. Müasir məntiqdə epistematik modallıq dedikdə, hökmlərdə əks olunan biliyin əsaslandırılmasının xarakter v  dərəcəsi nəzərdə tutulur.

 saslandırmaq dərəcəsinə görə hökmlərin bir-biri ilə  arpazlaşmayan iki sinfini (həqiqi və problematik) fərqləndirmək olar.

Həqiqi hökmlərə kifayət qədər  saslandırılmıř hökmlər aiddir. Bu hökmlərin həqiqiliyi praktikada yoxlanılmıřdır.

Problematik hökmlərdə isə fikrin doęruluęunu əsaslandırmaq mümkün deyildir,  unki bu h kml rd ki biliyin həqiqiliyi v  yalanlıęı müəyyən olmadıęına görə, onu ehtimal formasında ifadə edirik. Bu hökmlərin həqiqiliyi

dəqiq müəyyən olunmadığına görə, ona çox vaxt həqiqətəbənzər hökmlər də deyilir.

Məhkəmə prosesində nəzərdən keçirilən cinayət işinin vəziyyəti haqqında problematik hökmlərin köməyi ilə müxtəlif fərziyyələr qurulur.

3. Zərurət hökmlərində cism və hadisələr arasındakı mühüm, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlər əks olunur, başqa cür desək, zərurət hökmlərində cismə, prosesə bütün hallarda aid olan əlamət, xassə inikas olunur. Zərurət hökmlərinin formulu belədir: zəruri ki, S – P-dir.

Məntiq kitablarında hökmlərin deontik modallığına görə bölgüsünə də rast gəlirik. «Deontik» termini yunanca borc, vəzifə məfhumunu ifadə edir. Deontik modallıq, hökmdə əks olunan əmr, sərəncam, göstəriş və bu qəbildən olan tədbirlər haqqında əlavə informasiyanı ifadə edir.

Borc, vəzifə, qadağan etmə, icazə və digər sözlər deontik məfhumları bildirir. Hüquq qaydaları, əxlaq qaydaları, zavod və fabriklərdə təhlükəsizlik qaydaları deontik hökmlərlə ifadə olunur.

Hüquqi mətnlərdə qaydaya görə əmr, sərəncam modallıqlarını göstərmək məqsədilə xüsusi sözlərdən istifadə olunur. Lakin elə normativ aktlar vardır ki, bunlarda müstəqim dil göstəriciləri yoxdur. Belə hallarda kontekstin məzmunlu, məntiqi təhlilini ifadə etmək üçün məcbureddici, qadağanedici, təmsiledici hüquq normalarından istifadə olunur. Bu normaları ifadə etmək məqsədilə «vəzifəsidir», «etiraf edir», «haqqı yoxdur», «hüququ vardır», «qəbul etmək olar», «ixtiyarı var», «haqlıdır» və bu kimi sözlər işlənir.

Modallıq – hökmlərin ən vacib xassələrindən biridir. Modal hökmlərdə müəyyən cism, proses və yaxud hadisə üçün bu və ya digər əlamətin

mühümlük dərəcəsi ifadə olunur. Lakin, modallığa görə hökmlərin fərqi insanın subyektiv arzusu ilə yox, obyektiv gerçəkliyin özü ilə müəyyən olunur. Buna görə də hökmdə «zəruri» sözünün olması hələ həmin hökmün apodiktik xarakter daşdığını ifadə etmir. Apodiktik hökmlər bəşər praktikası ilə sübut olunmaıdır.

Hökmlərdə ifadə olunan ehtimallıq dərəcəsi, ehtimallığın müəyyən olunması və hesablanması əsaslı və realist üsulların düzgün hazırlanmasından asılıdır. Buna görə də hökmlər arasındakı fərq, bizim ona yanaşmağımızla, münasibətimizlə müəyyən olunmur, bu fərq hər şeydən əvvəl, hökmlərin daxili xarakteri, əks etdirdiyi cism və hadisələrin mahiyyəti ilə bağlıdır.

Bu və digər hadisənin, yaxud əşyanın yaranması ehtimalı bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq, obyektiv əlaqə və münasibətləri əks etdirməsindən asılı olaraq son nəticədə iki cür ola

bilər. Birincisi, ehtimal sözünün köməkliyi ilə bəzi təsadüfi hadisələr əks oluna bilər.

Təbiət, cəmiyyət və tefəkkürün qanunlarını, yaxud faktlarını əks etdirən hökmlərin şərtlilik tipindən asılı olaraq, modallığı fiziki, məntiqi və proqramlaşmış növlərə də ayırırlar.

Əgər hökmdə ifadə olunan modallıq təbii biliklərdə müəyyən olunmuş qanunlar və yaxud faktlarla şərtlənərsə, buna fiziki modallıq deyilir. Məntiqi modallığın əsasını maddi obyektlərin ideal obrazları və məntiqi qanunlar təşkil edir. Əgər hökmün modallığı insan tərəfindən yaradılmış qaydalara, sərəncamlara, proqramlara əsaslanarsa, buna proqramlaşmış modallıq deyilir.

Fiziki modallıq proqramlaşmış modallıqdan fərqli olaraq, insanın arzusu, iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz. İdrak prosesində modal hökmlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu hökmlərin bəziləri idrakın ilkin mərhələsində

fəaliyyət göstərir və çox vaxt ehtimal hökmlərinin köməkliyi ilə təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf edilir. İdrak prosesində və praktikada modallığın bir sıra növlərindən istifadə edilir ki, bunlardan aletik, epistemik və deontik hökmləri göstərmək olar.

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq (nəzəriyyə və praktika) Bakı, 2005.
7. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.

MÖVZU № 4 «ƏQLİ NƏTİCƏ»

Mühazirənin planı:

1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası.
2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə.
3. Bilavasitə əqli nəticə.

Sual 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası.

Təfəkkür formalarının birinin digərinə keçid pillələrindən biri də əqli nəticədir. Bu forma anlayış və hökmə nisbətən daha mürəkkəb struktura malikdir, çünki əqli nəticə bir sıra hökmlərin sintetik əlaqəsini əks etdirir, digər təfəkkür formalarına müncər olunmur, onların (əqli nəticənin müxtəlif növlərinin) müəyyən əlaqəsini nəzərdə tutur, təfəkkürdə özünün spesifik funksiyaları ilə yanaşı, keyfiyyətə xüsusi formanı təşkil edir. Bu formaların məntiqi təhlili bir sıra əsas sualların izahı ilə bağlıdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

- əqli nəticənin strukturu və rolu;

- onların əsas növləri;
- onların mahiyyəti və idrak prosesində əhəmiyyəti;
- onların qarşılıqlı əlaqələri və üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar.

Əqli nəticənin müxtəlif növlərinin hərtərəfli təhlili, onun əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, əqli nəticələrdə (və onlara əsasən sübutlarda) nitqin vadaredici «sirləri» gizlənmişdir ki, bunlar da hələ qədimlərdə insanları heyretə salmış və bunların dərk olunması məqsədilə məntiq bir elm kimi insanları maraqlandırmış və formalaşmağa başlamışdır. Kainatda və sosial gerçəklikdə baş verən hadisə və prosesləri anlamaq və ümumiləşdirmələr aparmaqda əqli nəticənin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Ona görə də indiki dövrdə hər şeyə məntiqin gücü ilə yanaşırıq. «Bu prosesin məntiqi yekunu belədir» ifadəsini tez-tez işlədirik. Çox zaman məntiqi yekun biliyi haqqında elm də adlandırırlar. Bu da həqiqi

biliklərə nail olmağın mühüm amillərindən biridir. Əqli nəticə nəzəriyyəsi məntiq elminin daha çox mükəmməl və dərinlən işlənmiş hissəsidir. Bir çox filosoflar haqlı olaraq iqrar edirlər ki, Aristotel sillogizm (əqli nəticə) nəzəriyyəsini elə dərinlən və hərtərəfli işləmişdir ki, artıq ona heç bir şey əlavə etmək mümkün deyildir. Əqli nəticə çox praktik nəzəriyyədir, idrak və ünsiyyət prosesində insanın əlində qüdrətli silahdır.

Bizə məlum olan prinsipləri əldə rəhbər tutaraq, əqli nəticələrə də iki münasibətdən yanaşmaq olar:

1. gerçəkliyi əks etdirməyin forması;
2. dildə bu və digər dərəcədə ifadə olunan tefəkkür forması.

Əqli nəticənin formalarının müxtəlifliyini nəzərdə tutaraq, onların ciddi şərhə məqsədilə tipologiyasını vermək və hər birini ayrılıqda təhlil etmək vacib məsələdir. Əqli nəticələrin mənşəyini və mahiyyətini izah etmək üçün ilk

növbədə insanların həyat fəaliyyəti prosesində malik olduqları və istifadə etdikləri biliklərin iki cinsini (növünü):

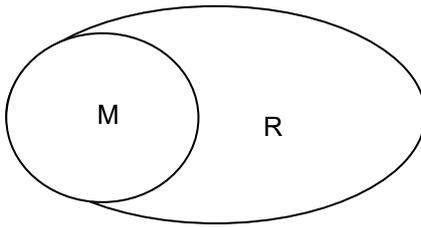
1. bilavasitə və 2. bilavasitə (vasitəli) kimi müqayisə etmək olar.

Bilavasitə bilik – birbaşa hiss orqanlarının köməkliyi ilə (görmə, eşitmə, iyilmə və s.) alınan biliklərdir. Məsələn, hökmlərlə ifadə olunan aşağıdakı bilikləri buna nümunə gətirmək olar: qızılgül ətirlidir; ot gömngöydür, qənd ağdır; bülbül oxuyur, şam meşəsi qətran iyi verir və i.a. Belə biliklər insanın nail olduğu biliklərin çox hissəsini təşkil edir və vasitəli biliklərin əsasını təşkil edir. Biliklərin böyük bir qismi isə mühakimə yolu ilə mücərrəd təfəkkür məhələsində qazanılır. Bunlar əvvəlki biliklərdən məntiqi üsulla çıxarılır ki, buna da vasitəli, yaxud yekun biliyi deyilir. Həyatda biz hər şey haqqında birbaşa mühakimə yürüdə bilmirik. Məsələn, heç kim və heç vaxt Moskva rayonu və onun ətrafında dənizin coşmasını

müşahidə etməyibdir. Lakin, bu barədə digər biliklərdən çıxarılan bilik vardır. İş ondadır ki, Moskva ətrafında ağ daşlardan ibarət böyük mədən yatağı aşkara çıxarılmışdır. Bu mədən saysız-hesabsız xırda dəniz orqanizmlərinin skeletindən yaranmışdır. Bu fakta istinad edilərək, nəticə çıxarılır ki, 250-300 mln. il bundan əvvəl Moskva əyalətinin yerləşdiyi rus düzənliyində dəniz körfəzi var idi. Birbaşa yox, bilavasitə digərlərindən alınan buna oxşar biliklər vasitəli, yaxud yekun biliyi adlanır. Bu cür biliklərin alınmasının məntiqi forması əqli nəticədir. «Əqli əticə» anlayışı altında məlum biliklərin vasitəsilə yeni biliyin çıxarılmasının təfəkkür forması nəzərdə tutulur.

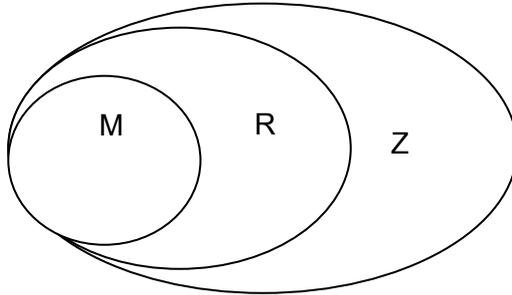
İnsan təfəkküründə anlayış və hökm kimi bu cür formaların varlığı obyektiv gerçəkliyin özü ilə şərtlənir, ondan irəli gəlir. Əgər anlayışların əsasda gerçəkliyin predmetli xarakter daşması, hökmün əsasında fikir predmetlərinin əlaqəsi

(münasibəti) durursa, əqli nəticənin obyektiv əsasını isə predmetlərin daha mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri təşkil edir. Əgər bir predmetlər sinfi (M) bütövlükdə digərinə (R) daxil olursa, onun həcmi tükəndirmirsə, onda bu onu ifadə edir ki, burada zəruri əlaqə vardır: daha geniş predmetlər sinfi (M) öz hissəsi kimi ona müncər olunmayan az həcmli predmetləri (R) özünə daxil edir. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

Məsələn, «Bütün musiqişünaslar – həssas adamlardır». Bu onu bildirir ki, «Bəzi həssas adamlar musiqişünasdır». Fikir predmetlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin daha mürəkkəb halını

nəzərdən keçirək: əgər bir predmetlər sinfi (M) digərinə (R) daxildirsə, bu isə öz növbəsində üçüncüyə (Z) daxildirsə, buradan nəticə çıxır ki, birinci (m) üçüncüyə (Z) daxildirsə daxildir. Məsələn, «bütün musiqişünaslar həssas adamlardır», «Kəmalə musiqişünasdır». Deməli, «Kəmalə həssas adamdır». Bu əqli nəticəni sxemlərlə göstərək:

Əqli nəticə elə fikir prosesidir ki, bir-birilə əlaqəli olan həqiqi hökmlərdən obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında yeni fikir çıxarılır, bu isə nəticə biliyidir, yeni biliyi özündə birləşdirir.

Təfəkkürün digər formaları kimi, əqli nəticə də dialektik səciyyə daşıyır. Bu onunla müəyyən olunur ki, anlayışlar və hökmlər əqli nəticənin tərkibini təşkil edir, bu formaların özü də dialektik xarakter daşıyır. Hökmlərdə anlayışlar arasındakı, əqli nəticədə isə hökmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə əksliklərin vəhdətini ifadə edir. Əqli nəticədə təkcənin, xüsusinin, ümuminin, oxşarlıq və fərqi, konkret və abstraktın və bu kimi əksliklərin vəhdəti əks olunur. Fərdi, xüsusi və ümuminin dialektikasını nəzərdən keçirək. Bu anlayışlar mahiyyətə əkslik təşkil etsə də, hər bir əqli nəticədə dialektik vəhdət təşkil edir, bu isə gerçək hadisələrin obyektiv dialektikasının fikirdə subyektiv inikasıdır. Məsələn, «çobanyastığı otdur» - «Ot bitkidir». Deməli, «Çobanyastığı bitkidir». Bu əqli nəticənin tərkibində «çobanyastığı», «ot», «bitki» anlayışları vardır, bunlar bir-birilə əlaqədardır. «Çobanyastığı» təkcəni, «ot» xüsusini, «bitki» isə ən ümumini

bildirir. Bu anlayışlar bir-birilə vəhdət təşkil etsə də, əqli nəticənin müxtəlif qütblərini əks etdirən əksliklərdir. Bu nümunə fərdidən xüsusiyyə, oradan da ən ümumiyyə gedən idrak prosesinin dialektikasını aşkara çıxarır. Əqli nəticədəki birinci müqəddimə («Çobanyastığı otdur») onu göstərir ki, fərdi xüsusiyyə daxildir, ikinci müqəddimə («ot bitkidir»), xüsusi ən ümumiyyə daxildir. Nəticədə isə təfəkkür prosesi fərdidən xüsusunin vasitəsilə ən ümumi ilə əlaqələndirilir, onunla dialektcəsinə eyniləşdirilir. Lakin bu dialektik əlaqə prosesi birbaşa deyil, bilavasitə, yəni xüsusunin vasitəsilə həyata keçirilir.

Əqli nəticənin obyektiv şəraiti bu cürdür, gətirilən nümunə ideal formada, fikrin strukturları formasında onun gerçəkliyin özü ilə struktur modelidir. Bu formaların anlayış, hökm kimi obyektiv zəruriliyi bəşəriyyətin bütün praktikasını ilə bağlılığındadır. İnsanların bir qism tələbatlarının təmin olunması və bunun əsasında digərlərinin

meydana gəlməsi ictimai istehsalın tərəqqisini tələb edir, bu isə biliklərin inkişafı olmadan ağlasığmaz bir işdir. Bu tərəqqinin həyata keçirilməsində zəruri əlaqələndirici halqa kimi məlum biliklərdən yeni biliyə keçid forması kimi əqli nəticə mühüm rol oynayır. Geniş yayılmış təfəkkür forması olan əqli nəticədən elmi-nəzəri və gündəlik təfəkkürdə çox istifadə olunur. Bu isə idrakda və insanların ünsiyyət praktikasında əqli nəticənin rolunu və əhəmiyyətini aşkara çıxarır. Əqli nəticə nəinki biliklərimizi mürəkkəb fikir quruluşları ilə əlaqələndirir, bununla yanaşı, bu bilikləri zənginləşdirir, dəqiqləşdirir və gücləndirir.

Anlayış və hökmlərlə birlikdə əqli nəticə də hissi idrakın məhdudluğunu aradan qaldırır. Hər hansı predmetin, yaxud hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və şərtlərinin, onun mahiyyət və mövcudluq formalarının, inkişaf qanunauyğunluqlarının dərkində hiss orqanlarının gücü çatmadığı yerdə bu təfəkkür formalarının

rolu əvəzsizdir. Əqli nəticədən anlayış və hökmlərin yaranmasında da istifadə olunur, biliklərin yekunu kimi əqli nəticə çox vaxt idrakın gələcəkdə daha da inkişaf vasitəsinə çevrilir. Əqli nəticədən keçmiş dərk etmək üsulu kimi də istifadə olunur, çünki keçmiş hadisələri bilavasitə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, əqli nəticənin köməkliyi ilə 10-20 milyard il bundan əvvəl kainatda baş vermiş «böyük partlayış»: Kainatın irimiqyaslı strukturlarının təşəkkülü (qalaktikalar və onların toplaşması); Günəş sisteminin meydana gəlməsi və Yerlə yaranması; insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi və onun inkişaf mərhələləri haqqında fundamental biliklər alınmışdır. Tarixçilər ayrı-ayrı fraqmentlərə istinad edərək, keçmiş nəsillərin həyat tərzini müəyyənləşdirir, nəzəriyyəçilər ictimai həyatın saysız-hesabsız təzahür formalarına əsaslanaraq, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən

dərək edir. Əqli nəticə gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr haqqında düzgün mühakimə yürütməkdə insanın əlində qüdrətli silahdır, çünki qabaqcadan baş verəcək hadisələri bilavasitə müşahidə etmək çox çətindir. İctimai həyatda gələcəyi görmək, proqnozlar aparmaq, insan fəaliyyətinin məqsədləri haqqında müəyyən mühakimələr yürütmədən nəticələr çıxarmaq mümkün deyildir. Gündəlik həyatda da biz hər an əqli nəticələrdən istifadə edirik. Məsələn, səhər tezdən pəncərədə, evin üstündə nəmişlik müşahidə etdikdə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, gecə ya yağış yağıb, ya da şəh düşmüşdür. Havanı günəşli gördükdə, belə qənaətə gəlirik ki, indi şam meşəsi qətran iyi verir. Əgər müəyyən meydançada əllərində bayraq, şəkil, plakat olan çoxlu adamların toplaşdığını müşahidə ediriksə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, mitinq gedir və bu kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Hüquqi praktikada da əqli nəticənin mühüm rolu vardır. A.Konan Doyle Şerlok Holms haqqında məşhur qeydlərində xəfiyyə işçisinin klassik surətini vermişdir ki, o, əqli nəticə sənətinə mükəmməl yiyələnmişdir və onun əslində ən çətin və ehtimal olunmayan kriminal tarixini açmışdır. Müasir hüquqi ədəbiyyatda və praktikada əqli nəticənin rolu əvəzsizdir. Məsələn: Bütün təhlükəli cinayətkarlar cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Bu insan cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Deməli, o, təhlükəli cinayətkardır.

Növbəti məsələ. Əgər N. quldurluq törədibse, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

N. vətəndaş M-ə qarşı quldurluq basqını törədib.

Deməli, N. cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

Məntiqi cəhətdən hər bir cinayət işinin ilkin istintaqı zamanı baş vermiş cinayət haqqında mümkün olan bütün ehtimallar saf-çürük edilir, müəyyən nəticələr çıxarılır, yəni cinayət işinin izlərinin yaranması mexanizmi, onun baş verməsinə vadar edən səbəblər və cəmiyyət üçün nə kimi nəticələr verəcəyi haqqında əvvəlcədən müəyyən nəticələr çıxarılır. Adı məhkəmələri nəzərdən keçirək. Məhkəmə cinayəti sübut etmək üçün müəyyən nəticənin alınması məqsədilə faktları təhlil edir və bundan sonra qərar çıxara bilər. Məhkəmənin çıxardığı ittihamedici qərar (nəticə) əqli nəticənin ancaq formalarından biridir.

Əqli nəticə – bütöv fikir törəməsidir. Su müəyyən quruluşa (əşyanın keyfiyyətə müəyyən aqreqat halı – N₂O-ya bərabər) olduğu kimi, əqli nəticənin də sabit quruluşu vardır. Bunu izah etməmişdən qabaq, «əqli nəticə» anlayışına konkret tərif vermək olar: **əqli nəticə elə**

təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə bir və ya bir neçə hökmdən yeni bilik (yekun hökmü) alınır. Hər bir əqli nəticənin öz strukturu vardır. Bu struktur təfəkkürün formalarının təbiəti, onun idrakda və ünsiyyətdə rolu ilə şərtlənir. Hər bir əqli nəticə iki elementdən:

1. müqəddimələrdən (bir, yaxud bir neçə);
2. nəticədən ibarətdir.

Bununla yanaşı, müqəddimələrlə nəticə arasında müəyyən əlaqə vardır.

Müqəddimələr – məlum olan çıxış hökmləridir, bilikləridir ki, bunlar əqli nəticənin əsası hesab olunur.

Nəticə (yaxud yekun) – müqəddimələrdən alınan törəmə, bununla belə yeni bilikdir, yeni hökmdür.

Müqəddimələr və əqli nəticə arasındakı əlaqə zəruri əlaqələrdir, çünki hökmlərdən digərinə keçid prosesini qaydaya salır. Buna çox vaxt məntiqi nəticə əlaqəsi də deyilir. Bu hər cür

əqli nəticənin əsas qanunu hesab edilir, çünki bu qanun əqli nəticənin özünün dərin və gizli «sirlərini», başqa sözlə desək, yekun biliyinin zəruriliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artıq əqli nəticənin anlayış və hökmlərin yaranmasındakı rolu barədə azca da olsa məlumatımız var. Bəs anlayış və hökmün əqli nəticədə rolunu necə müəyyənləşdirmək olar? Məlumdur ki, əqli nəticənin strukturunu təşkil edən anlayışlar və hökmlərdir, bunlarsız əqli nəticə yoxdur. Ona görə də bunların məntiqi funksiyasını müəyyən etmək vacib şərtidir. Başa düşmək çətin deyildir ki, hökmlər ya müqəddimələrin, ya da nəticənin funksiyalarını yerinə yetirir. Anlayışlar isə əqli nəticənin terminlərinin funksiyalarını yerinə yetirir. Əgər biz idrak prosesini biliyin bir pilləsindən digərinə, daha yüksəkə keçid prosesi kimi dialektcəsinə nəzərdən keçirsək, onda hökmlərin müqəddimələrə və nəticəyə bölgüsünün

nisbilyini izah etmək o qədər də çətin iş deyildir. Eyni hökm bir idraki aktın nəticəsi (yekunu), digərinin isə çıxış müqəddimələri ola bilər. Bu prosesi tikinti binasına bənzətmək olar.

Anlayışlarla aparılan iş də əqli nəticənin terminləri də buna analoqdur (oxşardır), yəni eyni anlayış müqəddimələrin və yaxud nəticənin ya subyekti, ya predikatı, yaxud da onlar arasında əlaqələndirici halqa rolunu yerinə yetirir. İdrakın sonsuz prosesi bu cür həyata keçirilir.

Hökmdə olduğu kimi, əqli nəticədə də yekun biliyi ola bilər ki, ya həqiqi, ya da yalan olsun. Lakin burada alınan nəticə onun gerçəklikdəki predmet və hadisələrə münasibəti ilə deyil, hər şeydən əvvəl, müqəddimələr və onların əlaqələri ilə müəyyən olunur. Alınan nəticənin həqiqiliyi iki zəruri şərtdən asılır:

1. müqəddimələr məzmunca həqiqi olmalıdır;
2. əqli nəticə formaca (quruluşca) doğru olmalıdır.

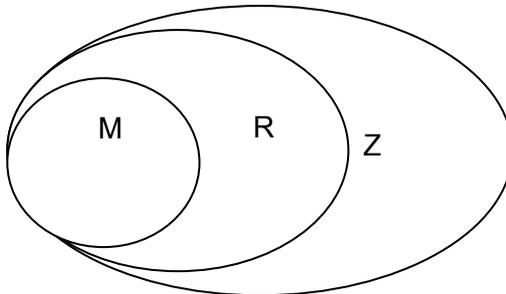
F.Engelsin «Anti-Dürinq» əsərində deyildi ki, əgər bizim ilkin müqəddimələrimiz həqiqidirsə və onlara təfəkkür qanunları düzgün tətbiq edilirsə, onda alınan nəticələr də doğru olacaqdır. Bu fikrə biz Hegelin «Məntiq» əsərində də rast gəlirik. Əqli nəticənin həqiqiliyinə aid bir nümunə gətirək.

Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir.

M.Abdullayev rəssamdır.

Deməli, M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir.

Burada hər iki müqəddimə doğrudur, əqli nəticə düzgün qurulduğundan həqiqi nəticə alınır. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

burada M – M.Abdullayevi, R – rəssamı, Z – təbiəti həssaslıqla dərk edən adamları bildirir.

Nəticə o vaxt yanlış alınır ki:

1. müqəddimələrdən biri yalan olsun;
2. əqli nəticənin quruluşu düzgün olmasın.

Məsələn,

Bütün şahidlər doğru ifadə verir.

Fərid şahiddir.

Deməli, Fərid doğru ifadə verir. Alınan nəticə yalandır, belə nəticə çıxartmaq olmaz, çünki müqəddimələrdən biri doğru deyildir.

Bəzən yanlış müqəddimələrdən, quruluşca yanlış əqli nəticədən təsadüfən həqiqi nəticə çıxartmaq mümkündür. Məsələn,

Rezin elektrik keçirir.

Dəmir rezin deyil.

Deməli, dəmir elektrik keçirəndir. Buna görə də müqəddimələrlə nəticə arasındakı əlaqə təsadüfi yox, zəruri, eyni mənalı və əsaslandırılmış olmalıdır, hökmlər biri digərini

izləməlidir, biri digərindən çıxarılmalıdır. Əgər müqəddimələrin əlaqəsi nəticəyə münasibətdə təsadüfidirsə, yaxud çoxmənalıdırsa, evin dəyişdirilməsində olduğu kimi, «çoxlu variantlar» ola bilər, onda belə nəticə çıxartmaq qeyri-mümkündür. Məntiqdə bu cür labüd səhv «non seguitir» («nəticə çıxmır») adlanır.

Buradaca bir kiçik məsələyə münasibət bildirmək olar. Təfəkkürün bütün formaları dillə ifadə olunur, dildə həyata keçirilir. Əgər anlayışlar söz və söz birləşmələri ilə, hökmlər ayrıca cümlə, cümlə birləşmələri ilə ifadə olunursa, əqli nəticə bir neçə cümlənin (iki və daha çox) əlaqəsidir. Lakin unutmaq olmaz ki, hər cür iki və daha çox cümlənin birləşməsi hökmən əqli nəticəni ifadə etmir. Əgər mürəkkəb cümlələrdə informasiya verilmirsə, məna, müəyyən ideya yoxdursa, o, əqli nəticə deyil. Əqli nəticədə alınan yekun biliyi, məntiqi əlaqə «deməli», «beləliklə», «belə ki», «ona görə ki» və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu və

digər dil vasitələrinin tətbiqi özbaşına, sərbəst yox, müqəddimələrin və nəticənin düzülüşünün qaydaları ilə müəyyən olunur. Əqli nəticədə bir qayda olaraq, əvvəlcə müqəddimələr gəlir, sonra nəticə çıxarılır. Bu qayda məcburi deyil, çünki canlı nitqin özündə məntiq dərslərlərindən fərqli olaraq, bu qayda nisbidir, nəticə əvvəldə də, ortada da gələ bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı məntiqi və dil quruluşunu nəzərdən keçirək:

1. bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

M.Abdullayev rəssamdır.

2. M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır və bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

3. Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir, deməli, M.Abdullayev də təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır. Burada

nəticə kiçik müqəddimənin (ortada) yerində verilmişdir.

Sual 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə.

Anlayış və hökmlərlə müqayisədə keyfiyyətə daha mürəkkəb təfəkkür forması olan əqli nəticə öz təzahür formalarına görə daha zəngindir. Bunun özündə də müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Bir çox məntiqçilər əqli nəticələri strukturuna görə iki böyük qrupa bölürlər:

1. bilavasitə;
2. bilvasitə.

Bilavasitə əqli nəticədə bir hökmdən istifadə olunur, hökmün kəmiyyəti, yaxud keyfiyyəti dəyişilir. Bilavasitə əqli nəticədə isə iki və daha çox hökmdən istifadə olunur, nəticə çıxarılır.

Təfəkkür praktikasının müşahidəsi nəticəsində əqli nəticənin cürbəcür növlərinin və

növ müxtəlifliyinin böyük çoxluğuna təsadüf edirik və bunlar bir-birindən müqəddimələrin sayına (kəmiyyətinə) görə fərqlənir. Hökmlərin növlərinə görə sadə, yaxud mürəkkəb, ehtimallıq dərəcəsinə görə həqiqi, yaxud ehtimali və s. əqli nəticələr vardır. Həqiqi (zəruri) əqli nəticələrdə yekun biliyi müqəddimələrin özündən çıxarılır və burada tətbiq edilən məntiqi qaydalar qanun qüvvəsinə malikdir. Ehtimali (həqiqətəbənzər) əqli nəticələrdə alınan yekun biliyi bu cür məntiqi təfəkkür qaydalarına əsaslanmadığından çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır.

Məntiqi nəticənin alınmasına, başqa sözlə desək, müqəddimələrdə və nəticədə müxtəlif ümumilik dərəcəsinə bənzər biliklər arasındakı əlaqələrin xarakterinə görə əqli nəticəni bir-birindən fərqləndirirlər. Əgər biz ağılla təfəkkürün bu formalarının mahiyyətindən çıxış etsək, ümumiyyətlə, hər cür əqli nəticə onun formalarından asılı olmayaraq, özündə bəzi

biliklərin digərindən məntiqi nəticə kimi çıxarılmasını ifadə edir və bu nəticənin xarakterindən, əqli nəticədə fikrin gedişinin istiqamətindən asılı olaraq onun üç fundamental növünü bir-birindən fərqləndirmək olar. Bunlar deduksiya, induksiya və traduksiyadır.

Deduksiya (lat. deductio – izah etmək, nəticə çıxarmaq) elə əqli nəticədir ki, burada təfəkkür prosesi daha ümumi biliklərdən az ümumi biliklərə (ümunidən təkçəyə, xüsusiyyə) doğru gedir. Məsələn,

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmli vəkildir.

Deməli, Rüstəli hüquqşünasdır.

İnduksiya (lat. inductio – yönəltmə, qurma, düzəltmə) elə əqli nəticədir ki, burada fikrin gedişi az ümunidən (təkcələrdən) çox ümuniyə doğru gedir. İnsanlar Günəş sistemində daxil olan planetlərin hər birinin Qərbdən Şərçə hərəkətini müşahidə etdikdən sonra belə bir ümuniləşdirmə

aparır: «Bütün planetlər Qərbdən Şərqə hərəkət edir».

Traduksiya (lat. *trabuctio* – köçürmə, yerdəyişmə) elə əqli nəticədir ki, burada idrakın gedişi təkcədən təkcəyə, xüsusidən xüsusiyyətdən xüsusiyyətə gedir, müqəddimələr və nəticə eyni ümumilik dərəcəsinə malikdir. Məsələn, «Yerdə atmosfer vardır, gecə və gündüz bir-birini əvəz edir, fəsillər dəyişir və Yerdə şüurlu həyat vardır. Marsda da buna oxşar əlamətlər mövcuddur və buradan da nəticə çıxarılır ki, Marsda da həyat vardır». Lakin, bu nəticə hələlik praktikada sübut olunmamışdır.

Deduktiv əqli nəticə. Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında və insanın baş vermiş hadisələr haqqında həqiqi biliklərə yiyələnməsində deduksiyanın mühüm rolu vardır. Bunsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz. Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən olan deduksiya düzgün təfəkkürün ümumbəşəri

formalarındandır. Hər hansı bir ümumi müddəanın, hökmün, fikrin əsaslandırılmasında insan deduksiyadan, onun qaydalarından geniş istifadə edir. Deduksiyada müəyyən hökmlərdən istifadə etməklə, gerçəklikdəki predmet və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik. Fikrin bu cür ardıcılığı yekun (nəticə) biliyi adlanır. Yekun biliyin hər bir komponenti ya aksiom, ya hipotez, yaxud da əvvəlcədən sübut olunmuş fikir olur.

Deduksiya elə bir əqli nəticədir ki, tətbiq etdiyimiz predmet və hadisələr haqqındakı biliklərə əsaslanmaqla, digər predmet və predmetlər qrupu haqqında da yeni-yeni biliklərə yiyələnirik. Deduksiyada götürülən ümumi müddəalara bir sıra məntiqi qaydaları tətbiq etməklə, zəruri nəticələr çıxarılır. Məsələn, «Bütün musiqçilərin incə duyma qabiliyyəti vardır», «Kəmalə musiqiçi həkimdir». Deməli, «Kəmalənin incə duyma qabiliyyəti vardır». Burada fikir ümumidən təkçəyə, konkretə doğru

gedir. Buna görə də deduksiyada obyektiv gerçəklikdəki təkcə, xüsusi və ən ümumi olan predmet və hadisələrin əlaqəsi, münasibəti əks olunur. Deduksiya reallığı anlamağın səmərəli tədqiqat metodudur. Bu baxımdan təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşmaq, onları dərinləndirib dərk etmək məqsədilə deduksiyanın xüsusi qaydalarından istifadə olunur. Deduksiyada alınan məntiqi nəticə və tətbiq olunan qaydalar obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasında daha çox yayılmış əlaqə və münasibətlərin təfəkkürdə inikasıdır. Bu əlaqə və münasibətlər predmetin, növün, ayrıcanın, başqa sözlə desək, fərdinin, xüsusinin və ən ümuminin beynimizdə əksidir. Bu əlaqə və münasibətlərin mahiyyəti ondadır ki, müəyyən cinsə aid olan növlər və bu növə daxil olan ayrıcılar da bir başqa növün vasitəsilə o cinsə daxildir. «İnsan canlıdır», «Türklər insandır», «Selcan türk qızıdır», «Selcan canlıdır». Burada «canlı»

anlayışı cinsi, «türk» növü, «Selcan» növü fərqi ifadə edir, fərdi xüsusiyyətlərə, xüsusi isə ən ümumiyyətlərə daxildir. İnsan obyektiv gerçəklikdəki növ, cins və tək-cə arasındakı əlaqələri praktiki fəaliyyətində milyard dəfələrlə müşahidə edərək, ona uyğun məntiqi fiqurlar yaratmışdır, sonralar bu fiqurlar deduktiv əqli nəticənin qaydaları formasını almışdır.

Deduksiya mühakimələrimizin düzgün qurulmasını, doğruluğunu yoxlamağın bütün hallarında vacib bir idrak metodu kimi meydana çıxır. Deduksiyanın mahiyyəti onunla müəyyən olunur ki, onun vasitəsilə predmet, hadisə və eyni cinsdən olan predmetlər qrupu haqqında dolğun bilik alınır. Bu biliklərin dəqiqləşdirilməsində əvvəla, predmetlərin daxil olduğu yaxın cinsi tapmaq lazımdır, ikincisi, həmin predmetlər sinfinə daxil olan və ona uyğun gələn qanunu o sinfə daxil olan bütün predmetlərə aid etmək lazımdır. Deduktiv metodun riyaziyyatda,

həndəsədə mühüm əhəmiyyəti vardır. Aydınır ki, sübut olunmuş bütün müddəalar, başqa sözlə desək, formullar, teoremlər deduksiyanın köməkliyi ilə müəyyən sistem daxilində sübut olunmamış aksiomlardan, müddəalardan məntiqi yolla çıxarılır.

İki və daha çox müqəddimələrdən əmələ gələn bilavasitə əqli nəticənin özünün müxtəlif növləri vardır. Buraya sadə və mürəkkəb hökmlərdən əmələ gələn əqli nəticələri aid etmək olar. Deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış tipik növlərindən biri sadə hökmlərdən əmələ gələn sadə-qəti sillogizmdir.

Sual 3. Bilavasitə əqli nəticə

Yeni biliyi özündə ehtiva edən hökm çox vaxt bəzi hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaranır. Dəyişdirilən hökm müqəddimə, yeni hökm isə nəticə kimi nəzərdən keçirilir. Əgər bir hökmdən istifadə edilirsə, nəticə çıxarılsa, bilavasitə

(vasitəsiz) əqli nəticə adlanır. Bilavasitə əqli nəticədə əslində hökmün kəmiyyəti dəyişdirilir. Bilavasitə əqli nəticənin əsas formaları aşağıdakılardır:

1. dəyişmə;
2. çevrilmə;
3. qarşılaşdırma.

1. Hökmün predikatının həcmi, onun subyektə olan münasibətini dəqiqləşdirmək məqsədilə dəyişmədən istifadə olunur. Təfəkkür prosesində hökmləri dəyişdikdə, çıxış hökmünün subyekt predikatın, predikat isə subyektin yerinə keçirilir. Subyekt və predikat terminlərinin yerini dəyişdikdə, yeni hökmün predmeti subyektə əks olunan cism, hadisə yox, müqəddimənin predikatında söylənilən fikir, mülahizə olur.

Hökmlərin dəyişdirilməsi elə təfəkkür prosesidir ki, nəticədə çıxış hökmünün subyekt predikat, predikat isə nəticənin subyekt olur.

Subyekt və predikatın yerini hər dəqiqə, istənilən vaxt dəyişmək mümkün deyildir. Bu baxımdan dəyişilmə hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qaydalarına tabedir. Hökmü araşdırarkən gördük ki, ümumi hökmlərdə subyekt ehtiva olunur, xüsusi hökmlərdə ehtiva olunmur, inkari hökmlərdə predikat ehtiva olunur, iqrari hökmlərdə isə ehtiva olunmur. Hökmlərdə S və R-in ehtivalılığına uyğun olaraq iki cür dəyişməni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

1. Sadə (və yaxud saf, təmiz) dəyişmədir. Sadə dəyişmədə hökmün kəmiyyətinə toxunulmur. Hökmlər o vaxt sadə yolla dəyişir ki, subyekt və predikatın həcmi bərabər olur, başqa sözlə desək, hər iki termin ya ehtiva olunur, ya da ehtiva olunmur. Əgər çıxış hökmünün predikatı ehtiva olunmazsa, onda nəticə də ehtiva olunmayacaqdır. Bu vaxt hökmün predikatının həcmi məhdudlaşdırılır (azaldılır). Buna isə məhdudlaşdırmaqla dəyişmə deyilir.

Predikatın həcmi subyektin həcmindən geniş götürüldükdə, həmişə məhdudlaşdırılmaya yol verilir.

Xüsusi iqrari (Y) və ümumi inkari (E) hökmlər sadə yolla dəyişilir. «Bəzi azərbaycanlılar (S) alimdir» (R), «Bəzi alimlər (R) azərbaycanlıdır» (S).

Y hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

«Bəzən S-lər R-dir».

«Bəzən R-lər S-dir».

E hökmü də sadə yolla dəyişilir. Məsələn, «heç bir təbiət qanunu (S) hüquqi qanun deyil» (R), «heç bir hüquqi qanun (R) təbiət qanunu deyil (S), «heç bir metal (S) üzvi birləşmələrə daxil deyil» (R), «heç bir üzvi birləşmə (R) metal deyil» (S).

Ümumi inkari hökmün sxemi:

Heç bir S-R deyil.

Heç bir R-S deyil.

Ümumi iqrari hökmlərdə (A) subyekt ehtiva olunur, predikat isə ehtiva olunmur, buna görə də A hökmü Y hökmünə çevrilir, yəni predikatın həcmi azaldılır, məhdudlaşdırmaya yol verilir. Məsələn, «bütün insanlar (S) canlıdır (R)», «Deməli, bəzi canlılar (R) insandır (S)», «Bütün oğrular (S) cəzalanmalıdır (R)». «Deməli, bəzi cəzalanırlar (R) oğrudur (S)».

A hökmündə predikat ehtiva olunmadığına görə məhdudlaşdırılmaqla dəyişdirilir. A hökmünün dəyişməsində belə bir qaydanı yaddan çıxarmaq olmaz ki, müqəddimələrdə ehtiva olmayan termin nəticədə də ehtiva olunmayacaqdır.

A hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Əgər A hökmündə S və R-in həcmi bərabər olarsa, onda bəzi hallarda A hökmü sadə yolla dəyişilə bilər. Məsələn, «İnsan (S) şüurludur

(R)», «Bütün şüurlular (R) insandır (S)», «Bütün canlılar (S) tənəffüs edəndir (R)», «Bütün tənəffüs edənlər (R) canlıdır (S)».

Ümumi iqrari ayrıcı hökmlər də məhdudlaşdırılmadan dəyişdirilə bilər. Bunun formulu belədir:

Bütün S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi iqrari ayrıcı hökmlərdə isə hökmün predikatı tamamilə subyektin həcminə daxil olur, yəni, predikat ehtiva olunur. Ona görə də xüsusi iqrari ayrıcı hökm ümumi iqrariyə keçir. Məsələn, «Bəzi ictimai təhlükəli işlər, ancaq ictimai təhlükəli işlər təsərrüfat cinayətidir. Deməli, bütün təsərrüfat cinayətləri ictimai təhlükəli işdir».

Bu hökmləri belə dəyişdirmək olar:

Bəzi S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi inkari hökmlər (O) isə dəyişmir.

Bu hökmlərdə predikat ehtiva olunur, lakin yekun hökmünün predikatı qeyri-müəyyən qalır, süni məntiqi quraşdırmaya yol verilir.

O hökmündə predikat qeyri-müəyyən olduğuna görə, onun idraki əhəmiyyəti yoxdur və adətən, mühakimələrdə az işlədilir, digər tərəfdən O hökmü dəyişdikdə, nəticə mənfəyə, mənasızlığa doğru gedir. Bunun heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki burada hökmün keyfiyyəti dəyişilmir. Məsələn, «Bəzi müəllimlər savadlı deyil», «Bəzi adamlar təşkilatçı deyil», «Bəzi sözlər cümlə üzvü deyil» və s. hökmləri dəyişmək olmur.

Ata və babaların: «Hər parıldayan qızıl deyil» zərb-məsəlini də unutmaq olmaz. Onu da qeyd etmək olar ki, dəyişmə vasitəsilə əmələ gələn əqli nəticənin mühakimə prosesində rolu böyükdür. İnsan hökmün köməkliyi ilə biliyini dəqiqləşdirir və ümumiləşdirir. Əgər hökmün məhdudlaşdırılmasının qaydasına riayət olunsa,

mühakimədə səhvlərə yol verilməz. Məsələn, ümumi iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur, ona görə də bu hökmü məhdudlaşdırmadan dəyişmək olmaz.

«Bəzi fəhlələr (S) çilingərdir (R)» xüsusi hökmündə isə predikat ehtiva olunmuşdur, çünki burada növ, cins münasibətlərindən söhbət gedir, predikatın həcmi subyektin həcminə daxildir. Bu hökmü məhdudlaşdırmaqla yox, ancaq belə dəyişmək olar ki, «Bütün çilingərlər (R) fəhlədir (S)».

Çevrilmə. Hökmlərin çevrilməsində subyektin çıxış hökmünün predikatına zidd olan məfhumə münasibəti müəyyən edilir. Çevrilmə elə bilavasitə əqli nəticədir ki, fikir prosesində ilkin hökmün məzmunu dəyişməməlidir. Hökmün məzmununun dəyişməməsi üçün predikatın əvvəlinə çox vaxt «qeyri» sözü əlavə olunur.

Bütün hökmlər biri digərinə çevrilir.

1. Ümumi iqrari hökmlər (A) ümumi inkariyə çevrilir (E). Məsələn, «Bütün şəhər adları (S) böyük hərflərlə yazılır (R). «Deməli, heç bir şəhər adı (S) kiçik hərflərlə yazılmır (R)». «Bütün məfhumlar (S) söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur (R)». «Deməli, heç bir məfhum (S) söz və söz birləşmələrindən kənar yaranmır (R).

A hökmünün çevrilməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri-R-deyil.

Ümumi inkari hökmlər (E) ümumi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «heç bir fəhlə (S) milyon deyil (R)». «Deməli, bütün fəhlələr (S) qeyri-milyonerdir (R)». «Heç bir fel (S) təfəkkür forması deyil (R)». «Deməli, bütün fellər (S) qeyri-təfəkkür formasıdır (R)».

Ümumi inkari hökmlərin sxemi aşağıdakı kimidir:

Heç bir S-R deyil.

Bütün S-lər qeyri R-dir.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) xüsusi inkariyə çevrilir (O). Məsələn, «Bəzi filosoflar (S) aqnostikdir (R)», «Bəzi filosoflar (S) qeyri-aqnostik deyil (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin baş üzvüdür (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin qeyri-baş üzvü deyil (R)».

Xüsusi iqrari hökmlərin sxemi:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi S-lər qeyri-R deyil.

Xüsusi inkari hökmlər (O) xüsusi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «Bəzi hüquqşünaslar (S) müstəntiq deyil (R)», «Bəzi hüquqşünaslar (S) qeyri-müstəntiqdir (R)», «Bəzi cinayətlər (S) vəzifə cinayəti deyil (R)», «Bəzi cinayətlər (S) qeyri-vəzifə cinayətidir (R)».

O hökmünün çevrilməsi sxemi:

Bəzi S-lər R deyil.

Bəzi S-lər qeyri R-dir.

Beləliklə, çevrilmə vasitəsi ilə yaranan hökm kəmiyyəti saxlasa da, çıxış hökmünün keyfiyyəti dəyişilir, bu hökmün subyektı isə dəyişmir.

Hökmlərin çevrilməsi biliklərimizi dəqiqləşdirir, subyekt və predikat arasındakı münasibəti qaydaya salaraq, bizə imkan verir ki, hökmə yeni tərəfdən yanaşaq. Çevrilmənin mahiyyəti ondadır ki, bu məntiqi əməliyyatın vasitəsilə cism və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik.

Hökmlərin qarşılaşdırılması. Hökmlərin qarşılaşdırılması elə bilavasitə əqli nəticədir ki, burada hökm iki dəfə dəyişikliyə uğrayır, yəni hökm həm çevrilir, həm də dəyişilir. Hökmlərin çevrilməsi və dəyişdirilməsi hökmlərin iki cür qarşılaşdırılması deməkdir.

1. Subyektə görə;
2. Predikata görə.

1. Subyektə görə qarşılaşdırmada hökm əvvəlcə dəyişdirilir, sonra isə çevrilir. Məsələn, bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R).

Bəzi təhsil alanlar (R) tələbədir (S).

Bəzi təhsil alanlar (R) qeyri-tələbə deyil.

Bütün metallar (S) elektrik keçirəndir (R).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (r) metaldır (S).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (R) qeyri-metal deyil (S).

Subyektə görə qarşılaşdırmanın formulu belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

2. Predikata görə qarşılaşdırmada isə hökm əvvəlcə çevrilir, sonra dəyişilir. Məsələn, bütün timsahlar onurğalıdır.

Heç bir timsah onurğasız deyil.

Heç bir onurğasız timsah deyil.

Predikata görə olan bu qarşılaşdırmanı bu formul ilə göstərək:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri R deyil.

Heç bir R qeyri S deyil.

Bəzən qarşılaşdırmanı bu cür də aparmaq olar. «Bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R)» ümumi hökmünü qarşılaşdıraq. Bu hökmün predikatına zidd olan məfhum «qeyri-tələbələr» məfhumudur.

Predikata görə qarşılaşdırmada çıxış hökmündən belə nəticə alınır:

«Heç bir qeyri təhsil alan tələbə deyil».

Bu əqli nəticəni sxemlə belə təsəvvür etmək olar:

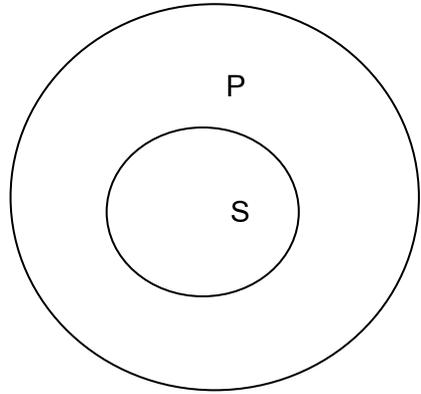
S - R-dir.

Qeyri S - R deyil.

Bütün tələbələr təhsil alandır.

Heç bir qeyri-təhsil alan tələbə deyil.

Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə göstərək.

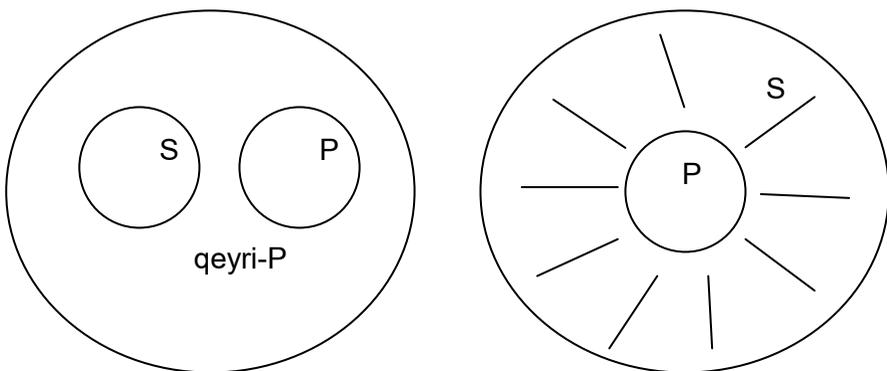
Bu şəkildəki dairedə «tələbələr» (S) məfhumunun həcmi «qeyri-təhsil alanlar» məfhumunun həcminə uyğun gəlmir. Predikata görə qarşılaşdırma yolu ilə əldə edilən nəticənin mənası da bundadır.

Ümumi inkari hökmü nəzərdən keçirək.

«Heç bir sosialist dövləti (S) tərksilah əleyhinə çıxış etmir (R)» hökmünü çevirək: «Tərksilah əleyhinə çıxış etməyən (qeyri R) bəzi dövlətlər sosialist dövlətləridir (S)».

Bu hökmləri dairələrlə əyani formada belə göstərmək olar:

Xüsusi inkari hökmləri belə qarşılaşdırmaq olar: bəzi S-lər R deyil, bəzi qeyri R-lər S-dir. Məsələn, «bəzi cinayətlər (S) qəsdən olan deyil (R)» hökmü «bəzi cinayətlər qəsdən olmayan (qeyri R) cinayətlərdir (S)». Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə belə göstərmək olar:

Bəzi ədəbiyyatlarda bilavasitə əqli nəticənin artıq qeyd etdiyimiz növləri çox dolaşiq və səhv şərh olunur. Buna görə də vasitəsiz əqli nəticənin həmin formalarının məzmununa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) predikata görə praktikada qarşılaşdırılmır, lakin hökmün subyektinə görə qarşılaşdırmaq mümkündür.

Məsələn,

Bəzi partiya üzvləri (S) fəhlədir (R).

Bəzi fəhlələr (R) partiya üzvüdürlər (S).

Bəzi fəhlələr (R) qeyri-partiya üzvü deyildir.

Bu hökmləri formul ilə göstərək:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

Məlumdur ki, bilavasitə əqli nəticə hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır, yəni hökmlərin keyfiyyəti, onun elementlərinin münasibəti dəyişilir və beləliklə, ilkin hökmün şəklinin dəyişdirilməsi ilə yeni hökm alınır. Bir çox məntiqçi alimlər bu fikrə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bu prosesdə ümumiyyətlə əqli nəticə yoxdur, sadəcə olaraq hökmün dəyişdirilməsi, onun üzərində məntiqi əməliyyat mövcuddur. Onlar

ancaq bilavasitə, son nəticədə iki müqəddimədən çıxarılan əqli nəticəni həqiqi hesab edirlər. Bu baxışlara görə «bilavasitə əqli nəticədə» həqiqi bilikləri xarakterizə edən keyfiyyət müəyyənliyi yoxdur və yeni məlumatlar alınmır.

Bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bilavasitə əqli nəticə ilkin hökmün ancaq quraşdırılması, başqa şəkllə salınmasıdır. Belə baxışlarla heç cürə razılaşmaq olmaz, çünki onlar bilavasitə əqli nəticədə hökmlərin keyfiyyətinin dəyişməsinə nəzərə almırlar. İnkər etmək olmaz ki, bilavasitə əqli nəticədə aldığımız bilik müqəddimələrdə əks olunan cislərə aiddir, bilavasitə əqli nəticə həqiqətən hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Lakin bunlar əqli nəticənin yekun biliyinin xarakterini azaltmır, əksinə, burada alınan bilik müqəddimədəki biliklərdən keyfiyyətə fərqlənir.

Biliklərin artması və mükəmməlləşməsi fikirlərin əlaqələndirilməsi yolu ilə deyil, bir fikirdən digər fikrin nəticə kimi çıxarılması yolu ilə

də baş verir ki, bu da bilavasitə əqli nəticədir. Bilavasitə əqli nəticənin bu xassəsi gündəlik təfəkkürdə də əks olunur.

Gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, bilavasitə əqli nəticə həqiqi əqli nəticədir, onun məhdud idraki əhəmiyyətinə baxmayaraq, deduktiv əqli nəticəyə aiddir.

Bilavasitə əqli nəticənin təfəkkür prosesində işlədilən ancaq bəzi növlərini nəzərdən keçirdik.

Lakin obyektiv gerçəkliyin dərk olunması prosesində həqiqi biliklərə yiyələnməkdə bilavasitə əqli nəticə əsas rol oynayır ki, onsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz.

Ədəbiyyat:

- 1.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
- 2.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
- 3.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001

4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.
7. Д.П.Горский. Логика. Москва,2009
8. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005

MÖVZU № 5 «SİLLOGİZMLƏR»

Mühazirənin planı:

1. Sadə-qəti sillogizm.
2. Terminlərin qaydaları.
3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər.

Sual 1. Sadə-qəti sillogizm

Əvvəlki mövzularda qeyd edilmişdir ki, bir hökmdən də nəticə çıxarılır və bu cür məntiqi əməliyyata bilavasitə əqli nəticə deyilir.

Əgər iki və daha çox hökmdən nəticə çıxarılsa, belə məntiqi əməliyyat bilavasitə əqli nəticə adlanır.

Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən biri də sadə-qəti sillogizmdir.

Sillogizmin üç adı vardır:

1. sadə-qəti sillogizm;
2. klassik və yaxud Aristotel sillogizmi;

3. orta termin vasitəsilə əmələ gələn sillogizm.

Sillogizm (yun. Sillogismos – nəticə çıxarmaq, yekun, xülasə əldə etmək) elə əqli nəticədir ki, orta terminin vasitəsilə verilmiş iki hökmdən (əlaqəli hökmlər) üçüncü bir hökmün yekun kimi çıxarılmasıdır. Müqəddimələr sadə-qəti hökmlərdən əmələ gəldiyinə görə, buna çox zaman sadə-qəti sillogizm deyilir. Məsələn, hər cür cinayət (M) qanun pozuntusudur (R).

Oğurluq işi (S) cinayətdir (M).

Deməli, oğurluq işi (S) qanun pozuntusudur (R).

Hər bir sillogizmin müəyyən strukturu var, buraya verilmiş müqəddimələr, nəticə, bir-biri ilə müəyyən tərzdə əlaqəli olan terminlər daxildir. Adətən, sillogizmin təhlilinə nəticə hökmündən başlayırlar, hər bir sillogizmin hökmündə S və R yeri vardır. Nəticə hökmündə subyekt yerində

duran termin kiçik termin adlanır və «S» hərfile göstərilir, nəticənin predikatı böyük termin adlanır və «p» hərfile ifadə olunur. Hər iki müqəddiməyə daxil olan, nəticəyə çıxmayan və hökmlər arasında məntiqi əlaqəni təmin edən, nəticənin alınmasında vasitəçi halqa rolunu oynayan termin orta termin adlanır və «M» hərfile göstərilir (lat. medius – orta deməkdir).

Hökmün terminlərindən fərqli olaraq sillogizmin tərkibinə daxil olan anlayışlar sillogizmin terminləri adlanır. Sillogizmdə S və p kənar terminlər kimi verilir, çünki müqəddimələrdə kənar mövqedə yerləşir və bir dəfə işlədilir. Buna görə müqəddimələri də çox vaxt terminlərlə müəyyən edirlər. Böyük terminin daxil olduğu hökm böyük müqəddimə (lat. mayor), kiçik terminin daxil olduğu hökm kiçik müqəddimə (lat. minor), alınan yekun biliyi nəticə hökmü (lat. conclusio) adlanır. Sillogizmdə orta terminin iştirakı olmadan düzgün nəticə

çıxartmaq mümkünsüzdür. Orta termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirir. Bir çox alimlər bu terminin idrak prosesində roluna yüksək qiymət vermişdir. Bəzən də bunu düzgün olaraq «vasitəçi», «əlaqələndirici» termin adlandırırlar. Bu termin üçün xarakterik qaydalar da vardır:

1. orta termin heç vaxt nəticəyə gətirib çıxarmamalıdır;
2. bu termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı bildirməlidir və ancaq bir dəfə işlədilməlidir;
3. vasitəçi termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirməlidir.

Beləliklə, sadə-qəti sillogizm – iki kənar terminin əlaqəsi əsasında onların orta terminə münasibətini müəyyən edən əqli nəticədir. Sillogizmdə düzgün nəticə çıxartmaq məqsədilə onun aksiomlarından istifadə olunur.

Sillogizmin aksiomu. İki həqiqi hökmü bir-birilə düzgün əlaqələndirdikdə, mühakimə prosesində gerçək nəticə almaq mümkündür və hər bir nəticə təcrübəyə əsaslanır. Sillogizmdə predmet və hadisələr arasındakı ən adi əlaqələr, münasibətlər əks olunur. İnsan maddi aləmdə dəfələrlə növ və cinsin, fərdi və ümuminin, konkret və mücərrədin əlaqəsini müşahidə etmişdir və ictimai istehsal fəaliyyətində yəqin etmişlər ki, cins üçün səciyyəvi olan xassə növ üçün də xarakterikdir, ümumiyyə aid olan xassə fərdiyə də xasdır. Məsələn, canlılar sinfinə aid hissetmə qabiliyyəti ayrı-ayrılıqda hər bir canlıya da aiddir, yaxud materiyaya aid inikas xassəsi onun konkret növləri, formaları üçün də xarakterikdir. Cins və növ tək-cə ilə ümumi arasında olan bu obyektiv əlaqə və bağlılıqlar əsrlərlə cilalanmış, təkmilləşmiş, son nəticədə təfəkkürdə sillogizmin fiqur və modusları şəklində əks olunaraq aksiom səciyyəsi almışdır. İnsanın

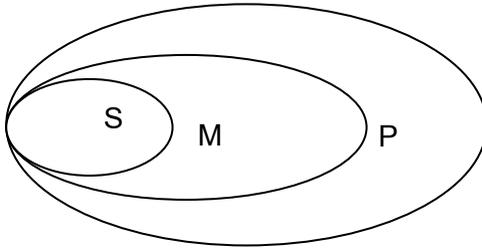
çoxəsrlik təfəkkür praktikasının inikası kimi bu və digər fikir quraşdırmalarının milyard dəfələrlə təkrarı sillogizmin aksiom xarakteri daşmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, aksiom hər bir nəzəriyyənin çıxış müddəasıdır, başqa sözlə deyilsə, insan təcrübəsində milyard dəfələrlə yoxlanılmış və nəzəriyyələrin digər müddəalarını əsaslandırın və sübuta ehtiyacı olmayan hadisələrdir, fikirlərdir. Sillogizmin aksiomu dedikdə, onun nəticələrinin doğruluğunu əsaslandırın müddəalar, yeni müqəddimələrdən nəticəyə məntiqi keçid prosesi başa düşülür. Əqli nəticənin müqəddimələrinin məzmun və həcmi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq, onun aksiomunun iki cür ifadə olunmasına rast gəlirik:

- həcm;
- məzmun (atributiv – xassə, əlamət).

Həcm aksiomunda qeyd olunur ki, predmetlər sinfi haqqında iqrar, inkar

etdiyimiz hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfin hər bir ünsürü haqqında da iqrar, yaxud inkar oluna bilər. Burada söhbət terminlərin kəmiyyət (həcm) təsvirindən gedir. Buna dair nümunə.

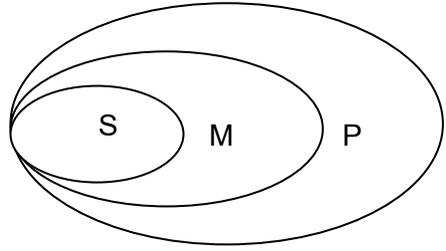
«Bütün metallar qızdırıldıqda həcmi genişlənir», «Qalay metaldır». Nəticə: «Qalay qızdırıldıqda həcmi genişlənir». Bunu dairələrlə göstərək:

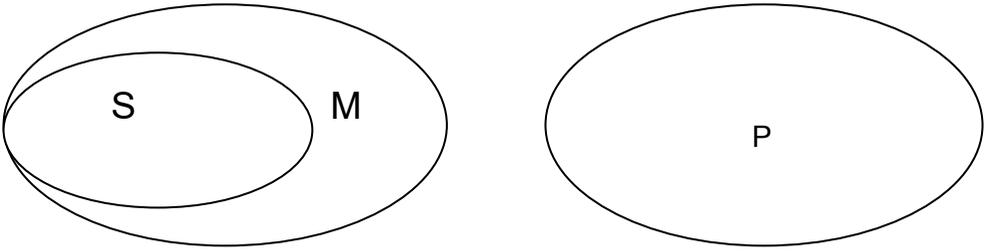
Bəzi məntiq kitablarında sillogizmin aksiomlarına verilən tərif, gətirilən misalları həqiqət kimi qəbul etmək olmaz, çünki oradakı fikirlər real gerçəkliyi və fikrin məzmununu dəqiq əks etdirmir. Sillogizmin həcm aksiomunu qısaca

belə də ifadə etmək olar: **hər şey haqqında deyilmiş sözü o biri haqqında da demək olar** (dictum de omni et de nullo).

2. **Sillogizmin atributiv aksiomudur.** Bu özü predmetlərlə onların xassələri arasındakı əlaqəni ifadə edir. Atributiv aksiomunda iqrar edilir ki, **bəzi predmetlərin, əşyaların əlamətinin əlaməti onların öz əlamətidir, predmet və əşyaların əlamətinə zidd olan bir şey onların özünə də ziddir.** Bunu qısaca belə də ifadə etmək olar: nota notae est nota rei əlamətin əlaməti əşyaların öz əlamətidir. İnkari forması: əlamətin əlamətinə zidd olan bir xassə əşyaların özünə də ziddir. Məsələn, insan (M) yüksək təşəkkülü materiyanın məhsuludur (R). Təfəkkür də (S) insan beyninin məhsuludur (M). Deməli, təfəkkür də (S) yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir, məhsuludur (R). Bunların hər ikisini dairələrlə göstərək:

1-ci şəkil

2-ci şəkil

İnkari aksioma belə bir nümunə gətirək. Heç bir təcavüzkar müharibə (M) ədalətli deyil. Ermənistanın (S) Qarabağda apardığı müharibə (R), təcavüzkar səciyyə daşıyır (M).

Deməli, Ermənistanın (S) apardığı döyüşlər ədalətli deyildir (r).

Hər bir sillogizmdə aksiomu hər iki varianta (həcm və məzmun) tətbiqini tapmaq olar. Burjuva məntiqçilərinin çoxu öz əsərlərində sillogizmin həcm aksiomunu inkar etməklə əsas diqqəti atributiv aksioma yönəldirlər ki, bu da elmi-məntiqi baxımdan yanlış fikirdir. Müasir məntiqi ədəbiyyatda aksiomun hər iki variantı kəskin tənqid olunur, hətta atributiv aksiomu elementar səhv hesab edirlər. Predmet və hadisələrin mahiyyətinə, onların təfəkkür strukturlarında inikasını dərinlən təhlil etdikdə aydın olur ki, bütövlükdə aksiomun özü idrakda məlum rəşional mənasını saxlayır, başqa sözlə desək, bütən sillogizm nəzəriyyəsinin nəhəng və mükəmməl binasının tikilib quraşdırılmasında onun çıxış məntiqi əsasını təşkil edir, mürəkkəb hadisələr labirintindən (dolaşlıqlıqından) sillogizmin köməyi olmadan çıxmaq çox çətinlir.

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir, bunlar ümumbəşəri təfəkkür

qaydalarıdır və məntiqdə qeyri-əsas qanunlar sırasına daxildir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də məntiqi zərurətlə həqiqi nəticə almaq olmur. Əvvəla, bu qaydaların öyrənilməsinin idrak prosesində mühüm roludur, ikincisi, bu qaydaları bilməklə bir fiqurdan digərinin təhlilinə keçmək olur, üçüncüsü, bu qaydalara əməl etdikdə həqiqi biliklər alınır, insan hadisə və proseslərin dərkində yol verilən bir sıra ciddi məntiqi səhvlərdən yaxa qurtara bilir. Belə qaydalar cəmi yeddidir, bunlardan üçü terminlərin, dördü isə hökmlərin qaydaları adlanır. Bunların konkret şərhinə keçək.

Terminlərin qaydaları

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç termin (S, r, m) olmalıdır, az və çox olarsa, nəticə almaq mümkün deyildir. Əgər bir müxtəlif məzmunlu və orta terminlə əlaqələndirilməyən hökmlər götürsək, bunlardan heç bir nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn, «hər bir cinayət işi qanun

pozuntusudur», «bütün metallar elektrik keçirəndir». Buradan heç bir nəticə çıxmır, çünki burada dörd müxtəlif termin (iki subyekt, iki predikat) vardır, orta termin hər iki hökmü əlaqələndirməmişdir. Bu qayda o vaxt pozulur ki, orta termin müxtəlif mənaları ifadə edir. Bu cür səhvə məntiqdə «terminlərin dördləşməsi» (guaternio termirorum) deyilir. Terminlərin dördləşməsi adlanan məntiqi səhv çox vaxt üstüörtülü xarakter daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, mühakimə prosesində omonimlərin işlədilməsilə bağlıdır (eyni sözün müxtəlif mənalarda götürülməsidir).

Məsələn, bütün qanunlar obyektivdir, insandan asılı deyil.

Azərbaycan Konstitusiyası – qanundur.

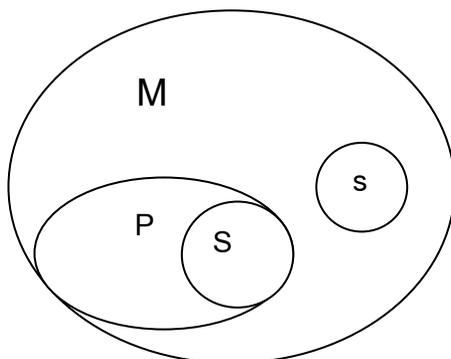
Deməli, Azərbaycan Konstitusiyası insandan asılı deyil.

Alınan nəticə mənasıdır, buradan nəticə çıxmır, bu özü «terminlərin dördləşməsidir»,

çünkü qanun sözü 1-ci hökmdə predmetlər arasındakı əlaqəni, 2-ci də hüquqi sübutedilməni ifadə edir.

2. Orta termin heç olmasa müqəddimələrdən birində ehtiva olunmalıdır, belə olmasa, düzgün nəticə alınmır. Bu qayda pozularsa, kiçik və böyük termin arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən olacaqdır, müqəddimələrdən məntiqi zərurətlə yekun biliyi çıxmayacaqdır. Bir neçə nümunə gətirək. Bir çox filosoflar məntiqçidir. «Həmid filosofdur». Deməli, Həmid məntiqçidir, yaxud «Bəzi cinayət işləri oğurluqdur». «Bu hadisə cinayət işidir». Deməli, bu hadisə oğurluqdur. Alınan nəticə doğru deyil, reallığı əks etdirmir, qeyri-müəyyəndir, belə ki, Həmid məntiqçi, bu hadisə oğurluq olmaya da bilər. Qeyri-müəyyənliyin səbəbi odur ki, orta termin hər iki əqli nəticədə ehtiva olunmamışdır. Belə bir nümunə də gətirmək olar: «Bütün şairlərdə (r) emosiyalar güclü olur (M)». «Zülüdə

(S) emosiyalar güclüdür (M)». Deməli, «Zülü şairdir». Bu nəticə də qeyri-müəyyəndir, belə ki, Zülü şair olmaya da bilər, burada orta termin nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır, qaydaya görə iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur. Terminlərin əlaqəsini dairəvi sxemlərlə göstərək.

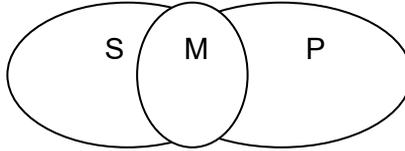

3. Əgər böyük və kiçik termin müqəddimələrdə ehtiva olunmursa, onda nəticədə də ehtiva olunmur. Məsələn:

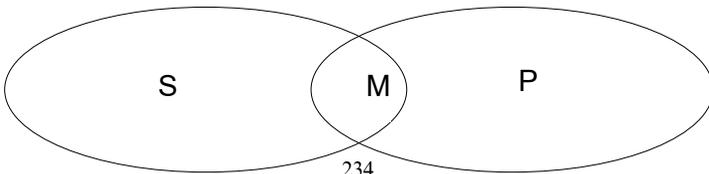
Bütün məntiq dərsləkləri (M) faydalıdır (r).

Bütün məntiq dərsləkləri (M) kitabdır (S).

Deməli, bəzi kitablar (S) faydalıdır (r). Buradan «bütün kitablar faydalıdır» nəticəsini çıxarmaq olmaz, çünki nəticənin subyekti («kitablar») kiçik müqəddimədə predikat yerində durur, iqrari hökmlərdə də qaydaya görə bilirik ki, predikat ehtiva olunmur, ona görə də subyekt nəticədə bütöv həcmdə götürülə bilməz. Dairəvi sxemini nəzərdən keçirək:

Başqa bir nümunə də gətirmək olar:

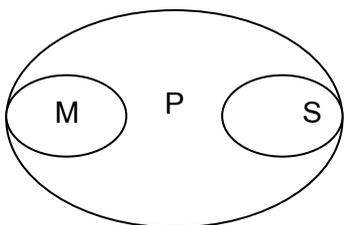

Bütün alimlərin (M) diplomu var (R).

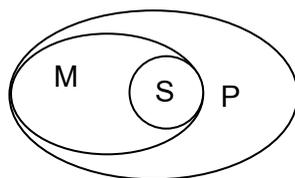
Bu şəxs (S) alim (M) deyil.

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (r).

Nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs alim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən, «diplomu olmaq» termini ehtiva olunmamışdır, lakin kiçik müqəddimədə «alim» anlayışı ehtiva oluna bilər, çünki onun diplomlu adamların həcmindən kənara çıxarıyıq. Burada iki variant ola bilər, onu dairələrlə göstərək:

1-ci

2-ci

Üçüncü qaydada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar, bəzən müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə tam həcmdə

götürülür, buna məntiqdə **kiçik, yaxud böyük terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhv deyilir**. Misal: «Dövlət əbədi mövcud olmayacaqdır (R+), dövlət (M) – üstqurum elementidir (S-). Burada xüsusi nəticə çıxır ki, «üstqurum (S-) bəzi elementləri mövcud olmayacaqdır (r+)».

Müqəddimələrin qaydaları

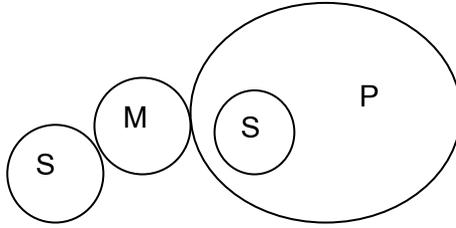
1. İki inkari hökmdən müəyyən nəticə almaq olmaz, heç olmasa, bunlardan biri iqrari olmalıdır. Məsələn:

Dini təlim (M) faktlara əsaslanmır (P).

Elm dini (S) təlim deyil (M).

Deməli, elm (S) faktlara əsaslanmır (P).

Nəticə yalandır, ona görə ki, orta termin S və p-i əlaqələndirmir. Əgər biz «elm» anlayışının yerinə Mendeleyevin dövrü sistemi təlimini qoysaq, onda nəticə doğru görünərdi. Bunu dairələrlə göstərək:

2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır.

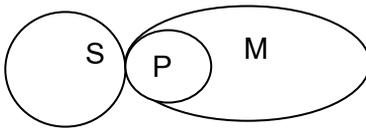
Məsələn:

Hər cür cinayət işi (P) hüquq pozuntusudur (M).

Elmi səhv (S) hüquq pozuntusu deyil (M).

Elmi səhv (S) cinayət işi deyil (P).

Sxemlərlə əsaslandırmaq:

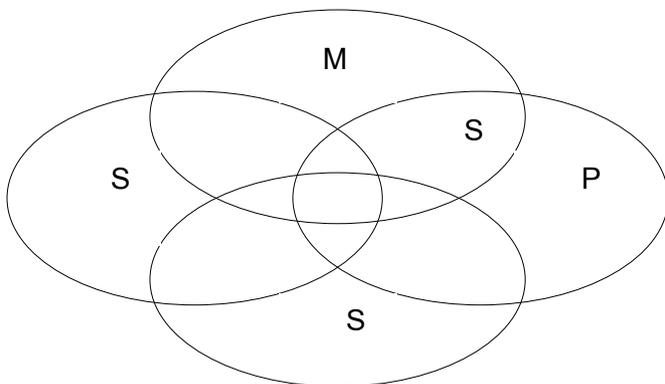
3. İki xüsusi hökmdən nəticə çıxmır, heç olmasa, bunlardan biri ümumi olmalıdır. Lakin

nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ayrıca xüsusi hökmlərdən nəticə alınır, ola bilər ki, bu barədə münasib yerdə izahat veriləcəkdir. Xüsusi hökmlərə nümunə:

Bəzi deputatlar (M) hüquqşünasdır (R).

Bəzi artistlər (S) deputatdır (M).

Deməli, bəzi artistlər (S) – hüquqşünasdır (R). Nəticə düz deyil, bu hökmlərdən həqiqi yekun biliyi almaq qeyri-mümkündür. Sxemə baxaq:

4. Müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, nəticə də xüsusi olacaqdır. Məsələn:

Bəzi tələbələr (P) hüquqşünasdır (M).

Bütün hüquqşünaslar (M) şüurludur (S).

Bəzi şüurlular (S) tələbədir.

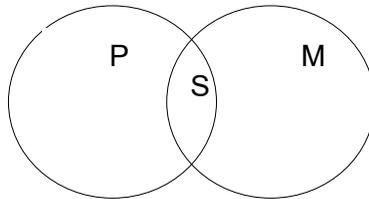
Başqa bir nümunə:

Bəzi pensiyaçılar (P) işləyir (M).

Bütün işləyənlər (M) əmək haqqı alır (S).

Bəzi əmək haqqı alanlar (S) pensiyaçıdır (P).

Sxemlərlə göstərek:

Sual 2. Terminlərin qaydaları

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də həqiqi nəticə almaq mümkün olmur. Buna görə də biz hökmlərin tərtibatı zamanı terminlərin qaydalarından düzgün istifadə etməyi bacarmalıyıq.

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç hökm, üç də termin olmalıdır. Əgər üçdən çox termin varsa, onda düzgün nəticə alınmır. Məsələn,

Təfəkkürün bütün formaları (M) gerçəkliyi əks etdirir (R). Hökm (S) təfəkkür formasıdır (M).

Deməli, hökm (S) gerçəkliyi əks etdirir (R).

Bu sillogizmdə üç hökm və üç termin götürülmüşdür, ona görə də yuxarıdakı qaydaya əməl olunur və düzgün nəticə çıxarılır.

Bəzən sillogizmdə üç termin yox, dördü götürülür, yəni sillogizmdə omonim (müxtəlif mənalı) sözlərdən istifadə edilir ki, bu vaxt

təfəkkürün eyniyyət qanunu pozulur, terminlərin dördləşməsi deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Məsələn,

Qoşqar (M) Kiçik Qafqazın şimal-şərqinin 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır (R).

Qoşqar (M) xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısıdır (S). Deməli, xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısı Kiçik Qafqazın şimal-şərqində 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır.

Bu əqli nəticədə məntiqi səhvə yol verilmişdir. «Qoşqar» məfhumu hər iki müqəddimədə müxtəlif mənanı ifadə edir. Böyük müqəddimədə dağ, kiçik müqəddimədə isə insan adını bildirir. İki müxtəlif mənanı bildirən termin faktiki olaraq iki müstəqil anlayışı ifadə edir. Buna görə də orta termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı ifadə etməli idi.

Gətirilən misalda orta termin hər iki müqəddimə üçün eyni, ümumi anlayış deyildir,

deməli, orta termin yoxdur, müqəddimələri əlaqələndirmir.

2. Orta termin heç olmazsa, müqəddimələrin birində ehtiva olunmalıdır, əgər ehtiva olunmazsa, düzgün nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn,

Qırmızı rəng (M) inqilab rəngidir (R).

Bəzi balıqlar (S) qırmızı rəngdədir (M).

Deməli...

Bəzi sifətlər (M) rəngi ifadə edir (R).

«Humanist» sözü (S) sifətdir (m).

Deməli...

Yuxarıdakı terminlərdən həqiqi nəticə çıxmır, çünki orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmamışdır.

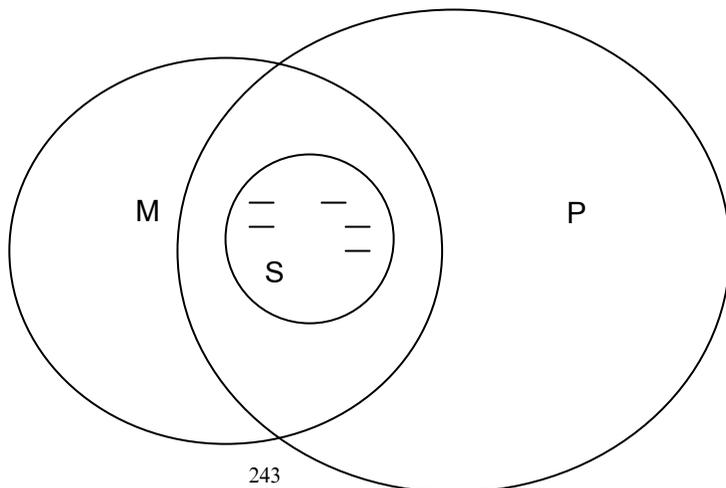
Əgər orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmazsa, onda kənar terminlər arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən qalır. Məsələn, «Bəzi şairlər (M) – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər (R)».

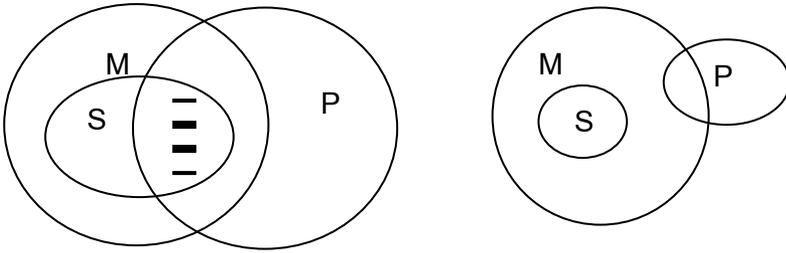
«Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri (S) şairdir (M)» - hökmlərində orta termin (m) nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır. Belə hallarda kənar terminlər arasındakı (S və R) zəruri əlaqəni müəyyən etmək mümkün olmur. Burada üç hal ola bilər:

1. «Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər».

2. «Bizim nəşriyyatın bəzi işçiləri Yazıçılar İttifaqının üzvüdür».

3. «Bizim nəşriyyatın heç bir işçisi Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil». Bu əqli nəticələri dairələrlə belə göstərmək olar:

3. Müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olunmur. Bu fikir o deməkdir ki, kənar terminlər müqəddimələrdə olduğu kimi, nəticədə də eyni həcmdə götürülməlidir.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

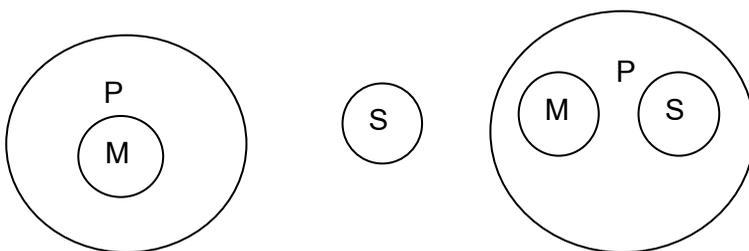
Bütün müəllimlərin (M) diplomu vardır (R).

Bu şəxs (S) müəllim deyil (M).

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (R).

Alınan nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs müəllim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən «diplomu olmaq» termini müqəddimədə tam həcmdə götürülməmişdir. Aldığımız nəticədə (bu şəxs müəllim deyil), «müəllim» məfhumu ehtiva oluna da bilər, çünki

bu şəxsi diplomu olan adamların həcmindən istisna edirik. Bu hökmlər arasında da bir neçə hal ola bilər, bunu əyani şəkildə dairələrlə göstərək:

Sadə-qəti sillogizmin üçüncü qaydasında qeyd olunur ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olmur, lakin bəzən bu qayda pozulur, müqəddimədə tam həcmdə götürülməyən termin nəticədə ehtiva olunur ki, bu məntiqdə böyük və yaxud kiçik terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhvdir. Buna dair belə bir nümunə gətirmək olar:

«Millət (M) əbədi olaraq mövcud olmayacaqdır (R).

Millət (M) tarixi inkişafın məhsuludur (S).

Deməli, tarixi inkişafın bəzi məhsulları (S) əbədi mövcud olmayacaqdır (R)».

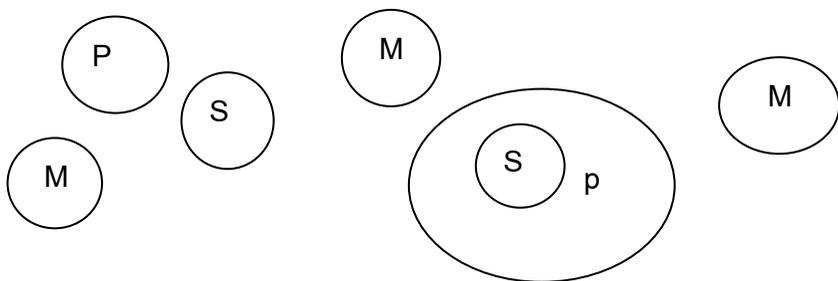
Müqəddimələrin qaydaları

1. İki inkari hökmdən nəticə çıxmır. Nəticə almaq üçün müqəddimələrdən heç olmazsa, biri iqrari hökm olmalıdır.

Məsələn:

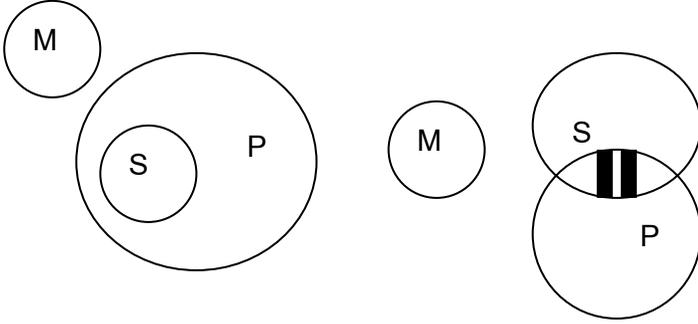
İsim (M) təfəkkür forması deyil (R).

Məzmununu araşdırdığımız bu fikir (S) isim deyil (M). Bu mühakimədə «isim» termini kənar terminlərdən heç birinə uyğun gəlmir, buna görə də S və R arasındakı münasibəti müəyyən etmək olmur. Əgər dairələrin köməyi ilə bu iki müqəddimənin birləşməsini təsvir etsək, onda aşağıdakı müxtəlif mənzərəni almaq olar:

Başqa bir misal da gətirmək olar: «Bizim institutun aspirantları (M) siyasi iqtisad keçmir (R)», «ETİ-nin əməkdaşları (S) bizim institutun aspirantları deyil (M)».

Bu hökmlərdən də nəticə çıxarmır, çünki kənar terminlər (S və R) orta terminin həcmindən kənar edilir. Orta terminin vəzifəsi kənar terminlər arasındakı münasibəti qaydaya salmaqdır. Nəticədə orta termin böyük terminin (R) həcminə ya qismən, ya da tamamilə daxil olur və yaxud onun həcmindən tamamilə çıxarılır. Belə halda iki imkanı qeyd etmək olar. Bu imkanları əyani şəkildə dairlələ göstərək:

1.

2.

2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökm olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Heç bir materialist (M) aqnostik deyil (R).

P.Kopnin (S) materialistdir (m).

P.Kopnin (S) aqnostik deyil (r).

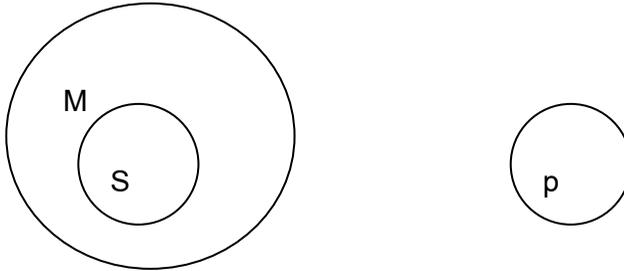
Başqa bir nümunə də gətirmək olar.

Heç bir imperialist müharibəsi (M) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) imperialist müharibəsidir (m).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

Bu əqli nəticələrin əsaslandırılmasını dairələrlə belə göstərmək olar:

Bu əqli nəticələrdə orta (M) və kiçik (S) termin böyük terminin həcmindən istisna olunur və özlüyündə orta terminin (M) tərkibinə daxil olur.

3. Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, onda nəticə də xüsusi olacaqdır.

Əgər müqəddimələrdən biri ümumi iqrari, digəri isə xüsusi iqraridirsə (AY), onda bu hökmlərdə ancaq ümumi iqrari hökmün subyekti ehtiva olunur. Bu qaydada iki hal ola bilər:

- a) alınan nəticə xüsusi iqrari ola bilər;
- b) xüsusi inkari ola bilər.

Bir neçə nümunə gətirək.

Bütün cinayətkarlar (M) cəzalanmalıdır (R).

Bəzi adamlar (S) cinayətkardır (M).

Bəzi adamlar (S) cəzalanmalıdır (R) və yaxud bəzi ədəbi əsərlər (R) lirik əsər deyil (M).

Bütün lirik əsərlər (M) insan əməyinin məhsuludur (S). İnsan əməyinin bəzi məhsulları (S) ədəbi əsər deyil (R).

4. İki xüsusi hökmdən nəticə alınmır. Nəticə çıxarmaq üçün heç olmazsa, hökmlərdən biri ümumi olmalıdır.

Əgər hər iki müqəddimə xüsusi iqraridirsə (YY), onda terminlər haqqındakı ikinci qaydaya əsasən nəticə çıxmır, çünki bu hökmlərin heç birində terminlər ehtiva olunmur.

Əgər müqəddimələrin ikisi də inkari (oo) olarsa, hökmlərin birinci qaydasına əsasən nəticə alınmır.

Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi inkari (OY), digəri isə xüsusi iqrari (YO) olarsa, onda belə sillogizmdə xüsusi inkari hökmün ancaq

predikati tam həcmdə götürülür, əgər burada orta termin ehtiva olunsaydı, yenə də hökmlərin 4-cü qaydasına əsasən nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bəzən iki inkari hökmdən nəticə almaq olmur, lakin belə hallar da nəticədə predikat ehtiva olunur ki, bu da terminlər haqqındakı qaydanın üçüncüsü ilə ziddiyyət təşkil edir. Bildiyimiz kimi, üçüncü qaydada qeyd edilmişdir ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin bəzən nəticədə tam həcmdə götürülür. Əgər bu hökmlərdə kənar terminlər ehtiva olunsaydı, yenə də terminlərin ikinci qaydasına əsasən nəticə çıxmazdı.

Sual 3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisarı sillogizmlər

İndiyə qədər sillogizmə tam, bütöv halda rast gəlirdik. Lakin, çox vaxt elmi müddəaların şərhində, nitq prosesində və praktikada olan bütöv halda təsadüf etmirik, orada

müqəddimələrdən biri, bir neçəsi, yaxud da nəticəsi buraxılır ki, buraxılan hissə öz-özlüyündə düşünülür. İxtisari forma alan belə sillogizmlərə entimema (yun. «əqdlə tutmaq» deməkdir) deyilir. Entimemanın üç növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. Böyük müqəddiməsi buraxılan entimemalar vardır. Məsələn, «Rüstəmbəyli vəkildir». Deməli, o, «hüquqşünasdır». Burada böyük müqəddimənin buraxılması açıqca düşünülür. Bərpa etsək, belə olacaqdır.

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmbəyli vəkildir.

Deməli, Rüstəmbəyli hüquqşünasdır.

2. Kiçik müqəddiməsi buraxılan entimemaya nümunə gətirək:

«Bütün vəkillər – hüquqşünasdır». Deməli, «Rüstəmbəyli hüquqşünasdır». Burada «Rüstəmbəyli – vəkildir» hökmü verilməmişdir.

3. Nəticəsi buraxılan entimemalar da vardır. Məsələn, «Bütün cinayət işləri – təhlükəli hadisədir». «Adam öldürmək – cinayət işidir». Nəticə deyilmir, düşünülür ki, «Adam öldürmək də – təhlükəli hadisədir».

Entimemanın əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla onların köməkliyi ilə nitqin qısa və yığcamlığına nail olunur. İkincisi, entimemalar dinləyicini, yaxud oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə məcbur edir. Buna görə də entimemalardan şifahi və yazılı nitqdə geniş istifadə olunur. Aforizmlərin əksəriyyəti entimema formasını ifadə edir. Yunanların belə bir aforizmi var: «Yupiter, sən əsəbləşirsən, deməli, sən haqlı deyilsən» - bunun özü entimemadır. Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Bərpa etsək, belə olacaqdır: «Əsəbiləşən hər bir adam haqsızdır». «Yupiter əsəbləşir». Deməli, «Yupiter haqsızdır». Cənabi Əlinin belə bir kəlamı da var: «Özünü tanıyan, allahını da tanıyar». Bu da entimemadır.

Yuxarıdakı entimemaya bənzər A.Puşkinin E.Baratinski haqqında belə bir qısa və güclü mülahizəsi vardır: «Orijinal adamdır, zira fikirləşir». Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Tam sillogizmi bərpa edək:

Kim fikirləşirsə, o, orijinal adamdır.

Baratinski fikirləşir. Deməli, Baratinski orijinal adamdır. İxtisari sillogizmlər ancaq qəti hökmlərdən deyil, şərti və təqsimi hökmlərdən də əmələ gələ bilər. Məsələn, «Dəmir parçası qızmışdır, çünki o, sürtünməyə məruz qalmışdır». Bunu tam sillogizm formasında bərpa edək: əgər dəmir parçası sürtünməyə məruz qalarsa, o, qızar:

Dəmir parçası sürtünməyə məruz qalmışdır.

Deməli, dəmir parçası qızmışdır.

Böyük müqəddiməsi buraxılmış təqsimi sillogizmə nümunə gətirək: «Bu cinayət işi haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz,

çünkü o, ittihamedicidir işdir». Burada böyük müqəddimə verilməmişdir, bərpa edək:

Cinayət işi ya bəraətləndirici, yaxud da ittihamedicidir formada olur.

Bu iş haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz.

Deməli, bu cinayət işi ittihamedicidir.

İxtisari sillogizmlərin mürəkkəb formalarından biri də epixeyremadır. Epixeyremanın hər iki müqəddiməsi entimemalardan əmələ gəlir.

Epixeyremaya belə bir nümunə gətirmək olar: «Qaçaq mal alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır, çünki onlar malları qanunsuz olaraq ölkəmizin sərhədlərindən kənara çıxarırlar.

Deməli, bu şəxs də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Bu epixeyremanı bərpa etməyin üsullarıdır.

Mürəkkəb sillogizmlərdən biri də polisillogizmlərdir (çoxlu sillogizmlər deməkdir). Bunlar bir neçə sadə-qəti sillogizmin müəyyən üsulla birləşməsindən əmələ gəlir. Onun iki növünü qeyd etmək olar:

1. proqressiv (yüksələn) sillogizmlər;
2. reqressiv (enən) sillogizmlər.

Birincidə, idrak prosesi çox ümumidən aza, cinsdən növə, ikincidə isə təkcədən ümumiyyə, növdən cinsə doğru gedir. Digər fərq ondadır ki, proqressiv polisillogizmlərdə əvvəl gələnin nəticəsi sonrakılar üçün böyük müqəddimə, enəndə isə kiçik müqəddimə kimi götürülür. Nümunə:

Hüquq pozuntusu cinayət işidir.

Adam öldürmək hüquq pozuntusudur.

Balta ilə boynu vurmaq da adam öldürməkdir.

Məcid balta ilə boyun vurmuşdur.

Deməli, Məcidin hərəkəti cinayət işidir. Bunun özü üç sadə-qəti sillogizmin birləşməsini ifadə edir, əvvəl gələnlər polisillogizmdir, sonrakılar episillogizmlər adlanır.

Regressiv polisillogizmə nümunə:

Bilal oğrudur.

Oğru cinayətkardır.

Cinayət hüquq pozuntusudur.

Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli hadisədir.

Deməli, Bilalın oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Bu da bir neçə sillogizmin birləşməsini bildirir.

Polisillogizmlərin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, fikrimizi mühakimələrdə ifadə edirik, ayrı-ayrı mülahizələri əlaqələndirməklə, bunlardan yeni nəticələr çıxarıq və bunları yeni hökmlərdə ifadə etməklə, fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə nail oluruq. Burada yeni müqəddimələr əsasında

qurduğumuz əqli nəticə yeni fikir əməliyyatıdır, bu isə əvvəlkilərin birbaşa davamı deyildir. Adi təfəkkürün özündə də tez-tez belə hallarla üzləşirik ki, burada alınan nəticə özündən sonra gələnlər üçün böyük müqəddimə kimi götürülür və bunun strukturu əvvəlki biliklərə əsaslanır. Belə düşünmək də səhv olardı ki, polisillogizmlərdə ancaq fikirləşilən predmet və hadisələr təsdiq olunur. İlk nəzərdə belə görünə də, həqiqətən də, elmi təfəkkürdə buna bənzər müfəssəl, açıq, yaxud gizli formada mürəkkəb sillogizmlərə rast gəlirik ki, bunlar öz əsasını sillogistik nəticələrdən deyil, bir çox əvvəlki fikirlərdən götürür. Elmi təfəkkür mürəkkəb əqli nəticələrdən istifadə etməsəydi, bir sıra çətin və mürəkkəb məsələləri, problemləri həll edə bilməzdi.

Bütün elmi nəzəriyyələr özündən əvvəlkilərə (natamam, yarımçıq, səthi olsa da) istinad edir, onun üzərində yaranır. Lütfizadənin qeyri-səlis

çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də əvvəlkilərin tənqidi əsasında meydana gəlmişdir. Bu baxımdan polisillogizmlər də elmi təfəkkürün zəruri və faydalı formalarındandır. Polisillogizmin xüsusi növlərindən biri də soritlərdir. Polisillogizmlərdə aralıq nəticələri buraxıldıqda, bütöv əqli nəticə alınır ki, buna da soritlər (lat. sorit – topa, qalaq sillogizmlər) deyilir. Burada bəzi müqəddimələr vasitəsilə yekun biliyi alınır, qalan aralıq nəticələri deyilmir, ancaq fikirdə düşünülür. Elmdə soritin iki növünü (1. Aristotel; 2. Qoklen) qeyd etmək olar. Bunların bir-birindən fərqi ondadır ki,

a) Aristotel soritində təfəkkür prosesi fərdidən ən ümumiyyə (növdən cinsə), Qokləndə isə ən ümumidən təkçəyə (cinsdən növə) doğru gedir;

b) Aristotel soritində kiçik, Qokləndə böyük müqəddimə ixtisar olunur;

c) Aristotel soritində əvvəlki hökmün subyekti, sonuncunun predikatı, Qokləndə isə axırncı hökmün subyekti birincinin predikatı nəticə yerində durur.

Aristotel soritinə iki nümunə gətirəcəyik. Lakin buraxılan aralıq hökmlərinin bərpasını oxucuların ixtiyarına veririk.

1. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» tarixi romandır. Tarixi romanlar bədii əsərdir.

Bədii əsərlər təfəkkürün məhsuludur.

Təfəkkürün məhsulları mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

Deməli, F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

2. Musanın kitab oğurluğu oğurluq işidir.

Oğurluq işi cinayətdir.

Cinayət hüquqi qanun pozuntusudur.

Hüquqi qanun pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Deməli, Musanın kitab oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Soritin növlərindən biri də Marbruq universitetinin professoru R.Qoklenin (1517-1628) adı ilə bağlıdır. O, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə və məntiq problemlərinə həsr etmişdir və mürəkkəb sillogizmlərin xüsusi növ müxtəliflərindən birini kəşf etmişdir ki, bu da onun adı ilə Qoklen soriti adlanır. Bir neçə sillogizmin birləşməsi nəticəsində yeni bilik alınır ki, bunun da hadisə və proseslərin dərkində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu soritə aid iki nümunə gətirəcəyik:

1. tənəffü edənlər canlı varlıqdır.

İnsan tənəffüs edəndir.

Elmi biliklərə yiyələnənlər insanlardır.

Fərid elmi biliklərə yiyələnəndir.

Deməli, Fərid canlı varlıqdır.

2. Çevik tənəffüə malik olanlar inkişaf etmiş adamlardır.

Elmi çətinlikləri asan üsullarla aradan qaldıranlar çevik təfəkkürlüdür.

Elmi sualların çətinliklərinə diqqət yetirən hər bir adam xüsusi qabiliyyətə malikdir.

Diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxslər elmi sualların çətinliklərini asan qavrayır.

Turqay diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxsdir.

Deməli, Turqay inkişaf etmiş adamdır.

Beləliklə, deduktiv əqli nəticənin növ müxtəlifliklərinin zənginliyi ilə yanaşı, hadisə və proseslərin dərkində induksiya da geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

- 1.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
- 2.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
- 3.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962

5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.
7. Д.П.Горский. Логика. Москва, 2009
8. Г.А.Левин. Логика. Минск, 2009
9. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005

MÖVZU № 6 «ANALOGİYA. SÜBUT VƏ TƏKZİB»

Mühazirənin planı:

1. Analogi əqli nəticə anlayışı, onun strukturu və mahiyyəti.
2. Sübutun ümumi xarakteristikası.
3. Təkzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri.

Sual 1. Analogi əqli nəticə anlayışı, onun strukturu və mahiyyəti

Əqli nəticənin formalarının zənginliyi deduksiya və induksiyanın cürbəcür növlərilə qurtarmır. Bununla yanaşı, əqli nəticənin əsas növlərindən biri də özünün müxtəlif formaları (növləri) olan traduksiyadır. Bunun daha geniş yayılmış və vacib formalarından biri analogi əqli nəticədir, qısaldılmış formada analogiya da (yununca analogiya – oxşarlıq, uyğunluq deməkdir) adlanır. Analogiya ehtimalı əqli nəticənin növ müxtəlifliklərinə aiddir. İlk dəfə

qədim yunan riyaziyyatçıları ədədlər arasındakı nisbətə oxşarlığını, uyğunluğunu ifadə etmək məqsədilə «analogiya» terminindən istifadə etmişlər. Məsələn, iki ədədin sistemi başqa iki ədədin sisteminə oxşardır. Nümunə 16:4-ə olan nisbəti 8:2-ə olan nisbəti kimidir.

Elmlərin sonrakı inkişaf pilləsində «analogiya» anlayışı daha geniş mənada (predmet və hadisələrin oxşarlığı əsasında nəticə çıxarmaq) işlədilir. Məntiqə aid tədqiqat və dərsliklərin çoxunda «analogiya», «analoji əqli nəticə» anlayışları eyniləşdirilir, bunlar bir-birindən fərqləndirilmir. Unutmamalıyıq ki, faktiki biliklə ehtimali biliyi eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, bu anlayışları da eyniləşdirmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, «analogiya» anlayışı predmet və hadisələr arasındakı oxşarlığı, eyniyyəti ifadə edir. Anlayışlar, hökmlər, cürbəcür fikirlər və tarixi hadisələr arasında da oxşar cəhətlər ola bilər. Lakin hər cür oxşarlıq, eyniyyət

(predmet və hadisələrdəki) analogi əqli nəticəni ifadə etmir. Analogi əqli nəticə – predmet və hadisələrin arasındakı oxşar əlamətlərə görə çıxarılan yekun biliyidir. Burada fikrin gedişi təkcədən təkcəyə, yaxud xüsusidən xüsusiyyətdə doğru gedir. Müxtəlif elmlərdə və insanların praktik fəaliyyətində bir-birinə oxşar fərdi predmet və hadisələrdəki oxşar, ümumi əlamətlər aşkara çıxarılır, müqayisə əsasında tapdığımız xassə, əlamət məntiqi köçürmə vasitəsilə digər obyektə köçürülür. Şübhəsiz ki, çıxarılan nəticələr ilkin vaxtlar çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır, sonrakı inkişaf prosesində bu biliklərin çoxu həqiqətə çevrilir.

Analogi əqli nəticələrin aktuallığı və vacibliyi gerçəkliyin dərk olunması prosesində, insanların əməli fəaliyyətində, xüsusilə hüquqi praktikada tutduğu yer və rolla müəyyən olunur. Analogiya hadisələr arasında aparılan qədim fikir əməliyyatlarındanandır. Bu əməliyyat insan

tərəfindən keyfiyyətə rəngarəng aləmin dərk olunması və onun haqqında mövcud olan biliklərə tələbat arasındakı obyektiv ziddiyyətlərdən meydana gəlir. Bu idrak metodunun məqsədi də bu ziddiyyətləri həll etməyin vasitələrindən biridir.

İbtidai insanlar onu əhatə edən predmet və hadisələrin çoxluğunun həqiqi xassələrini, onların əlaqə və münasibətlərini bilmədiklərindən, artıq onlara məlum olan, özlərinə asan gələn oxşarlığa görə predmetləri izah etməyə cəhd edirdilər. Antropomorfizmin (insan xassələrini təbiətin qüvvə və hadisələrinə aid etmək) və animizmin (ibtidai insanın hər şeydə ruh olmasına inanması) insana, onun ruhuna oxşadılması hadisələri də bu cür meydana gəlmişdir. Bu cür bənzətmə halları mifologiya və dinin meydana gəlməsinin şərtlərindəndir.

İnsan təfəkküründə analoji əqli nəticənin mümkünlüyü onunla müəyyən edilir ki, gerçəklikdəki predmet və hadisələr keyfiyyət

müəyyənliyinə malikdir, bir-birindən fərqlidir, eyni zamanda öz aralarında obyektiv oxşarlıq xassələri vardır. Belə ki, kainatda hər şey qarşılıqlı əlaqədədir, bir münasibətdə oxşar olan əlamətlər ola bilər ki, zəruri halda digər münasibətlərdəki oxşarlıqla bağlı olsun. Bu oxşarlıqlar analogi əqli nəticənin obyektiv əsasını təşkil edir. Bu oxşar və fərqli cəhətlər insan təfəkküründə milyard dəfələrlə təkrar olunaraq, sabit məntiqi formalar xarakteri kəsb edərək, spesifik analogi əqli nəticə əməliyyatı adını almışdır. Çox vaxt insanların praktik fəaliyyətində predmet və hadisələri başqaları ilə müqayisə etmədən, tutuşdurmadan dərk etmək mümkün olmur. Müqayisə, tutuşdurma, oxşatma predmetlər haqqında təbii, tez və asan yolla biliklər almağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, hər cür analogiya onun təzahür formalarından asılı olmayaraq, özündə əqli nəticəni təmsil edir, predmetlərin bir qisim

əlamətlərindəki oxşarlıqlardan onların digər əlamətlərindəki oxşarlıq haqqında nəticə çıxarılır. Məsələn, istilik və elektrik arasında onların yayılması üsulunda oxşarlıq vardır. Bu xassə istiliyə xas olan oxşarlığı elektrik sahəsinə keçirməyə imkan vermişdir. Başqa bir nümunə gətirək. Məlumdur ki, 1812-ci ildə Napoleonun qoşunlarının Rusiyaya zorla girməsi bir sıra faktlara görə məğlubiyyətə uğramalı idi və bu hadisə ilə faşist Almaniyasının apardığı işğalçılıq müharibəsi arasındakı bir çox oxşarlıqlara görə nəticə çıxarırdılar ki, Hitlerin məğlubiyyəti də labüddür. Tilzit sülh müqaviləsilə (1907) Brest sülh müqaviləsi (1918) arasında aparılan analogiyanı da xatırlatmaq olar. Bu iki tarixi hadisə arasındakı oxşar əlamətlər müqayisə olunur, Tilzit sülhündəki oxşar əlamət (düşmən istilasından azad olmaq əlaməti) digər hadisəyə (Brest sülh müqaviləsinə) köçürülür. Bu iki hadisənin müqayisəsindən alınan yekun biliyi

sadəcə müşahidə yolu ilə deyil, vasitəli yolla, başqa sözlə, əlamətin bir hadisədən digərinə məntiqi köçürmə vasitəsilə alınır.

Analogiya geniş hadisələr çoxluğunu da ifadə edə bilər. Bu o, deməkdir ki, bir neçə predmetin oxşarlığı haqqında söylənilən zəif, qarışıq fərziyyələrdən mikro-makro və meqa aləmlərin və buradan irəli gələn elmi-fəlsəfi nəticələrin qanunauyğunluqlarının oxşarlığını ifadə edən dolğun və ümumi fərziyyələrə keçirilir. Analoji əqli nəticədə söylənilən fərziyyələrin (müddəaların) çoxu praktikada sübut olunur. Bu əqli nəticə belə bir prinsip üzrə aparılır ki, predmet və hadisələr bir neçə xassə və əlamətlərinə görə oxşar ola bilər. Alimlər Günəşdə helium elementini ilk dəfə aşkara çıxardıqda, Yerdə onun olması elmə məlum deyildi. Günəş və Yer arasındakı bir çox oxşar əlamətlərə əsaslanaraq, tədqiqatçılar heliumun Yerdə də olmasını ehtimal edirdilər. Elmlərin

sonrakı inkişafı nəticəsində Yerdə də həmin element tapılır, bununla da analogi əqli nəticə praktikada sübut olundu.

Lakin bütün analogi əqli nəticələr sübut olunmur. Məsələn, Mars və Yer planetləri arasında çoxdan bir çox oxşarlıqlara görə (hər ikisinin öz oxu və Günəş ətrafında fırlanması, eyni planetar sistemə daxil olması, hər ikisində atmosfer təzyiqinin olması, fəsillərin dəyişməsi və s.) analogiya aparılır və nəticə çıxarılır ki, ehtimal ki, Marsda üzvi həyat vardır. Lakin, son tədqiqatlar bu nəticəni təsdiq etmir, bunu yanlış analogiya da adlandırmaq olar.

Belə düşünmək də yanlış fikirdir ki, analogi əqli nəticə guya süni səciyyə daşıyır və məntiqi zəkanın quraşdırmasıdır. Doğrudan da, analogiya sərbəst, özbaşına yaranan məntiqi mühakimə deyil, bu mühakimələrin əsasında real gerçəkliyin predmet və hadisələrinin obyektiv tərəflərinin və xassələrinin beynimizdə inikası durur. Hər bir

konkret predmet, yaxud hadisə çoxlu xassələrə və keyfiyyət müəyyənliyinə malikdir, onlar əlamət və xassələrin təsadüfi kombinasiyasını deyil, onların konkret vəhdətini ifadə edir. Analoji əqli nəticədə çıxarılan yekun biliyi predmetlərin real əlaqələrinə əsaslanan və təfəkkürün məntiqi strukturunda müəyyən nişan və izlər kimi toplanmış biliklərdir.

Analogiyanın əsasında məntiqi əməliyyatlardan biri olan müqayisə durur. Müqayisə hər cür biliyin başlanğıcıdır, onsuz idrak prosesi yoxdur. Müqayisə bizə gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklər verir, bununla da alınan biliklər mükəmməl və etibarlı olur. Lakin, hər cür müqayisə gerçək bilik vermir, çünki müqayisə predmetlərin bütün xassə və tərəflərini əks etdirmir. Hər cür müqayisənin nöqsanlı olduğunu unutmaq olmaz. Analogiyadan həqiqi biliklər almaq mümkün olmadıqda istifadə olunur. Onun bu cəhətini nəzərdə tutan A.Gertsen qeyd

edirdi ki, «fikri səlist (aydın) və sadə yolla ifadə etmək mümkün olan hallarda heç kim analogiyaya meyl etmir».

Yuxarıda iqrar etdiyimiz kimi, analogi əqli nəticənin verdiyi bütün bilikləri sübut olunmuş hesab etmək mümkün deyildir, çünki bu biliklərdən zəruri, gerçək biliklərə keçmək tələb olunur, analogiyanın faktiki yoxlanışa ehtiyacı vardır. Bu yoxlanış faktiki sübut vasitəsilə başa çatır, lakin burada ilkin ehtimallar analogiya metodu ilə qurulur. Darvin bitki və heyvan növlərinin təbii seçmə yolu ilə yaranması qanununu seleksiya yolu ilə analogiya aparmaq praktikasında süni seçmə və süni artırma nəticəsində kəşf etmişdir. Atomun quruluşu haqqında Rezorfordun «planetar» nəzəriyyəsi Günəş sistemilə analogiya nəticəsində yaranmışdır.

Analoji əqli nəticədən ictimai elmlərdə də geniş istifadə olunur. Keçmişə və gələcəyə aid

olan hadisələri də bu metod vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Bu metodun tətbiqinin ən aydın nümunələrindən biri Şimali Amerika hindularının qohumluğu haqqında L.Morqanın tədqiqatını göstərmək olar. L.Morqan bu tayfaların qəbilə əlaqələrində qədim yunan, Roma və alman tarixinin ən mühüm sirlərinin açarını aşkara çıxarmışdır. Qədim tarixin öyrənilməsində bu metodun əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərinin qiymətləndirilməsində də bu metodun müəyyən əhəmiyyəti vardır. Üzvi aləmin inkişaf qanununun kəşfi bəşər tarixinin inkişafı qanununun kəşfinə analoqdur. Onu da qeyd edək ki, analogiyadan sui-istifadə etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Spenserin üzvi sosiologiyasını (cəmiyyətlə orqanizm arasında, dövlətlə canlı arasında analogiya aparılırdı), «sosial darvinizm» (üzvi təbiət qanunları ictimai həyata köçürülürdü) və bu kimi elməbənzər konsepsiyaların adını çəkmək olar. Müxtəlif cinsli

hadisələrin mexaniki surətdə bir-birinə oxşadılması, elmi anlayışların yanlış işlədilməsi mənasız və boş ifadələrdən başqa bir şey deyildir.

Analoji əqli nəticə hər cür əqli nəticənin ümumi əlamətlərini özündə ehtiva edir. Lakin, o, traduktiv əqli nəticənin xüsusi tipi olmaqla, deduksiya və induksiyadan tamamilə fərqlənir. Bu fərq ondadır ki, burada idrak prosesi təkdən təkə, xüsusidən xüsusiyyə və ümumidən ümumiyyə doğru gedir, alınan yekun biliyi də ona uyğundur. Bununla belə, analoji əqli nəticə deduksiya və induksiya ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən bu metod deduktiv və induktiv yolla alınan biliklərə əsaslanır, digər tərəfdən, onun özü yeni əqli nəticələr üçün material verir.

Analoji fikrin diapazonu (həcmi) daha böyükdür. Gerçəklikdə baş verən hadisə və proseslərə münasibətdə bu metodun evristik əhəmiyyətini heç cürə inkar etmək olmaz (Yerdə

helium elementinin kəşfi buna əyani nümunədir). Lakin, analogi əqli nəticənin özünün spesifik məhdud cəhətləri də vardır. Əqli nəticənin digər növləri kimi, bu metod yeni biliklər verir, lakin bu biliklər həqiqi olmaqla yanaşı, çox vaxt ehtimalı olur. Lakin analogiyanın vacibliyi onunla sübut olunur ki, onun əsasında fəlsəfədə dərin elmi nəticələr çıxarılmışdır, xüsusi elmlərdə kəşflər edilmiş, texnikada bir çox ixtiralar olmuşdur. Hətta ən zəif fərziyyə elmin sonrakı inkişafına təkan vermişdir, bəşəriyyətə xidmət etmişdir. Məsələn, yunan alimi Heraklit bizi əhatə edən aləmi suya bənzətməklə, aləmin inkişaf edən proses olduğu haqqında fundamental bir müddəa irəli sürmüşdür: «Hər şey axır, hər şey dəyişir» deməklə, kainatı axar suya bənzədirdi. Eyni suya iki dəfə girmək olmaz, çünki hər şey dəyişdiyindən, su da dəyişir. Başqa bir yunan filosofu və təbiətşünası Demokrit materiyanın kiçik hissəcikləri sayılan atomları Günəş

şüalarındaki tozcuqlara oxşatmaqla, cisimlərin daxili hərəkət və qarşılıqlı təsiri haqqında nəticə çıxartmışdır.

Fizikada işığın səs dalğalarının yayılması ilə analogiyası əsasında Hüygens işığın dalğa təbiətinə malik olması nəticəsini çıxartmışdır. Franklin analoji əqli nəticənin vasitəsilə ildırımın elektrik təbiətinə xas olması nəticəsinə gəlmişdir. Biologiyada Darvin bitkilərin və canlıların süni seçməsi analogiyası əsasında ev təsərrüfatına «süni seçmə» anlayışını daxil etmiş və onun köməyi ilə bitki və canlılar aləminin təkamülü məsələsini izah etmişdir. Müasir astronomiyada təbiətdəki adi partlayışlarla analogiya əsasında kainatda baş vermiş «böyük partlayış» və onun sonrakı təkamülü haqqında təsəvvürün formalaşması üçün müəyyən əhəmiyyətin olması nəticəsi çıxarılmışdır. Kibernetikada çox vaxt canlı orqanizmlərdə və texniki qurğulardakı idarəetmə funksiyaları arasında analogiya aparılır və

buradan da insan fəaliyyətinin müəyyən funksiyalarının elektron-hesablama maşınlarını əvəz etməsi nəticəsi çıxarılır. Müasir bionika elmi canlı orqanizmlərin quruluşu prinsiplərini öyrənərkən, müxtəlif qurğuların quruluşu mexanizminə istinad etmişdir.

Analogiyanın evristik funksiyası öz ifadəsini bilavasitə modelləşdirmə (fransızca *modelle* – model, forma, nümunə) əməliyyatında tapır. Modelləşdirmə – hər hansı bir obyektin sadələşdirilmiş modellərlə öyrənilməsi üsuludur. Bu üsuldan texnikada və elmdə geniş istifadə olunur (binaların tikintisinin, dəmir yollarının salınmasının, gəmiqayırma sənayesində gəmilərin, aerodinamikada təyyarələrin, su-elektrik stansiyalarında bənd və qurğuların, kosmik gəmilərin, iqtisadi proseslərin, hətta təfəkkür prosesinin modelləşdirilməsini buna nümunə gətirmək olar). Kosmonavtikada insanın kosmosa uçması fikirləri canlı heyvanların oraya

göndərilməsindən sonra formalaşmağa başlamışdır. İctimai həyat hadisələrinin öyrənilməsində də analogiyadan geniş istifadə olunur. Məsələn, tarixdə epoxalar, tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər arasında aparılan paralelləri və buna uyğun çıxarılan nəticələri qeyd etmək olar.

Sosiologiyada və hüquq elmlərində aparılan analogiyaları da bura aid etmək olar.

Bu cür paralellər və modelləşdirmə abstraksiyanın bir növüdür. Burada predmet və hadisənin yalnız müəyyən tərəfləri götürülür, digər cəhətlərdən abstraksiya olunur. Öyrənilən obyektədən asıl olaraq, modellər də cürbəcürdür. Maddi və ideal, canlı və cansız modellərin adını çəkmək olar. Modelləşdirmədə onun xassələri haqqındakı bilik analoji yolla ya obyektədən, ya da ona oxşar prototiplərin üzərinə köçürülür. Bu baxımdan modelləşdirmənin müxtəlif növləri (istər ciddi, istərsə də təqribi olsun) analogiya

əsasında çıxarılan nəticələrin qurulmasının məntiqi cəhətdən əsaslandırılması ilə müəyyən olunur. Mühəndislər elektrik stansiyasını, yaxud tikiləcək böyük bir körpünü quraşdırarkən, qabaqcadan onun əsas bəndlərinin və görülməli işin sadələşdirilmiş oxşar modelini yaradırlar. Sonralar iş prosesində həmin model sınaqlardan keçirilir, dəqiqləşdirilir, bəzən də onun nəzərdə tutulmayan yeni xassələri, tərəfləri meydana çıxır, beləliklə də, təcrübənin nəticələri orijinala (obyektin özünə) köçürülür. Modelləşdirmədə həmişə analogiyadan istifadə olunur, nəticədə gerçəklik haqqında yeni biliklər alınır. V.Ştoffun qeyd etdiyi kimi, modelləşdirmənin vasitəsilə hər hansı bir prosesi öyrənməklə yanaşı, analogiyanın köməkliliyi də tədqiqi çətin olan başqa bir prosesin mahiyyəti və xarakterini də öyrənirik, onun haqqında yeni fikirlər söyləyirik.

Modelləşdirməni çox zaman traduksiya ilə eyniləşdirirlər, bəzən də analogiyanın xüsusi br

növü adlandırırırlar. Tədqiqat obyektı ilə onun modeli arasında tam analogiya yaratmaq mümkün olmadığı kimi, modelləşdirmənin köməkliyi ilə alınan biliklərin də gerçək olduğunu söyləmək olmaz. Bu fikirlərdən çıxarılan nəticə budur ki, təfəkkür aktında modelləşdirmə və analogi əqli nəticə arasında prinsipial fərq yoxdur. Bunların hər ikisində predmet və hadisələr arasındakı oxşarlığa əsasən alınan bilik məntiqi köçürmə vasitəsilə bir obyektədən digər obyektə köçürülür. Bu da təsadüfi deyildir ki, analogiyanı modelləşdirmənin məntiqi əsası hesab edirlər. Nəticə çıxarmaq olar ki, elm və texnikada modelləşdirmənin səmərəliliyi müəyyən dərəcədə analogi metodun düzgün tətbiqindən asılıdır.

Kibernetika, bionika və digər idarəetmə sistemləri haqqındakı elmlərin inkişafı ilə yanaşı, modelləşdirmədən elm və texnikanın müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Müasir dövrdə kosmik gəmilərin uçuş trayektoriyasının, öz-

özünə hərəkət edən avtomatik aparatların idarə olunması, təfəkkürə xas olan müxtəlif məntiqi əməliyyatları əvəz edən və onu sürətləndirən spesifik qurğuların yaradılması ilə bağlı olan problemlər uğurla həll olunur. Kosmik peyklərin və təyyarələrin uçuşu və yerə qaytarılması məqsədilə Yer in süni peyklərini idarə edən cürbəcür qurğular, obyektlər yaradılır. Əgər bu cür qurğular olmazsa, insan qarşısına qoyduğu problemləri həll edə bilməzdi, buna onun psixofizioloji imkanları da qalmazdı.

Həqiqi analogiya o vaxt alınır ki, predmetlərin bir çox əlamətlərindəki oxşarlıq digər əlamətlərində də təkrar olunsun. Elmdə və texnikada həqiqi analogiyalar çoxdur (istilik və elektrikin yayılması, süni və təbii seçmə prosesi arasındakı analogiyaları qeyd etmək olar). Yanlış analogiya o vaxt meydana gəlir ki, predmetlərin oxşarlığı gerçəkliyə uyğun gəlmir (Yer və Mars, orqanizm və cəmiyyət, canlı qruplarla (arı,

qarışqa ailələri ilə) bəşər cəmiyyəti arasında aparılan analogiyaları və b. göstərmək olar). Çox vaxt yanlış analogiyalar xürafata, münəccimliyə və digər hallara əsaslanır. Bu baxımdan analogi əqli nəticədə ehtimallıq dərəcəsi bir sıra şərtlərdən asılıdır ki, bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

1. ümumi əlamətlərin keyfiyyəti (başqa sözlə, bunların ümumiliyi və mühümlüyü);
2. əlamətlərin kəmiyyəti (sayı);
3. oxşar və fərql əlamətlərin nisbəti.

Analogiyanın özünün tətbiq olunma həddləri vardır, bu ölçü pozulduqda, o, təsirsiz, yaxud zərərli olur. Əgər tədqiq olunan prpedmetlərdəki əlamət köçürülən əlaməti istisna edirsə, onda bu cür analogiya tətbiqolunmazdır.

Yer və Ay eyni Günəş sisteminin kosmik obyektləridir, bunlar bəzi münasibətlərdə oxşardır. Lakin buradan nəticə çıxartmaq olmaz ki, Ayda həyat vardır. Bu yanlış analogiya olardı,

ona görə ki, kosmik tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Ayda su və atmosfer yoxdur. Belə bir şəraitdə orada canlının yaşaması mümkünsüzdür. Analogiya aparılan predmetlər arasında fərqli cəhətlər çox olduqda da, düzgün nəticə çıxartmaq olmaz. Xüsusilə ictimai həyat hadisələrinin təhlilində analogiyadan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İctimai hadisələr heyranedici şəkildə bir-birinə bənzərdir. Lakin müxtəlif tarixi dövrlərə aid olur. Ona görə də bu cür analogiyalar tamamilə müxtəlif nəticələrə gətirib çıxara bilər, hətta yanlış da olar. Məsələn, mizadlı əmək kapitalizm üçün xarakterikdir, lakin bu quldarlıq cəmiyyəti şəraitində də mövcud olmuşdur. Lakin mizadlı əmək orada sporadik (hərdənbir) xarakter daşıyırdı, ictimai həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmirdi, lakin kapitalizmdə bu əməyin yüksək, üstün sistemə çevrilir. Buna görə də müasir fəhlələr və mizadlı işçilər, o cümlədən indiki sahibkarlar və

günəmuzd işçilər arasında analogiya aparmaq xatalıdır.

Sual 2. Sübutun ümumi xarakteristikası

Bilavasitə biliklərin alınması ancaq əqli nəticə formasında baş vermir. İnsan təfəkküründə bu prosesin həyata keçirilməsinin əsas formalarından biri də sübutdur. Bir çox məntiq kitablarında sübut prosesini məntiqi təfəkkürün formalarına aid etmirlər, bəzən də onu əqli nəticənin növ müxtəliflikləri hesab edirlər. Qəti demək olar ki, sübut da təfəkkürün əsas formalarındandır, lakin o, anlayışı hökm və əqli nəticə ilə müqayisədə öz mürəkkəbliyi ilə fərqləndirir. Əgər hökm anlayışlardan, əqli nəticə hökmlərdən əmələ gəlsə, burada da vəziyyət ona oxşardır, çünki sübut da hökmü, əqli nəticəni nəzərdə tutur, onlara isnad edir, lakin onlara müncər olunmur, onların arifmetik məcmusu deyildir, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Hökm anlayışların, əqli nəticə hökmlərin əlaqəsi kimi meydana gəlsə, sübut özündə əqli nəticələrin (anlayış və hökmlərin) əlaqəsini ifadə edir. Digər tərəfdən, sübutda fikrin gedişi əqli nəticənin əksinə olur, əqli nəticədə alınan yekun biliyi sübutda tezis kimi verilir, əsaslandırılması tələb olunur, orada gətirilmiş çıxış hökmləri (müqəddimələr) isə sübutda dəlil kimi gətirilir.

Sübutun məntiqi formalarının struktur mürəkkəbliyi bir də onunla müəyyən olunur ki, insan təfəkkürünün yüksək inkişaf səviyyəsini göstərməklə, həqiqətə nail olmaq məqsədilə mürəkkəb əqli konstruksiyaları (başqa sözlə deyilsə, zəncirvari əqli nəticələri, onların az və ya çox ciddi sistemlərini) qaydaya salır.

Burada sübutun bir nəzəriyyə kimi əsas problemini də önə çəkmək olar. Məntiq elmlərin və praktikanın hər bir ayrıca sahəsində sübutların konkret məzmunundan uzaqlaşsa da, bu proseslərin forma tərəflərini tədqiq edir, burada

hər cür sübutun məntiqi təbiəti nəzərdən keçirilir, başqa sözlə deyilsə, onun rolu, əhəmiyyəti, quruluşu, növləri, qaydaları və bu qaydaların pozulmasından irəli gələn səhvlər aydınlaşdırılır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Sübutda ancaq elmlərdə deyil, hətta praktik, xüsusilə, hüquqi məsələlərin müzakirəsində geniş tətbiq olunan ən mühüm məntiqi prosedurlardan birinin mürəkkəb mexanizmi aşkara çıxarılır.

Sübutun meydana gəlməsinin obyektiv əsasını gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ən ümumi səbəbiyyət asılılığı ilə üzvi vəhdət təşkil etməsi təşkil edir. Heç nədən heç nə əmələ gəlmir, hər bir şeyin predmet və hadisələrdə öz əsası vardır, bu əsada hər şey dəyişir və inkişaf edir. Bu cəhət gerçəkliyin inikası olan təfəkkürdə də bir çox fikirlərin digərlərini əsaslandırmasına və sübut olunmasına imkan verir. Sübuta məntiqi ehtiyac çıxış xarakteri daşıyan sübut olunmayan

həqiqətlərin olduğu bir vaxtda yaranır, bunlar olmasaydı, sübut prosesini həyata keçirmək olmazdı. Bu onu ifadə edir ki, sübuta zərurət insan idrakı ictimai təbiətlə müəyyən olunur. İnsan həqiqəti kəşf edərək, onu digər adamlara verməyə cəhd edir. Bunun üçün onun özü kəşfin həqiqiliyinə inanmalıdır, onun digər həqiqətlərlə zəruri əlaqəsini müəyyən etməklə, bu barədə o digərlərini də inandırmalıdır. Bu yolla da insan öz fikirlərini sübut edə bilir, bununla da bu proses ictimai xarakter kəsb edir.

Gerçəklikdəki predmetlərin və sosial proseslərin dərkinin səbəbləri və nəzəri-idraki qaydası vardır. Əgər bütün həqiqətlər öz-özünə aydın olsaydı, onda sübuta ehtiyac qalmazdı. Gerçəklikdə bunlardan bir qismi öz-özünə aşkar olduğundan, onların sübut olunması tələb olunmur. Bu baxımdan bütün fikirləri:

1. öz-özünə aydın olan;

2. öz-özünə aydın olmayan müddəalara ayırmaq olar.

Buraya hər bir adamın hiss orqanlarının köməkliyi ilə əldə etdiyi faktların həqiqiliyi (ağacın yarpaqlarının saralıb tökülməsinin gözlə görünməsi, quşun oxumasının eşidilməsi, otağın isti olmasının hiss edilməsi və s.), aksiomların (hissə bütövdən kiçikdir) və postulatların (ilkin zəmin, fərziyyə) olması daxildir.

Biz həmişə öz-özünə aydın olmayan (şübhəli, yalan) müddəaları sübut etməyə cəhd edirik. Əks halda elmə zərurət olmazdı, sübutsuz elm mövcud deyildir. Elmdə və praktikada da idrakin məqsədi mötəbər, obyektiv həqiqi biliklərə yiyələnməkdir. İnsan əldə etdiyi biliklərin vasitəsilə onu əhatə edən gerçəkliyə fəal təsir edir. Hazırkı dövrdə obyektiv həqiqətin müəyyən olunması – ədalətli demokratik sistemlərin vacib məsələsidir. Həqiqi idrak qanunun düzgün tətbiqini təmin edir, ədalətli qərarların

çıxarılmasına təminat verir. Burada da sübutun gücündən istifadə olunur.

Mücərrəd təfəkkür mərhələsində idrak prosesinin nəticələri əsas etibarlı ilə digər hökmlərdən alınmış, əvvəllər həqiqiliyi müəyyən olunmuş hökmlərin nəticələri ilə tutuşdurulmaqla yoxlanılır. Belə halda biliklərin yoxlanılması qaydası bilavasitə xarakter daşıyır, başqa sözlə desək, hökmlərin həqiqiliyi məntiqi üsulla, digər hökmlərin vasitəsilə müəyyən olunur ki, bu da sübut prosesidir. Hökmlərin bu cür bilavasitə yoxlanışı əsaslandırma, yaxud dəlilləşdirmə adlanır. Hər hansı bir hökmü əsaslandırmaq – onunla məntiqi əlaqədə olan və həmin hökmü təsdiq edən digər hökmlərin gətirilməsini tələb edir.

Hökmlərin ciddi məntiqi yoxlanışı və sübutu əqidə ilə bağlıdır, lakin hər cür əqidə sübut deyildir. Söhbət elmi xarakter daşıyan əqidədən gedir. Kommunikativ prosesdə hökmün

sübutedicilik təsiri ancaq məntiqi faktordan – əsaslandırmanın düzgün qurulmasından asılı deyildir. Məntiqdən kənar amillərdə (lingvistik, ritorik-psixoloji) sübut prosesində mühüm rol vardır. Beləliklə, arqumentləşdirmə dedikdə, hər hansı bir hökmün məntiqi üsullarla yanaşı, nitqi, emosional-psixoloji və digər metodların, yaxud üsulların vasitəsilə əsaslandırılması əməliyyatı başa düşülür.

Sübut prosesində inandırıcı təsir metodları müxtəlif elmlərdə (məntiqdə, psixologiyada, ritorikada, dilçilikdə və s.) geniş təhlil olunur. Bu üsulların birgə öyrənilməsi xüsusi bilik sahələri olan – arqumentasiya nəzəriyyəsinin (AN) predmetidir. Bu nəzəriyyə insanlar arasında ünsiyyət prosesində inandırıcı təsirin məntiqi və məntiqdən kənar metodları, yaxud üsulları haqqında daha çox təsirli kompleks təlimdir.

Elmlərin və praktikanın müxtəlif sahələrində arqumentləşdirmə heç də həmişə eynimənalı

nəticələr vermir. Məhkəmə istintaqında versiyaların (variantların) qurulmasında çıxış faktik materialın azlığı ancaq həqiqətəbənzər nəticə almağa imkan verir. Belə hallarda müstəntiq mühakimə prosesində analogi əqli nəticələrdən, yaxud natamam induksiyadan istifadə etməklə bu cür nəticələr alır. Digər hallarda çıxış materialı mühakimənin əsaslandırılması prosesində həqiqidirsə və kifayət edirsə, arqumentləşmiş proses doğru, obyektiv həqiqi bilik almağı təmin edir. Bu cür arqumentləşdirmə ciddi mühakimə xarakteri alır və sübut adlanır.

Sübut – hər hansı bir hökmün həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının doğruluğu əvvəlcədən praktikada yoxlanılmış digər müddəaların (fikirlərin) köməkliyi ilə əsaslandırılmasıdır. Bu məntiqi əməliyyat arqumentləşdirmə (dəlilləşdirmə) prosesinin növ müxtəlifliklərindən biridir, arqumentləşdirmə isə digər doğru

hökmlərin əsasında hökmün həqiqiliyini müəyyənləşdirməkdir.

Elmdə və praktikada yeni fikirlər, ideyalar inama, hansısa bir alimin nüfuzuna, onun öz ideyalarının doğruluğuna əminliyinə əsaslanıla bilməz. Bunun üçün başqa aləmləri inandırmaq məqsədilə yeni ideyaların doğruluğunda nüfuzun gücündən, psixoloji təsirlərdən, yaxud parlaq nitqdən yox, məntiqin gücündən – çıxış ideyalarının ardıcılığı və ciddi sübutundan istifadə olunur. Sübutedici mühakimə – təfəkkürün elmi üslubunun səciyyəvi əlamətidir.

Təfəkkürün məntiqliyi də irəli sürülmüş hökmlərin (müddəaların) əsaslandırılması prosesində təzahür edir. Bu baxımdan sübutluluq – düzgün təfəkkürün əsas xassələrindəndir. Əgər təfəkkür düzgün olmasa, ciddi məntiqi şərtlərə və qaydalara əsaslanmasa, onda boş sözcülyə gətirib çıxara bilər. Sübut arqumentləşdirmə ilə sıx bağlıdır. Lakin bu anlayışları tam mənada

eyniləşdirmək olmaz. Biz bəzi məntiq kitablarında bunların eyniləşdirilməsi fikrinə də təsadüf edirik. Zənnimizcə, «arqumentləşdirmə» anlayışı «sübut» anlayışından məzmunca daha zəngindir. Sübutun məqsədi tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını müəyyənələşdirməkdir, arqumentləşdirmənin məqsədi isə qəbul edilən tezisın məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaqla, müəyyən həyati şəraitdə onun əhəmiyyətini göstərməkdir. Konkret desək, arqumentləşdirmə – sübut və təkzib prosesini özündə ehtiva edən mühakimə üsuludur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsində «arqument» («dəlil») anlayışı da sübut nəzəriyyəsinə nisbətən geniş mənada götürülür. Arqumentləşdirmə prosesində sübuta nisbətən dəlillər daha çox cürbəcür olur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsinin məzmunca zənginliyini onun növ müxtəliflikləri də

- a) empirik;
- b) nəzəri;

c) kontekstual və s. arqumentləşdirmədən söhbət gedir.

Arqumentləşdirmədən fərqli olaraq biz sübuta o hallarda müraciət edirik ki, bu əməliyyatın fərqləndirici əlamətlərini göstərməyə ehtiyac yaranır. Biz burada bir məsələyə də münasibətimizi bildirmək istərdik. Arqumentasiya və sübutun forması da tamamilə bir-birinə uyğun gəlmir. Hər ikisi əqli nəticənin müxtəlif növlərini özündə birləşdirir, bundan başqa, hər ikisi sübut və təkzibi birləşdirərək, əsaslanmanı nəzərdən keçirir. Bu da maraqlıdır ki, arqumentləşdirmə tez-tez dialoq xarakteri daşıyır, çünki bu proses öz tezisini sübut etməklə, opponentin antitezisini də təkzib edir.

Dialoq daha çox arqumentləşmiş söhbət aparmaq formasıdır ki, bu da bizə qədim yunanlardan keçmişdir (Platonun dialoqlarını, Sokratın sual və cavablar formasında mübahisə aparmaq texnikasını və sairəni göstərmək olar).

Lakin dialoq arqumentləşdirmənin zahiri formasıdır, opponent ancaq fikirləşə bilər (fikir yazılı şəkildə də olur, buna yazılı arqumentasiya da deyilir). Arqumentləşdirmədə ritorikanın da böyük rolu vardır. Bu mənada Aristotelin «Ritorika» əsəri indi də xüsus maraq doğurur, çünki natiqlik istedadı haqqındakı bu elm tezisində sübut olunması prosesində əqidənin nəzəriyyə və praktikasını kimi nəzərdən keçirilir. Maraqlıdır ki, tarixdə elə bir dövr olmamışdır ki, insanlar dəlilləşdirmədən istifadə etməsinlər. Dəlillərə əsaslanan mülahizənin intellektual-kommunikativ əhəmiyyəti yoxdur, bunlar (dəlillər) həqiqəti dərk etməyin zəruri vasitələridir.

Sübut və təkzib nəzəriyyəsi müasir şəraitdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış əqidələrin formalaşması vasitəsidir. Alimlər elmdə həlli çətin görünən müddəaları sübut etməlidirlər (məsələn, Günəş sistemi planetlərində atmosferin olması, okeanların və kosmosun sirlərinin aşkara

çıxarılması, qalaktikaların öyrənilməsi, elektron texnikasının gələcək inkişaf yolları və s.). Elmin və ictimai-tarixi praktikanın məlumatlarına əsaslanmaqla, bu cür fikirləri elmi cəhətdən əsaslandırmaq olar.

«Sübut» termini müxtəlif mənalarda işlənir. Əvvəla, sübut dedikdə, faktlar nəzərdə tutulur ki, bunların köməkliyi ilə bu və digər hökmün həqiqiliyi, yaxud yalanlığı əsaslandırılır.

İkincisi, «sübut» faktlar haqqında məlumatların mənbələrini (sənamələr, şahidlərin danışmaları, yazılı xatirələr, sənədlər və s. buraya aiddir) bildirir. Məsələn, kriminalistik tədqiqatlarda faktların mənbəyini sənədlər təşkil edir. Burada da mətn daxilində (qanunvericilik materialı, şəxsi sənədlər və s.), statistik (hüquqi, iqtisadi statistika və s.), rəsmi və qeyri-rəsmi sənədləri bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. Sənədli informasiya mənbələrindən biri də cinayətkarın şəxsiyyətinin, cinayətin konkret səbəb və

şəraitinin, sosial təsisat kimi məhkəmənin fəaliyyətinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunan məhkəmə praktikasının materiallarıdır.

Üçüncüsü, «sübut» anlayışı təfəkkür prosesini də bildirir. Məntiq elmində həmin termin bu mənada işlənir, hüquq elmlərində «sübut» termininin əvvəlki mənalarından geniş istifadə olunur. Prosesual hüquqda bu termin iki mənada:

1. cinayət, yaxud vətəndaş işinin mühüm tərəfləri haqqında informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edən faktik vəziyyəti (məsələn, müttəhimin zərərçəkənin ünvanına söylədiyi hədə-qorxu, cinayətin baş verdiyi yerdə müxtəlif izlərin qalması və s.);

2. cinayət işi ilə bağlı olan faktik şərait haqqında informasiyaların mənbələrini bildirir (məsələn, şahidlərin ifadəsi, yazılı sənədlər və s.)

Hüquqşünaslıqda «sübut» termini ilə yanaşı, «məhkəmə sübutu» anlayışından da geniş

istifadə olunur. Bunların bir-birilə necə əlaqələndirilməsini hüquqşünasın bilməsi vacibdir, bu məsələni qısaca da olsa nəzərdən keçirək.

Məhkəmə sübutu – cinayət işlərinin nəzərdən keçirilməsi və istintaqında həqiqəti dərk etməyin xüsusi formasıdır. Lakin məhkəmə sübutu məntiqi sübuta müncər olunmur, onunla tam mənada eyniləşdirmək olmaz, birinci ikinciyə nisbətən həcmcə daha genişdir. Bunların arasındakı fərqli cəhətlər aşağıdakılardır:

1. məntiqi sübut eyni həqiqətlərin digər həqiqətlərlə əsaslandırılmasının intellektual-nitqi prosesidir. Məhkəmə sübutu isə insanların fikri və praktik fəaliyyətindən ibarət olan mürəkkəb fəaliyyətdir. Məntiqi sübut bu fəaliyyətin ancaq tərəflərindən birini təşkil edir.

2. məntiqi sübut ancaq təfəkkürün qayda və qanunları əsasında aparılırsa, məhkəmə sübutunda məntiqi qanunlarla yanaşı, hüquqi

qanunlar da tətbiq olunur, başqa sözlə deyilsə, bu proses hüquqi qanunlara da tabedir;

3. məntiqi sübutda hər bir adam subyekt kimi nəzərdən keçirilsə, məhkəmə sübutunda subyekt ancaq müstəntiq, prokuror, hakim, dindirilən hər bir şəxs ola bilər;

4. məntiqi sübut gerçəkliyin bütün faktlarının sübut edilənliliyini nəzərdə tutursa, hüquqi sübutda prosessual hüquqi normalara riayət etməklə əldə olunmuş faktlar sübut edilən hesab olunur.

Sual 3. Təkzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri

Təkzib də sübutdur, lakin onun sübutdan fərqi odur ki, burada hökmün yalanlığı əsaslandırılır. Təkzib – əvvəlcədən irəli sürülmüş tezis yalanlığını, yaxud əsaslandırılmamasını müəyyən edən məntiqi əməliyyatdır. Təkzib əvvəla, sübutun özünün düzgün qurulmamasını

(dəlillərin, yaxud nümayişin); ikincisi, irəli sürülən tezis yalanlığını, yaxud sübut olunmamasını göstərir.

Təzibin özünün də sübutda olduğu kimi müxtəlif növləri vardır. Təzibin aparılmasına görə üç üsulu vardır:

1. tezis təzibi (düzünə və dolayı təzib);
2. dəlillərin təzibi (tənqidi);
3. təzibin formasının (nümayişin) təzibi.

Təzibi tələb olunan hökm tezis təzibi adlanır. Tezis təzibini əsaslandırılan hökmlər isə onun dəlilləri adlandırılır.

Hər bir tezisi birbaşa və ya dolayı yollarla təzib etmək mümkündür. Təzibin ən doğru və uğurlu üsulu faktlarla təzib etməkdir. Məsələn, «Venerada üzvi həyat mövcuddur» tezisinin yalanlığını sübut etmək üçün aşağıdakı məlumatları gətirmək olar:

1. Veneranın səthində temperatur 470-480 Selsi dərəcəyə çatır;

2. təzyiq isə 95-97 atmosferdir.

Bu faktlar sübut edir ki, belə bir şəraitdə Venerada həyatın olması cəfəngiyatdır.

Bəzən də sübut prosesində gətirilən dəlillərin yalanlığı əsaslandırılır. Dəlillərin təkzibinə aid belə bir nümunə gətirmək olar. «Məntiq elminin humanitar elmlərdə tədrisi faydasızdır» tezisini əsaslandırmaq məqsədilə bir çox alimlər, xüsusilə, professor Y.Seyidov belə bir dəlil gətirir ki, bu «formal məntiqdir». Bu fikrin yanlışlığını sübut etmək üçün aşağıdakı müddəaları (dəlilləri) gətirmək kifayətdir. Əvvəla, məntiq - düzgün mühakimə yürütmək elmidir, məntiq bütün elmi sistemlərin qurulmasında insanın, hər bir tədqiqatçının əlində güclü silahdır, üçüncüsü, məntiq bir çox alimlərin iqrar etdikləri kimi bütün elmlərin «giriş qapısıdır», dördüncüsü, məntiq sübut elmidir, fikirlərin yalanlığını aşkara çıxarır, təkzib edir, beşincisi, bu elm fikrin inkişaf formalarını dərindən tədqiq etdiyinə görə bəzən

«formal məntiq» adlandırılır, lakin professor bilmir ki, bu elmə çox vaxt ənənəvi, klassik, ümumi məntiq də deyirlər. Onda belə çıxır ki, hündəsi fiqurların xassələrindən bəhs edən hündəsənin, dövlətin quruluşu və inkişaf formalarını öyrənən hüquq elmi də lazım deyildir. Dilçilikdə yaranmış «məntiqi qrammatika», hüquqşünaslıqda «istintaq məntiqi», «kriminalistik taktikanın məntiqi əsasları» kimi yeni elm sahələrinin öyrənilməsi də faydasızdır.

Biz yuxarıdakı fikrin yalanlılığını əsaslandırın çoxlu dəlillər gətirə bilərdik, lakin bununla kifayətlənməyi məqbul hesab edirik.

Tezisdən irəli gələn nəticələrin yalanlılığını (yaxud ziddiyyətliliyini) əsaslandırmaq bütün elmlərdə vacib məsələdir. Əgər verilmiş tezisdən həqiqətə zidd nəticələr irəli gəlsə, bu üsul «cəfəngiyyata müncər etmə» (reductio ad absurdum) adlanır. Əvvəlcə, təkzib olunan tezis müvəqqəti həqiqət kimi qəbul olunur, lakin sonra

ondan həqiqətə zidd olan nəticələr çıxarılır. Klassik ikimənalı məntiqdə «cəfəngiyyata müncər etmə metodu» formula belə ifadə olunur: $a = \overline{a}$ F. Burada F – ziddiyyəti, yaxud yalanı göstərir. Bu prinsip (dəqiq desək, «cəfəngiyyata gətirmə») ümumi formada belə formula ilə ifadə olunur:

$$(a \rightarrow a) \quad (a \rightarrow \overline{a}) \quad \overline{a}$$

Biz bir çox hallarda antitezisin sübutu vasitəsilə tezin sübutuna da rast gəlirik. Təzib olunan tezisə münasibətdə (a hökmü) ona zidd olan hökm irəli sürülür (başqa sözlə desək, qeyri- a və qeyri- $\overline{a}$ hökmü (antitezis) sübut olunur. Əgər antitezis həqiqidirsə, onda tezis yalandır və üçüncünü istisna qanununa görə üçüncü verilməmişdir. Geniş yayılmış belə bir tezisi nəzərdən keçirək: «Bütün itlər ulayır» (bu A ümumi iqrari hökmdür). Bunun zidd olan $\overline{a}$ hökmü belə olacaqdır: «Bəzi itlər ulamır». Axırncı hökmü

sübut etmək üçün bir neçə nümunə, yaxud bir nümunə gətirmək kifayətdir: «Cırtan itlər heç vaxt ulamır». Beləliklə də, o hökmü sübut olunur. Üçüncünü istisna qanunundan bilirik ki, əgər o hökmü həqiqi olsa, onda A yalan olacaqdır. Məsələn, «Bəzi cinayət işləri oğurluq deyildir», onda A yalan olacaqdır: «Bütün cinayət işləri oğurluqdur». Bununla da tezis təkzib olunur.

Tezisin əsaslandırılması üsulları ilə yanaşı, arqumentləşdirmə sənəti təkzibin (tənqidin) rasiona (əqli) üsullarına yiyələnməyi də nəzərdə tutur. Biz bu üsulların geniş təhlilini vermək fikrində deyilik, çünki sübut əməliyyatından danışarkən, bu məsələyə mətnin təhlilində az və ya çox dərəcədə toxunulmuşdur.

İfadə formasına görə tənqid aşkar və qeyri-aşkar olur. Aşkar tənqiddə proponentin arqumentləşdirmədə irəli sürdüyü müddəaların konkret səhvləri göstərilir. Məsələn, mübahisə prosesində müsahibim Z-nin gətirdiyi dəlillərin

real prosesi əks etdirmədiyini göstərmək olar. O, öz müddəalarını əsaslandırma bilmir, bununla da yanlış nəticələr çıxarır.

Aşkar tənqiddin üç növünü

1. konstruktiv;

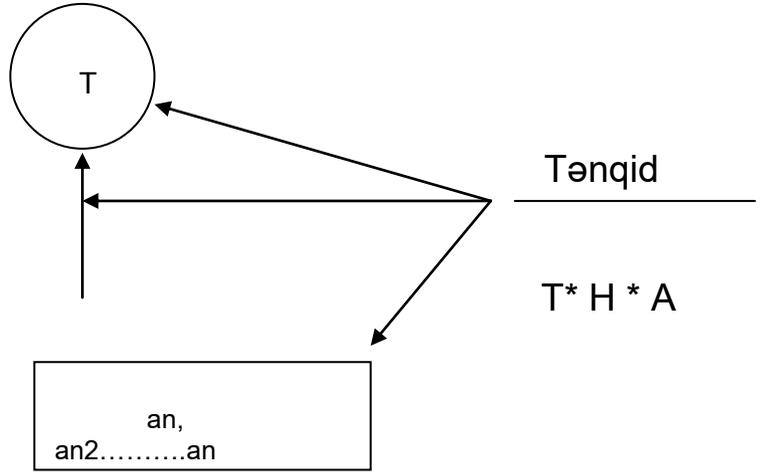
2. destruktiv;

3. qarışıq göstərmək olar.

Konstruktiv (quraşdırıcı) tənqiddə proponentin alternativ müddəasını təkzib etmək üçün opponet öz xüsusi tezisini əsaslandırır.

Elmi mübahisələrdə konstruktiv tənqiddən istifadə olunması onu ifadə edir ki, opponetlik edən tərəflər konstruktiv müxalifətə keçir (bizdə bir çox məsələlərin həllində bəzi müxalifətçilərin iqtidar tərəfinə keçməsi kimi).

Destruktiv (dağıcı) tənqiddə tezis, dəlillərin, yaxud nümayişin tənqidi yolu ilə arqumentləşmiş prosesin dağıdılmasına diqqət yönəldilir. Bu prosesin sxemi belədir:

Qarışıq tənqid altında konstruktiv və destruktiv yanaşmaların birləşməsi başa düşülür.

Qarışıq tənqid yerinə yetirilən əməliyyatların ardıcılığından asılı olaraq iki üsulla:

1. konstruktiv - destruktiv
2. destruktiv - konstruktiv quruluşda olur.

Qeyri-aşkar tənqid odur ki, burada proponentin səhvlərinin konkret təhlili verilmədən, zəif yeri göstərilmədən onun mövqeyini skeptikcəsinə (şübhəli) qiymətləndirməkdir. Belə halda şübhə təxminən

belə bir forma alır: «Sənin ideyaların mənə şübhəli görünür», «Mən sizin fikrinizə şübhəli yanaşıram» və s. Belə tənqidin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşməsi haqqındakı istək cavabsız qalır.

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.
7. Д.П.Горский. Логика. Москва, 2009
8. Г.А.Левин. Логика. Минск, 2009
9. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005

MÖVZU № 7 «HIPOTEZA»

Mühazirənin planı:

1. Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu.
2. Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri.
3. Hipotezin növləri.

Sual 1. Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu

İnsanlar maddi nemətlərin istehsalı prosesində və elmi-nəzəri tədqiqatın gedişində obyektiv gerçəkiyin qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan faktlarını, qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarırlar. Bunların əksəriyyəti əvvəlki elmi nəzəriyyələrin köməkliyi ilə izah olunur. Lakin, çox vaxt elmdə və sosial həyatda elə hallara təsadüf edirik ki, bu və ya digər hadisəni məlum olan elmi biliklərin, nəzəriyyələrin, o cümlədən elmi tədqiqatların üsul

və vasitələrinin köməkliyi ilə izah etmək mümkün olmur. Bu vaxt bir sıra faktların mövcudluğunun və təbiət hadisələrinin yaranmasının səbəbləri haqqında əvvəlcədən müxtəlif fərziyyələr, yaxud hipotezlər irəli sürülür.

İnsan təcrübədə müəyyən etmişdir ki, Yer in tərkinə endikdə istiliyin dərəcəsi artır. Vulkan püskürməsində yerin dərinliklərindən çıxan isti sulara, geyzerlərə və b. kimi hadisələrə isnad edərək, belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, Yer in dərinliklərində istilik daha yüksək dərəcəyə çatır. Bu da məlumdur ki, elmi biliklərin və texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində Yer in dərin qatlarındakı istilik haqqında irəli sürülən fərziyyəni müşahidə yolu ilə sübut etmək mümkün deyildir. Lakin buna baxmayaraq, bu fərziyyənin böyük idraki-elmi əhəmiyyəti ondadır ki, bir sıra təbii hadisələrin (şaxtaların dərinliyi artdıqca, Yer in istiliyinin artması, vulkan püskürdükcə lavanın hərarətinin yüksəlməsi)

öyrənilməsində və dərkində insana yaxından kömək edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülən bu cür fərziyyələr hipoteza adlanır. Hipoteza (yun. hirothesis – əsas, fərziyyə deməkdir) fərziyyə vasitəsilə yeni biliyə keçiddir.

Formal məntiq ancaq mücərrəd təfəkkürün formalarını deyil, elmi biliyin inkişafını da öyrənir. Elmi biliyin bu cür formaları həyati faktların izahı tələblərindən irəli gələn elmi faktlardır, elmi problemlərdir, problemlərin özünün hipotez formasında ilkin həllidir, onun sübutun gedişində təsdiqi, yaxud təkzibidir, bununla belə, elmi nəzəriyyələrdir, formula olunmuş qanunlardır. Göstərilən bu formalar arasında dərin daxili əlaqə vardır. Ardıcıl gələn bu formaların hər biri əvvəlcə gələn fikirlərin mühüm nəticələrini özündə birləşdirir.

İdrak prosesinin nəzəri mərhələsi hipotezlərdən başlayır, bununla da onun nəzəri idrakda yeri, rolu müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan

elmi idrakın inkişaf forması kimi hipotezin məntiqi xarakteristikasını verməyə ciddi ehtiyac vardır.

«Hipoteza» termini adi danışmada bir neçə mənada işlədilir:

1. hər hansı fakt, hadisə haqqında hər cür güman;

2. fərz etmək, əsassız ehtimal;

3. ümumiyyətlə, fərziyyə elmi tədqiqatda tətbiq olunan fərziyyənin xüsusi növüdür. Lakin hər cür fərziyyəyə, əsassız ehtimali biliyə hipoteza kimi yanaşmaq olmaz.

Elmi ədəbiyyatların əksəriyyətində hipotezə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin müəyyən sahəsini, tərəfini izah edən fərziyyə kimi tərif verirlər. Hadisəni izah etmək isə onun yaranması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onun digər hadisə və proseslərlə qarşılıqlı əlaqə və təsirini öyrənmək deməkdir.

Gerçəkliyin hər cür hadisəsinin dərkini, ona aid olan ayrı-ayrı faktların toplanması və onların

təhlilindən başlayır. İdrakın başlanğıcında toplanmış faktlar yarımçıq olur, hadisəni dərhal və tamamilə izah etmir, ona görə də həmin hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və inkişaf qanunları haqqında həqiqi nəticə çıxartmaq olmur. İdrakın məqsədi isə gerçəkliyin dərki, onu praktiki şəkildə dəyişməklə obyektiv həqiqətə nail olmaqdır. Lakin həqiqət həmişə hazır və tamamlanmış formada birdən-birə yaranmır. Predmet və hadisələrin hərtərəfli dərki hissi idrakın verdiyi saysız-hesabsız faktiki materialın məntiqi idrakda düzgün təhlilini tələb edir. Buna görə də xarici aləmin predmet və hadisələrinin dərki tez-tez hipotezlərdən istifadə olunmaqla meydana çıxır, əvvəlcədən onların izahı haqqında fərziyyələr yürüdüldür, sonra isə bunlar inkişaf edir və sübut olunur.

Gerçəkliyin dərkində hadisələrin izahı ilk vaxtlar problematik, fərziyyə xarakteri daşıyırdı, sonrakı tədqiqat prosesində hadisələrin izahında

yeni düzəlişlər, dəyişikliklər edilir, bəşər praktikasında çoxlu yanlışlıqlar və ziddiyyətlər aradan qaldırılır, həqiqi nəticələrə nail olunur. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin öyrənilməsində, yeni biliklərin yaranması prosesində hipotezanın rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Hipotez təfəkkürün formaları kimi obyektiv aləmin şüurumuzda inikasıdır. Bununla da hipotez bu formalara oxşardır. Lakin onlardan fərqlənir. Hipotezin spesifikliyi ondadır ki, o, gerçəkliyi qəti, həqiqi formada deyil, fərziyyəvi, ehtimali şəkildə əks etdirir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, «hipotez» termini yunanca «fərziyyəni» bildirir. Bəzi məntiq kitablarında hipoteza dedikdə, sadəcə olaraq hər hansı bir hadisəni izah edən, lakin həqiqiliyi praktikada əsaslandırılmayan fərziyyə nəzərdə tutulur. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülmüş hər cür fərziyyəni hipotez adlandırmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, Ayın mənşəcə Yerə

yaxın olması bir çox alimləri çoxdan maraqlandırmışdır. Bu barədə aşağı fərziyyələrin adını çəkmək olar:

1. bir çox alimlərin zənnincə, Ay Yerdən ayrılmışdır;

2. belə bir mülahizə də vardır ki, Ay və Yer eyni vaxtda qaz və tozcuqlardan yaranmışdır;

3. bir qrup alimlərə görə isə, əvvəllər sərbəst cisim olan Ay, Yerə yaxın olduğundan, Yer tərəfindən cəzb olunmuşdur.

Hələlik bu fərziyyələrin heç biri praktikada sübut olunmamışdır və ehtimali fikir olaraq qalır. Buna görə də hər cür fərziyyəni hipotez hesab etmək olmaz. Hipotezin fərziyyədən fərqli olaraq bir sıra mühüm əlamətlərini göstərmək olar.

1. hipotez elmi biliklərin və elmi-məntiqi təfəkkürün inkişafının xüsusi formasıdır. Hipotezin qurulması ayrı-ayrı elmi faktlardan hadisəyə, onların ümumiləşdirilməsinə və bu hadisələrin inkişaf qanunlarının dərk olunmasına keçiddir.

Hipotez elmin verdiyi məlumatlarla, düzgün elmi dünyagörüşü və həqiqi elmi biliklərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

2. Hipotezin qurulması həmişə tədqiq olunan hadisənin nəzəri cəhətdən izahı ilə bağlı olan fərziyyənin irəli sürülməsi ilə müşahidə olunur, başqa sözlə desək, fərziyyənin köməkliyi ilə irəli sürülmüş faktların izahı üçün əlimizdə kifayət qədər əsas olmalıdır. Bu vaxt fərziyyə fərdi faktların, yaxud hadisələrin qanunauyğun əlaqələri haqqında ayrıca hökm, yaxud qarşılıqlı əlaqədə olan hökmlər sistemi formasında çıxış edir və bu cür hökmlər həmişə problematik səciyyə daşıyır və onlarda ehtimali nəzəri bilik ifadə olunur.

3. Hipotez konkret faktlara isnad edən, əsaslandırılmış fərziyyədir, başqa sözlə desək, elə fərziyyələri hipotez adlandırmaq olar ki, elmi əsası olsun, hadisə və faktları hərtərəfli izah etsin. Buna görə də hipotezlərin yaranması insanı

obyektiv gerçəklik haqqında yeni biliklərin alınmasına gətirib çıxaran, öz-özünə əmələ gələn yox, qanunauyğun və məntiqi cəhətdən mükəmməl (düzgün) idrak prosesidir.

Göstərilən bu mühüm əlamətlər hipotezi fərziyyənin digər növlərindən fərqləndirməyə və mahiyyətini müəyyən etməyə əsas verir. Aydın olur ki, fantastik, əsassız, uydurma, süni fərziyələrin heç birini hipotez adlandırmaq olmaz.

Elm hər bir dövrdə qarşımıza həll edilməli məsələlər və problemlər qoyur. Bu cəhətdən hipotez vaxtı çatmış və işlənilməsi zəruri olan nəzəri biliklər sahəsi sisteminə daxildir. Burada əsas məsələ odur ki, hipotez izahı tələb olunan faktların və hadisələrin müəyyən hissəsini deyil, bunların bütün məcmusunu izah etməlidir. Praktikada bu tələbi həyata keçirmək çətin olsa da, onların tam və hərtərəfli təhlili vacibdir.

Beləliklə, hipotez həqiqiliyi istehsalın və elmlərin indiki şəraitində yoxlanıla və sübut oluna bilməyən hər hansı bir hadisənin səbəbi haqqında ehtimali fərziyyədir, lakin bunsuz hadisəni, idraki fəaliyyətin üsullarını izah etmək olmaz. Bəzən hipotezə tədqiq olunan obyekt və hadisələrin xassə və səbəblərini izah edən əsaslandırılmış fərziyyədən ibarət olan insan biliklərinin inkişaf forması kimi də baxırlar. Hipotezə obyektiv aləmin məlum qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, faktiki məlumatların təhlili vasitəsilə ehtimalı əsaslandırılan və yeni biliyi ifadə edən fərziyyə kimi də yanaşmaq olar. Sözü məhdud mənasında hipotezə tədqiq olunan hadisəni izah edən fərziyyənin özü kimi də baxmaq olar. Sözü geniş mənasında hipotez irəli sürülmüş fərziyyələri, onun inkişafı və sübutunu özündə birləşdirən bütöv təfəkkür üsuludur.

Hipotez gerçəklikdəki hadisələrin, onların əlaqə və münasibətlərinin, mahiyyətinin, xassələrinin, kəmiyyət-keyfiyyət müəyyənliyinin və digər qanunauyğunluqlarının aşkar olunmasına xidmət edir. Hipotez səhih biliklərdən öz predmetinə görə yox, onda ehtiva olunan biliklərin əsaslandırılması səviyyəsinə görə fərqlənir. Bəzən elmi hipotezlər geniş işlənmiş biliklər sistemini ifadə edir ki, burada əsaslandırılmış fərziyyə fikir prosesində əsas yer tutur. Alimlərdən O.Şmidtin Günəş sistemi planetlərinin yaranması, V.Fesenkovun ulduzların qaz-toz hissəciklərindən yaranması, A.Oparinin Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi, İ.Kantın səma cisimlərinin fırlanan duman hissəciklərindən əmələ gəlməsi haqqındakı hipotezaları buna nümunə gətirmək olar.

Hipoteza təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında biliklər sistemi olmaqla, elmi nəzəriyyə və müddəaların yaranmasında mühüm rol

oynayır, bunsuz təbiət və cəmiyyət hadisələrinin anlaşılması çətindir. F.Engels bütün fəlsəfi fikrin tarixi təcrübəsini nəzərdə tutaraq, belə nəticə çıxarırdı ki, «təbiətşünaslıq düşündüyünə görə onun inkişaf forması hipotezadır».

F.Engelsin bu fikrində iki moment ehtiva olunur:

1. hipotez fikirləşən təbiətşünaslığın zəruri elementidir;

2. hipoteza biliyin inkişaf formasıdır.

Aşkar olunur ki, hipotezalar elmdə ayrı-ayrı faktlardan qanunun dərkinə, bir çox predmet və hadisələrin hərəkət və inkişaf qanunauyğunluğunu dəqiq və dərindən əks etdirən bir qrup nəzəri müddəalardan digərlərinə keçiddir. Elmdə hipotezlərdən müəyyən hadisələrin səbəbini öyrənmək mümkün olmadıqda istifadə olunur (məsələn, səma cisimlərinin təşəkkülü, həyatın əmələ gəlməsi, neftin mənşəyi və s.). Yeni-yeni qanunların

kəşfində və həqiqi elmi nəzəriyyələrin yaranmasında hipotezaların rolu böyükdür və bu cür məsələlərin həllində açardır. F.Engels bu mənada yazırdı: «Müşahidə yeni bir faktı aşkara çıxarır ki, bu da eyni yeni qrupa aid olan faktları izah etməyin əvvəlki üsulunu qeyri-mümkün edir. Bu andan etibarən əvvəlcə yalnız məhdud miqdarda fakt və müşahidələrə isnad edən yeni izahat üsullarına tələbat yaranır. Sonrakı təcrübi material, həmin hipotezaların tənzimlənməsinə gətirib çıxarır, onlardan bəzilərini inkar edir, bəzilərini düzəldir və nəhayət, xalis şəkildə qanun müəyyən edilir. Əgər biz qanun üçün materialın xalis şəkildə hazır olmasını gözləmək istəsəydik, onda bu o demək olardı ki, düşünən tədqiqat o vaxta qədər dayandırılınsın, elə təkcə bu səbəbdən də biz heç vaxt qanun əldə etməzdik».

Bu fikirdən məlum olur ki, bütün elmlərdə hipoteza təfəkkürdə hərəkət prosesini ifadə edir.

Bu baxımdan yanaşdıqda, bütün idrak sahəsini üç böyük qrupa bölmək olar:

a) cansız təbiət haqqındakı elmlər (riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya, mexanika və s.)

b) canlı təbiətdən bəhs edən elmlər (bioloji və tibbi elmlər);

c) insanların həyat şəraitini, ictimai münasibətlərini, hüquqi və dövlət formalarını tədqiq edən ictimai həyat şəraitindən bəhs edən elmlər (tarix, siyasi iqtisad, fəlsəfə, dilçilik və s.).

Elmlərin müasir inkişaf mərhələsində bu cür bölgü şərti xarakter daşıyır, bunu dəqiq təsnifat adlandırmaq olmasa da, müəyyən ardıcılıq məqsədilə göstərmək olar ki, biliyin inkişafı hipoteza vasitəsilə ən ümumi xarakter daşıyır və bunu məqbul hesab etmək olar. İnsan həmişə müşahidə edir ki, bütün elmlərdə biliyin inkişafı hipotezlərin qurulması və əsaslandırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Hipoteza əsaslandırılmış və ya biliklərin geniş hazırlanmış hipotik sistemi kimi meydana gəlmir, onun yaranması fərziyyə və ehtimali fikirlərin uzun dövrdə əsaslandırılması və dərinlən öyrənilməsindən sonra baş verir. Buna görə də hipotezləri dəqiq nəzəriyyələrdən və əsaslandırılması tələb olunan ilkin fərziyyələrdən fərqləndirmək lazımdır. Əgər biliyin bu formalarını onların əsaslandırılmasının inkişaf səviyyəsinə görə yerbəyer etsək, onda bu və ya digər elmi problemin formalaşması mərhələlərini ifadə edən müəyyən zəncir alınır: ilkin fərziyyə (zənn, güman) – hipoteza – səhih bilik (nəzəriyyə, qanun, elmlərin digər müddəaları, elmi fakt).

Hipotez fərziyyənin yüksək inkişaf formasıdır, dəqiqliyinə və əsaslığına görə ondan fərqlənir, spesifik xüsusiyyəti biliyin inkişaf formasını əks etdirməsindədir. Təfəkkürün əsas xüsusiyyətlərindən biri olan hipotezanın gerçəklikdəki qanunauyğunluqların və səbəbiyyət

əlaqələrinin aşkar olunmasında mühüm idraki əhəmiyyəti vardır. İnsanın praktiki həyat tələbatına cavab verən hipotezlər daim hərəkət və inkişafda götürülməlidir. Hipotez fikrin elementli formasıdır ki, burada elmin və insanın praktiki fəaliyyətinin bütün sahələrində səthi, natamam, yarımçıq biliklərdən dəqiq, məzmunca zəngin biliklərə keçilir. Bu baxımdan bir çox alimlər hipotezə elmi nəzəriyyənin xüsusi bir növü adlandırırlar. Gerçəklikdəki hadisələrin dərkində insan həmişə fərdi predmetlərin və təbiət hadisələrinin sadə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsindən çıxış edir, alınacaq yeni bilik isə həmişə hipotez formasında yaranır ki, bu proses hipotezin ən ümumi xarakter kəsb etdiyini göstərir. Hipotez elmi təfəkkürdə ancaq predmet və hadisələr arasındakı əlaqələrin izah olunması funksiyasını yerinə yetirməklə kifayətlənmir. Məntiq elmi hipotezlərin təsvirini verməklə, nəzəri

mühakimələrin quruluşunun məntiqi xarakteristikasını da izah edir.

Məntiqi təbiətinə görə hipoteza natamam əqli nəticədir, burada deduksiya, induksiya və analogiyadan geniş istifadə olunur. Çox vaxt hipotezalarda induktiv və deduktiv momentlər çulğalaşır. Hipoteza daha geniş problemlər dairəsini əhatə edir, mürəkkəb əqli nəticələr sistemi olmaqla, məqsədəuyğun mürəkkəb fikri prosesdir.

Hüquqi nəzəriyyələrdə və praktik işlərdə də hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Burada bəzi momentləri qeyd etmək olar:

1. əgər məlum faktlar hüquqi hadisənin səbəbiyyət asılılığının izahında kifayət etmirsə, onda hipotezlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranır.

2. hüquqi proseslərin təhlilində faktlar anlaşılmaz və mürəkkəb olduqda, onların

izahında və biliklərin ümumiləşdirilməsində ilkin addım kimi hipotezlərdən istifadə olunur.

3. hadisələr dairəsinin öyrənilməsi haqqında müəyyən biliklər əsasında irəli sürülmüş hipotezlərin başlıca prinsip olduğunu və bunun gələcək müşahidə və eksperimentlərin düzgün istiqamətə yönəldilməsindəki rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Məlumdur ki, məntiqi cəhətdən sübut olunmayan və təcrübənin təsdiq etmədiyi ehtimalı biliyi nə həqiqi, nə də yalan hipotez kimi qəbul etmək olmaz. Bu cür bilik haqqında belə demək olar ki, bunlar qeyri-müəyyəndir, başqa sözlə desək, həqiqət və yalan arasında duran biliklərdir.

Hipotezdən iki halda istifadə olunmur. Birincisi, hipotez təsdiq olunduqda, başqa sözlə desək, həqiqi biliklərə çevrildikdə, yaxud nəzəriyyənin hissəsinə çevrildikdə. İkincisi, hipotez təkzib olunub və yalan biliyə çevrildikdə.

Hər bir hipotez özündə anlayışların, hökmlərin və əqli nəticələrin sistemini ifadə edir. Lakin, bu formalardan fərqli olaraq hipotez mürəkkəb, sintetik xarakterinə görə fərqlənir. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş bu formalardan heç biri hipotezi təşkil etmir, olsa-olsa onların müəyyən hissəsini bildirir. Müxtəlif hipotezlərin təhlili onların məntiqi strukturunda, quruluşunda aşağıdakı elementləri seçməyə imkan verir:

1. hipotezlərin əsasını fərziyyələrdə quraşdırılan faktların, yaxud əsaslandırılmış müddəaların məcmusu təşkil edir;

2. hipotezlərin forması dedikdə, onların əsasında fərziyyələrin əsasına doğru gedən əqli nəticələrin məcmusu nəzərdə tutulur;

3. fərziyyə (yaxud, sözün məhdud mənasında hipotez) onların məzmununu ifadə edən faktlardan və müddələrdən alınan yekun biliyidir. Bu yekun biliyi məntiqi strukturuna görə əqli nəticələrlə eyni olsa da, lakin hipotezlər öz

məzmununa və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə onlardan fərqlənir.

Sual 2. Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri

Hipotez fikirlərin inkişaf formasıdır. Həyatın bütün halları üçün hipotezlərin qurulmasının nümunəsini vermək mümkün olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, hipotezlərin hazırlanması şəraitinin insanların praktiki fəaliyyətinin müxtəlifliyindən, həmçinin nəzərdən keçirilən problemin spesifikliyindən asılıdır. Müəyyən istiqamətə yönəldilmiş hər cür tədqiqatın çıxış nöqtəsi problemdir. Elmdə hər hansı problemin həlli yollarının axtarışı tədqiqatçını bu və ya digər ideyanın əvvəlcə fərziyyə kimi irəli sürülməsinə gətirib çıxarır. İlk fərziyyənin yaranması məqamından da hipotezanın formalaşması prosesi başlayır. İlk fərziyyələrin özü çox vaxt intuitiv (sezmə, irəyə danma) formada güman

kimi yaranır. Bu baxımdan problemin yaranması ehtimalı haqqındaki ideyanın axtarışı dərin yaradıcı və mürəkkəb prosesdir, burada təkə bir üsuldan istifadə etmək çətindir. Buna baxmayaraq, hipotezdə fikir prosesinin gediş mərhələlərinin ümumi sərhədlərini müəyyən etmək olar. Burada konkret olaraq aşağıdakı əsas mərhələləri göstərmək olar:

1. hipotezin irəli sürülməsi;
2. hipotezin inkişafı;
3. hipotezin yoxlanılması.

Biz, yuxarıda göstərilən bölgünün reallığını inkar etmək fikrində deyilik, hər bir mərhələnin məzmun və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik. Bununla belə, iqrar etmək yerinə düşər ki, ilkin hipotezlər heç də boş yerdə yaranmır, cəmiyyət tərəfindən əvvəllər işlənmiş və toplanmış biliklər əsasında yeni faktiki məlumatların tədqiqi ilə şərtlənir. Hipotezlərin qurulmasının ilkin mərhələsi toplanmış ayrı-ayrı

faktların və onların arasındakı əlaqənin təhlilidir. İkincisi, faktların sintezi və ümumiləşdirilməsidir ki, bunun əsasında da ilkin fərziyyələr yaranır. Bəzən də hipotezlərin elmlərdəki rolunu öyrənmək məqsədilə onun formalaşmasının üç yox, aşağıda qeyd edəcəyimiz beş mərhələsini qeyd edirlər:

1. hər hansı bir hadisənin yaranma səbəbini elmi tədqiqatın müasir üsul və vasitələrinin köməkliliyi ilə izah olunması mümkün olmadıqda, o, prosesin aşkara çıxarılması məqsədilə hadisənin baş verdiyi şəraitin öyrənilməsi;

2. səbəbi tapılacaq hadisələrin sadəcə müşahidəsinin hərtərəfli tədqiqi. Bu prosesdə hadisənin tədqiqi ilə bağlı olan bütün əlaqələrin araşdırılması;

3. hipotezanın formalaşması, başqa sözlə desək, həmin hadisəni, yaxud həmcins predmetlər qrupunun meydana gəlməsini

şərtləndirən səbəbin mümkünlüyü haqqında elmi fərziyyələrin qurulmasıdır;

4. fərz olunan səbəblərdən məntiqi yolla çıxarılan nəticələrin müəyyən olunmasıdır;

5. hipotezanın iqrar, yaxud inkar olunmasıdır.

Hipotezin irəli sürülməsi üçün müşahidə olunan hadisəyə aid olan müəyyən fərziyyənin ehtimallığını əsaslandırmaq və məlum olmayanı izah edən faktların bəzi məcmusunu yerbəyer etmək vacibdir. Buna görə də hipotezin qurulması birinci növbədə həmin hadisəyə xas olan faktların toplanması ilə bağlıdır ki, bununla da onu izah etmək mümkün olur. Bununla da, toplanmış faktların əsasında tədqiq olunan hadisəni özündə ifadə edən fərziyyələr yürüdülmür, sözün məhdud mənasında hipotez formalaşır. Toplanmış faktların məntiqi cəhətdən yenidən işlənməsi nəticəsində fərziyyələr yürüdülmür. Bu faktlar əsasında irəli sürülən hipotez deduksiya, induksiya, yaxud analogiya formasında anlaşıla

bilər. Deməli, fərziyyələrin irəli sürülməsi hipotezlərin əsas məzmununu təşkil edir. Hipotezin irəli sürülməsində faktiki materialın alınması vasitəsi kimi idrakın ümumelmi metodları olan müşahidə və eksperimentdən də geniş istifadə olunur. Lakin bu metodlar hər bir elm sahəsində öz formasını dəyişir. Burada materialın öyrənilməsi məqsədilə yalnız analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və b. kimi məntiqi üsullardan istifadə olunur. Tədqiq olunan hadisələr haqqında ilkin fərziyyələrin yaranmasında ehtimali fikir obyektiv gerçəkliyin özündən alınan informasiyanın hazırlanmasında mürəkkəb, dialektik ziddiyyətli prosesdir. Bu informasiyaların təhlilində əqli nəticənin müxtəlif formalarından istifadə olunsada, bu üsullar tədqiqatçı tərəfindən tezliklə dərk olunmur, hipotezədə yeni ideyanın yaranmasında induksiya və deduksiya birləşir. Burada «yeni yaranmış» ideyanın dəlillərlə möhkəmləndirilməsi

əsaslandırılmış fərziyyələrin (yaxud hipotezin) yaranmasına gətirib çıxarır. Bunun məntiqi əsasını isə həqiqətəbənzər əqli nəticə təşkil edir.

Elmi biliklərin inkişafı ilə hipotezlər də dəyişir, zənginləşir və gerçəkliyi hərtərəfli əks etdirməklə, biliklərimizin də dəqiqləşməsinə səbəb olur. İ.Kantın 1755-ci ildə «ümumi təbiət tarixi və səma nəzəriyyəsi» əsəri meydana gəlir. F.Engelsin təbirincə, İ.Kant bu əsərilə aləmin durğunluğu haqqında metafizik dünyagörüşünə «birinci zərbə» endirdi və Günəş sisteminin seyrek dumanlıqlardan əmələ gəlməsi hipotezini irəli sürdü, «bununla da ilk təkan məsələ aradan qaldırıldı». İ.Kantın bu nəzəriyyəsi klassik mexanikanın qanunlarını və Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu əsaslanırdı. Dəniz qabarmalarının və çəkilmələrinin Yerin öz oxu ətrafında fırlanması sürətinə təsiri və onu ləngitməsi hipotezi də onun adı ilə bağlıdır. Bu hipotezlərin hər ikisinin elmdə böyük idrakı

əhəmiyyəti vardır. Bu dahi hipotezlər haqqında F.Engels belə yazırdı: «İndi nəzəri təbiətşünaslığın istifadə etmədən bir addım da ata bilmədiyi iki dahiyənə hipotezi (Günəş sisteminin yaranması və qabarmalar nəticəsində Yerin fırlanmasının yavaşması nəzəriyyəsi) kəşf edilən zamandan bəri təbiətşünaslar yenə də İ.Kanta lazımınca hörmət bəsləyirlər».

Biz tədqiq olunan fakt və hadisələri hipotezlərin vasitəsilə dərinlən dərk edirik, tədqiqatçı öz məqsədinə nail olur, bununla da təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf olunur. Elmdə hipoteza o vaxt tutarlı və həqiqi hesab olunur ki, bir sıra məntiqi-metodoloji tələblərə cavab versin.

1. hipotezədə məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməlidir, o, empirik faktlara uyğun gəlməlidir;

2. hipotez prinsipcə yoxlanılan olmalıdır, belə olmasa o, problematik xarakter daşıyacaq, gerçək biliklərə çevrilməyəcəkdir;

3. hipoteza empirik və nəzəri cəhətdən sübut olunarsa, onda həqiqi və mötəbər olacaqdır;

4. hipotezədə informativlik xassəsi olmalıdır, bu isə onun evristik funksiyasını ifadə edir. Bunun özü isə baş verəcək hadisələrin səbəbini qabaqcadan görmək bacarığına və izahedicilik gücünə malik olmasındadır;

5. hipotez hadisənin izahında əvvəlcədən müəyyən olunmuş faktlarla da ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər hipotezin formalaşmasında faktlar fərziyyələrlə ziddiyyət təşkil edərsə, onda başqa bir xülasə edilmiş fikrə keçmək lazımdır;

6. fərziyyə mümkün qədər daha geniş hadisələr dairəsini əhatə etməlidir. Bu tələb eyni hadisələr dairəsini izah edən iki və daha çox hipotezlərin olmasına imkan verir ki, bunlardan da daha optimalını (əlverişlisini) seçmək lazımdır. Hipoteza naməlum faktları axtarıb tapmaq və onların məntiqli izahatını vermək qabiliyyəti ilə

üzvi vəhdət təşkil edir, bu vəhdət isə predmet və hadisələrin daxili mahiyyətindən irəli gəlir.

Hipotezi yoxlamağın da iki yolu vardır:

1. praktik;
2. prinsipial.

Praktik yoxlanış o deməkdir ki, hipotez artıq həmin vaxt əməli işdə sınaqdan keçirilmişdir.

Prinsipial yoxlanış odur ki, hipotez yaxın vaxtlarda olmasa da, nə vaxtsa yoxlanıla bilər. Məsələn, həbs düşərgəsində olan ayrı-ayrı şəxslərin əmək qabiliyyətinin olması haqqındakı fərziyyəni nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onların azadlıqdan məhrum olunduqları yerdə cəzalarını çəkib qurtarmalarının yoxlanışını aparmaq mümkündür. Bu işi əmək normalarının yerinə yetirilməsi, işdəki təşəbbüskarlıqları, onların konkret ixtisaslarının artırılması, cəzanı çəkdikdən sonra orada qalıb işləmək arzuları ilə yoxlamaq olar.

Fərziyyələr əsasında formalaşan hipotezalar analogiya, natamam induksiya və ehtimali əqli nəticənin müxtəlif variantları formasında qurula bilər. Burada da gerçək nəticə almaq məqsədilə qəti sillogizmin qaydalarının pozulmasına yol verilməməlidir, gətirilən hökmlər doğru olmalıdır.

Hipotezlərin inkişafı ondan çıxarılan məntiqi nəticələrlə bağlıdır. İrəli sürülən fərziyyələr həqiqi olarsa, ondan deduktiv yolla bir sıra nəticələr çıxarmaq olar, bir şərtlə ki, burada müəyyən səbəblər olsun. Lakin hipotezlərdən çıxarılan məntiqi nəticələri hadisələrin səbəb-nəticə zəncirinin həlqələrinin nəticələri ilə eyniləşdirmək olmaz.

«Məntiqi nəticə» anlayışı altında ancaq öyrənilən hadisəni doğuran şərait deyil, zamanca ondan əvvəl gələn, sonrakı ilə həmahənglik təşkil edən, digər səbəblərdən irəli gələn, lakin tətbiq olunan hadisələrlə hər hansı bir əlaqədə olan fikirlər də başa düşülür.

Beləliklə, fərziyyələrdən çıxarılan nəticələrin gerçəkiyin müəyyən olunmuş faktları ilə tutuşdurulması hipotezanın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını təsdiq etməyə imkan verir, yəni hipotez ya təsdiq olunur, ya da inkar olunur. Hipotezlərin yoxlanması isə praktika vasitəsilə həyata keçirilir. Hipotezin özü də pratikanın tələbatlarından yararır və onların həqiqiliyini, yaxud yalanlığını da praktika həll edir. Səma cisimləri haqqında müxtəlif dövrlərdə yaranmış hipotezlər N.Kopernikə qədər hipotez olaraq qalırdı, lakin onun dəqiq dəlillərlə sübutundan sonra bunun artıq elmi nəzəriyyəyə çevrilməsi bəşər pratikasında sübut olundu. Hipotezlərin yoxlanışında məntiqi vasitələrdən də istifadə olunur. Onların yoxlanması və həqiqi biliklərə çevrilməsi mürəkkəb və uzun dövr tələb edən bir prosesdir. Buna görə də onu hər hansı bir məntiqi fəaliyyətə müncər etmək olmaz. Hipotezlərin yoxlanılmasında, onların təsdiq və

təkzib olunmasında müxtəlif forma və üsullardan istifadə olunur ki, bunu konkret aşağıdakı qaydada göstərmək olar. Hipotezin yoxlanılması üsullarına onun birbaşa və məntiqi yolla təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir. Birbaşa təsdiq, yaxud təkzib dedikdə, ehtimal edilən obyektin, hadisənin, yaxud xassənin aşkara çıxarılması, yaxud çıxarılmamasıdır. Onun məntiqi üsulla təsdiqinə isə birbaşa, yaxud dolaylı təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında formalaşmış və əsaslandırılması tələb olunan hər bir hipoteza uzun inkişaf mərhələsindən keçərək, elmi informasiyalarla, eksperimentlərlə yoxlanılır, bununla da bütöv hipotik biliklər sistemi yaradılır. Elmi müşahidələrə uyğun gələn, həqiqiliyi əsaslandırılan hipotezlərdən həqiqi biliklərə keçilir. Hipotezlərin yoxlanışında deduktiv üsuldən və onun nəticələrinin faktlarla tutuşdurulmasından da geniş istifadə olunur.

Hipotezlərin bilavasitə təsdiqinin (təkzibinin) mahiyyəti ondadır ki, ehtimal olunan ayrıca faktlar, yaxud hadisələr idrak prosesinin gedişində hüquqi hadisələrin müşahidəsi ilə praktikada təsdiq (yaxud, təkzib) edilir.

Hipotezlərin məntiqi yolla təsdiqi (təkzibi) bilavasitə baş verir, belə ki, keçmişdə və yaxud hazırki dövrdə mövcud olan və bilavasitə hissi qavrayışlarla nail ola bilmədiyimiz hadisələr dərk olunur. Hipotezləri yoxlamağın bu üsulunun əsas yolları yuxarıda dediyimiz kimi, əqli nəticələrdə gətirilən dəlillərdir, burada müxtəlif faktlardan, qanunlardan, sübut olunmuş müddəalardan istifadə olunur. Hipotezlərin gələcəyi görmək, evristik funksiyasını da inkar etmək olmaz, onun köməyi ilə geniş hadisələr dairəsini düzgün izah etmək və qabaqcadan görmək olur.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutu (təkzibi) əsaslandırma üsulundan asılı olaraq, birbaşa, yaxud dolayı sübut (təkzib) formasında həyata

keçirilə bilər. Hipotezlərin bilavasitə təsdiqi (təkzibi) çıxarılan məntiqi nəticələrin yenidən aşkara çıxarılmış faktlarla təsdiqi, yaxud təkzibi yolu ilə aparılır, üzə çıxır. Nəticənin irəli sürülmüş fərziyyələrdən çıxarılması və hipotezlərin həqiqilik, yaxud yalanlığının məntiqi prosesi çox vaxt şərti-qəti əqli nəticə formasında həyata keçirilir. Məsələn, fərz edilən M səbəblər çoxluğu Q nəticəsindən çıxarılır. Onda bu hökm məntiqi cəhətdən belə ifadə olunur: əgər M-R-sə, onda o Q-dir. Sonra Q – nəticəsinin həqiqətən praktikada olması yoxlanılır. Əgər Q nəticəsi gerçəklikdə yoxdur və ola bilməzsə, onda şərti-qəti sillogizmin nəticənin iqrarından getmək qaydasına əsaslanaraq, yekun biliyi alınır ki, ehtimal olunan M səbəbi də yoxdur. Beləliklə də, irəli sürülmüş hipotezin yalanlığı haqqında həqiqi nəticə alırıq.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutunun digər bir növü də onların dolaylı təsdiqidir (təkzibidir).

Bundan eyni hadisəni izah edən bir neçə hipotez olduqda istifadə olunur. Dolayı sübut o vaxt baş verir ki, yerdə qalan vahid fərziyyənin doğruluğu əsasında digər fərziyyələrin yalanlığı təkzib olunur. Bu zaman nəticə təqsimi sillogizmi inkar edərək, iqrar edən modusu formasını alır. Məsələn, əgər R-rl-dirse, onda o M1, M2...Mn nəticələrindən irəli gəlmişdir.

M1 və M2-yə zidd olan Q və Q1 faktları aşkar olunmuşdur. Onda nəticə çıxarılır ki, rl-yalandır, başqa sözlə desək, rl təkzib olunur. Çıxarılan nəticələr faktlara uyğun gəlmirsə, hipoteza inkar olunur. Burada hipotezanın təsdiqində onun özündən çıxarılan nəticələrin yenidən tapılmış faktlara uyğunluğu prinsipindən istifadə olunur. Faktlar nəticəni hərtərəfli əks etdirirsə, onda hipoteza təsdiq olunur. Hipotezaların təsdiqinin geniş yayılmış üsullarından biri hipotezanın özündən zəruri olaraq irəli gələn nəticələrin izah olunması və

onların verifikasiyasıdır. Belə halda mühakimə sanki belə bir sxem üzrə aparılır. Əgər hipotezanın əsas fərziyyəsi həqiqidirsə, onda gerçəklikdəki konkret hadisələrin öyrənilməsi də asanlaşır. Əgər bu hadisə müşahidə, eksperiment, yaxud praktiki fəaliyyət prosesində aşkar olunubsa, onda hipoteza təsdiq olunacaqdır, lakin elə hipotezalar vardır ki, onları yoxlamaq qeyri-mümkündür, çünki cəmiyyət belə texniki vasitələrə malik deyildir. Hər bir hipoteza faktlara uyğun gəlməklə, müəkkəb hadisələr arasındakı sadə qanunauyğunluqları aşkara çıxarır, hadisə və prosesləri vəhdətdə götürməklə, yeni hadisələrin varlığını da özündə ifadə edir. Materiyanın atomistik quruluşu haqqındakı hipotezi buna nümunə gətirmək olar. Atomistlərdən Demokrit, Epikür, L.Karr və başqaları bu hipotezin yaradılmasında atomların hərəkətini havada tozluqların hərəkəti ilə müqayisə edərək, nəticə çıxarırdılar ki, havada

tozlar görünməz, hissedilməz olduğu kimi, boş fəzada da atomların hərəkətini hissələrin vasitəsilə qavramaq mümkün deyildir. Yeni dövrdə də yaradılan atomistik hipotez makromirə (səma cisimləri aləmi), mikromir (molekul və atomlar aləmi) arasındakı analogiyaya əsaslanır.

Hipotezlərin yaranmasının zəruriliyi elmlərin özlərinin inkişafından irəli gəlir. Hipoteza hərəkətin məlumdan məlumla inkişaf formasıdır. Təbiətşünaslıq və tarix elmlərində hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Bütün elmi biliklərin əsasını təşkil edən böyük elmi kəşflər bir çox hallarda əvvəlcədən hipotezlər kimi meydana çıxır. Bunlardan biri də K.Marks tərəfindən işlənmiş təbii-tarixi proseslərin inkişafına dialektik baxışın yaranmasıdır. K.Marksın «Kapital»ından sonra artıq tarixi proseslərin materialistcəsinə anlayışı hipoteza olmaqdan çıxaraq, sübut olunmuş elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Müasir dövrün özündə də hipotik həllini tələb edən problemlər çoxdur. Kvant mexanikasının şərhində hazırda bir-birilə rəqabət aparan üç hipotik şərhin adını çəkmək olar:

1. D.İ.Bloxinsev kvantların uyğunluğu, ahəngdarlığı nəzəriyyəsini;

2. V.A.Fok kvant vəziyyətinin olmasını;

3. Y.P.Tarleski isə hissəciklərdə impuls və koordinatların eyni vaxtda mövcudluğu imkanının olmasını qəbul edir. Bunlar eyni problemin həlli yolunda mühüm rol oynayır, alternativ hipotezlərin mövcudluğu məsələsinin bütün mümkün variantlarını aradan qaldırır və ola bilər ki, dolayı yolla həqiqi nəticəyə gətirib çıxarsın

Beləliklə, hipotezlərdə yekun biliyini o vaxt həqiqi hesab etmək olar ki, hipotez tədqiq olunan hadisəni izah edən bir sıra fərziyyələrin olmadığı yerdə qurulur. Digər tərəfdən, hipotezin yoxlanışı prosesində bütün yalan (həqiqi) fərziyyələr təkzib olunur, yaxud təsdiq olunur, belə halda həqiqi

biliyi özündə ifadə edən fərziyyə əsas kimi götürülür. Hipotezlərin hüquqi sahədə də işlənməsi və yoxlanılmasının vacib idraki əhəmiyyəti vardır. Hüquqşünaslar üçün variantların qurulması və sübutunun ümumi məntiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Sual 3. Hipotezin növləri

Hipotezlər məntiqi strukturuna görə eyni olsa da, öz məzmununa və funksiyalarına görə birbirindən fərqlənir. Hipotezləri müəyyən əsasa görə də, yəni tədqiq olunan obyektin mürəkkəbliyinə və həqiqilik dərəcəsinə görə də fərqləndirmək olar. Tədqiq olunan obyektin

- mürəkkəbliyinə görə:

1. ümumi;
2. xüsusi;

- həqiqilik dərəcəsinə görə:

1. elmi;
2. iş hipotezi vardır.

Ümumi hipotez bütövlükdə hadisə, yaxud hadisələr qrupunun səbəbini izah edən hipotezin növlərindəndir. Burada təbii və ictimai hadisələrin qanunauyğunluqları haqqında qabaqcadan fərziyyələr yürüdüldür, nəticədə qanun kəşf edilir. M.V.Lomonosovun cisimlərin atomistik quruluşu, O.Şmidtin, V.Fesenkovun səma cisimlərinin mənşəyi haqqındakı fikirləri ümumi hipotezlərə aiddir.

Xüsusi hipotez tədqiq olunan hadisə və təzahürün hər hansı ayrıca tərəfini, xassəsini izah edən hipotezin növ müxtəlifliklərindəndir. Belə də demək olar ki, xüsusi hipotezlərdən fərdi hadisələrin və konkret faktların təhlilində istifadə olunur, onların xassələri və mənşəyi haqqında əsaslandırılmış fərziyyələrdir. Xüsusi hipotezlərdən təbiətşünaslıq və ictimai-tarixi elmlərdə geniş istifadə olunur. Məsələn, arxeoloq qazıntı zamanı tapdığı qədim əşyaların, maddi-mədəniyyət abidələrinin yaranması, hansı

tayfaya, xalqa, dövrə mənsub olması haqqında hipotez irəli sürür. Tarixçi isə konkret tarixi hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, yaxud ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında müxtəlif fərziyyələr yürüdür.

Məhkəmə istintaqında cinayət işi haqqında ümumi fərziyyələr irəli sürülür, sonra isə cinayətin ayrı-ayrı məqamları, tərəfləri (məsələn, cinayətkarın binaya girməsi yolları haqqında) barədə müxtəlif fikirlər yürüdülür ki, bunun özü xüsusi hipotezlərə aiddir. Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrıca faktlar, ayrı-ayrı adamların hərəkətləri haqqında çıxarılan nəticələr xüsusi hipotezləri bildirir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hipotezlərin ümumi və xüsusiyyə bölgüsünün əhəmiyyəti ondadır ki, bunların birini digəri ilə necə əlaqələndiririk. Lakin bu bölgü mütləq deyildir, çünki bir hipotez digər hipotezə münasibətdə ümumi ola bilər. Məsələn, cinayəti bütövlükdə

izah edən ümumi hipotez konkret cəmiyyətdə cinayətkarlığın bütün səbəblərini izah edən hipotezlə müqayisədə xüsusi olacaqdır.

Elmdə və praktikada ümumi və xüsusi hipotezlərlə yanaşı, elmi və iş hipotezlərindən də geniş istifadə olunur ki, bunlar da bir-birindən fərqlənir. Elmi hipotez dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını izah edən fərziyyələr başa düşürük. Elmi hipotezlər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. bu hipotez tədqiq olunan prosesin, hadisənin vahid analoqu olmalıdır;

2. hipotez tədqiq olunan hadisə ilə əlaqəli olan şəraitin əksər çoxluğu haqqında izahat verməlidir;

3. elmi hipotez onun yaranması əsasında aşkar olunmayan yeni hadisələrin gələcəyindən xəbər verməlidir.

İş hipotezi isə hipotezlərin qurulmasında istifadə olunan müvəqqəti fərziyyələr, yaxud ehtimali fikirlərdir. Bir çox məntiq kitablarında «iş hipotezi» anlayışına çox səthi yanaşılır, ona tədqiqatın ilkin mərhələlərində irəli sürülən və istifadə olunan fərziyyələr kimi münasibət bəslənilir və qeyd olunur ki, iş hipotezi tədqiq olunan hadisələrin həqiqi səbəblərini aşkara çıxartmaq məsələsini bilavasitə öz qarşısına qoymur, ancaq müəyyən sistem daxilində müşahidə olunan nəticələri qruplaşdırır və hadisələrin təsvirini verir.

«İş hipotezi» anlayışına sadəcə ehtimali fikir kimi yanaşdıqda, onun məzmunu açılmaz. Bir çox ölkə məntiqçiləri də belə hesab edir ki, iş hipotezi real gerçəkliyi izah və inikas etdirmir, o, süni xarakter daşıyır, ancaq şərti tətbiq olunan fərziyyələrdir, gec-tez öz yerini hadisələrin obyektiv qanunauyğunluğunu mürəkkəbliyi ilə əks etdirən izahat üsuluna verəcəkdir.

İş hipotezinə bu cür baxış, bu cür yanaşma üsulu səthi və əsassızdır, ona görə ki, bu hipotez tədqiq olunan hadisələrin müəyyən xassə və tərəflərini, onların qanunauyğunluqlarını aşkara çıxartmaqda mahiyyətə digərlərindən fərqlənmir, o da digərləri kimi inkişaf edir, yalan olanları isə istisna olunur.

Yeni biliyin formalaşması – mürəkkəb idraki prosesdir, hipotez isə bu prosesin mühüm, zəruri halqalarından biridir, başqa sözlə desək, yeni biliyin inkişaf formasıdır. Elmi-tədqiqat işlərində ilkin fərziyyələr iki cür rol oynayır, iki cür funksiyanı həyata keçirir.

Birincisi, hipotezlər problemin mahiyyətinə keyfiyyətə ehtimali cavab vermək formasında çıxış edir, yəni öyrənilən faktların izahının tədqiqatçı tərəfindən vahid bir proses kimi nəzərdən keçirilməsidir.

İkincisi, ilkin gələn fərziyyələr iş hipotezi kimi çıxış edir. Bu adın özü onun yerinə yetirdiyi iş

funksiyasını gözəl əks etdirir. Bu hipotez problemin mahiyyətinə artıq tapılmış cavab kimi yox, bilərəkdən müvəqqəti bir neçə mümkün fərziyyələrdən biri kimi irəli sürülür. İş hipotezi tədqiqatda xaotiklikdən qaçmağa və verilmiş problem haqqında toplanmış informasiyalar verməyə imkan yaradır, tədqiqatçıya müəyyən istiqamət verir.

İş hipotezlərindən istifadə olunması təbii-elmi eksperimentləşdirmə sahələrində geniş yayılmışdır. Bunun ən parlaq nümunəsi akademik İ.P.Pavlovun iş metodudur. Onun tələbələrindən olan akademik P.K.Anoxinin dediyi kimi, onun bir dəqiqə də olsun işsiz qalmaması adamı heyrətə gətirirdi. Alpinist bir dayaq nöqtəsini itirdikdə, onu digəri ilə əvəz etdiyi kimi, bir iş hipotezini həll etdikdə, o dəqiqə onun yerində faktlara daha çox uyğun gələn yeni hipotez yaratmağa cəhd edirdi. Lakin onun üçün iş hipotezi bir mərhələ idi, bunun vasitəsilə o, tədqiqatın daha yüksək

mərhələsinə qalxaraq, onu heç vaxt ehkama çevirmirdi. Bəzən o, gərgin fikirləşərək, elə sürətlə hipotezi dəyişirdi ki, ona çatmaq çətin olurdu.

Bununla belə, iş hipotezi ilə problemin mahiyyətinə ehtimali cavab arasında kəskin sərhəd çəkmək olmaz. Ona görə ki, problemin mahiyyətini izah etməyin vahid tətbiq edilən üsullarından biri hipotezlərdir. Məsələn, D.J.K.Maksvell elektrikdə korpuskulaların (hissəciklərin) olması haqqındakı hipotezi müvəqqəti hesab edirdi və son nəticədə bu hipotezdən uzaqlaşacaqlarını qeyd edirdi. M.Plank və digər fiziklər isə, enerjinin kvantları haqqındakı əsas fikirləri iş hipotezi kimi qiymətləndirirdilər. Son nəticədə hər iki hipotez həqiqi bilik kimi təsdiq olunur, həqiqi elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrı-ayrı faktların, yaxud şəraitlərin məcmusunun izahında

tez-tez bir sıra hipotezlər irəli sürülür ki, bunlar bu faktları müxtəlif cür izah edirdilər. Belə hipotezlərdən biri də versiyalardır. Hüquqşünaslıqda bu variantlarla cinayət işinin növü, baş verməsi vaxtı, şəraiti, məqsədi, motivləri, cinayətkarın günahı və cinayətin hansı üsullarla baş verməsi araşdırılır. Məhkəmə istintaqında variant – əlahiddə cinayət hallarının, yaxud da cinayət hadisəsinin mənşəyini və xassəsini izah edən mümkün olan hipotezlərdən biridir.

Məhkəmə tədqiqatında versiyalar hipotez adlanır. Lakin «versiya» spesifik hüquqi termin deyil, idrakın digər sahələrində də bundan istifadə olunur. Versiyaların məntiqi strukturu hipotezlərlə eynidir, ondan fərqlənmir. Bununla yanaşı, versiya və elmi hipotezlər arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu sahədə qısaca izahat verməyi vacib hesab edirik.

1. Elmi hipotezin predmeti təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarıdır. Hipotezlər əhəmiyyətli hadisə və təzahürləri izah etmək üçün yaradılır və uzun müşahidə nəticəsində sübut olunur. Versiyanın predmeti isə ayrı-ayrı faktlar və hadisələrdir. Versiyaların qurulmasında bu və ya digər qanunauyğunluğu kəşf etmək məqsədi güdülmür. Versiyanın idrakı məsələsi ayrıca, təkrarolunmayan fərdi faktlar və hadisələrdir. Versiyalar məhdud müşahidələr dairəsində sübut olunur.

2. Elmi hipotezlər uzun dövr mövcud olur, yenidən işlənir, bəzən də on illərlə davam edir. Versiyalar isə nisbətən qısa vaxt ərzində irəli sürülür və yoxlanılır.

3. Hər hansı bir hadisəni izah edən elmi hipotez bir dəfə, yaxud bir neçə dəfə irəli sürülə bilər. Məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında isə çoxlu versiyalar olur. Hər bir cinayət işi, hər bir ayrıca şərait üçün bir neçə versiya irəli sürülür, burada

hər hansı bir versiyanın irəli sürülməsi və əsaslandırılması ilə kifayətlənmək olmaz.

4. Elmi hipotezlərin sübutunda məntiqi qayda və qanunlardan istifadə olunursa, məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında irəli sürülən və əsaslandırılan versiyalarda məntiqi və hüquqi qanunlar əsas götürülür.

Biz burada məzmununa görə təsviri və izahedici hipotezləri də bir-birindən fərqləndirməyi zəruri hesab edirik. Təsviri hipotez bu və digər hadisənin, yaxud əlaqələrin mövcudluğu haqqındakı fərziyyələri özündə ifadə edir. Məsələn, tədqiq olunan müddətdə müəyyən regionda ictimai-təhlükəli cinayət işlərinin inkişafı haqqındakı fərziyyələr təsviri hipotezlərə aiddir (müəyyən bölgələrdə doğulan körpələrin sayının ilbəil artması, yaxud azalması haqqındakı fərziyyələri də buna misal gətirmək olar).

İzahedicilik hipotezində isə tədqiq olunan obyektə səbəb-nəticə əlaqələri haqqında

müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Məsələn, müəyyən regionda əhalinin əmlak bölgüsündə fərqlərin dərinləşməsində tamahkarlıq cinayətlərinin artmasının qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı fərziyyələri, spirtli içkilər sahəsində dövlət siyasətinin dəyişməsi, gizli alkoqol məhsullarının hazırlanması ilə bağlı olan cinayət işlərinin artması haqqındakı fərziyyələr izahedicilik hipotezinə daxildir.

Nəzəriyyə və praktikada hipotezlərdən istifadə olunmasının idraki əhəmiyyəti daha çoxdur. Hipotez elmi biliklərin inkişafı forması olduğundan, onu təfəkkürün formalarına müncər etmək olmaz, bunların hamısını hipotez öz tərkibinə daxil edir.

Ədəbiyyat:

- 1.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987
- 2.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999
- 3.İsrafilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001

4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998
6. İsrailov M.M. Məntiq sual və cavablarda. Bakı, 2003.
7. Д.П.Горский. Логика. Москва,2009
8. Г.А,Левин. Логика. Минск,2009
9. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005

Əlavə ədəbiyyat siyahısı:

1. Андреев И.Д. Диалектическая логика. М.: ВШ, 2005.
2. Бочаров В.А., Маркин В.И. Основы логики. М.: Космополис, 2004.
3. Брюшинкин В.Н. Практический курс логики для гуманитариев. М.: Интерпракс, 1994.
4. Булатов М.А. Логические категории и понятия. Киев: Наукова думка, 2001.
5. Булычев И.И. Основы философии, изложенные методом универсального логического алгоритма. Тамбов: Изд. Тамбов. госуд. ун-та им. Г.Р. Державина, 1999.
6. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления: логика – гносеологический анализ. М.: МГУ,
7. Гончаров С.С., Ершов Ю.Л., Самохвалов К.Ф. Введение в логику и методологию науки. М.: Интерпракс, 1994.
8. Ивлев Ю.В. Логика. М.: Наука, 1994.
9. Копнин П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания. М.: Наука, 2002.
10. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: основные

принципы и проблемы. М.: Политиздат, 2009.

11.Леске М., Гедлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях. М.: Политиздат, 2007.

12.Логика и клиническая диагностика. Компьютерный практикум. М.: Наука, 2004.

13.Логика и эмпирическое познание. Под ред. д-ф.н. Таванец П.В. М.: Наука, 2002.

14.Логика, психология и семиотика, аспекты взаимодействия. Киев: Наукова думка, 2000.

15.Непейвода Н.Н. Прикладная логика. М.: Удмирск. ун-та, 2007.

16.Петров Ю.А.. Математическая логика и материалистическая диалектика. М.: МГУ, 2003.

17.Поппер К. Логика научного исследования. М.: Республика, 2004.

18. Сборник упражнений по логике. Под ред. Клевчеки С. Минск: Университетское, 2010.

19.Смирнов В.А. Логические методы анализа научного знания. М.: Наука, 2007.

20.Федоров Б. И., Джалиошвили З.О. Логика компьютерного диалога. М.: Онега, 2006.

21.Философия. Логика. Язык. Перевод с англ. под ред. Горского Д.П. и Петрова В.В. М.: Прогресс, 2005.

22.Хвостова К. В., Финн В. К. Гносеологические и логические проблемы исторической науки. М.: Наука, 1995.

23.Шедровицкий Г. и др. Педагогика и логика. М.: Касталь, 2003.

